

Univerzita Karlova v Praze

Fakulta sociálních věd

Institut mezinárodních studií

Studijní obor Moderní dějiny

Daniel Putík

Disertační práce

Slovenští Židé v Terezíně, Sachsenhausenu, Ravensbrücku a Bergen-Belsenu, 1944/1945

**Slovak Jews in Theresienstadt, Sachsenhausen, Ravensbrück and Bergen-Belsen,
1944/1945**

Praha 2015

Vedoucí práce

Doc. PhDr. Luboš Švec, CSc.

Konzultantka práce

PhDr. Katarína Hradská, Ph.D.

Bibliografický záznam

PUTÍK, Daniel. Slovenští Židé v Terezíně, Sachsenhausenu, Ravensbrücku a Bergen-Belsenu, 1944/1945. Praha 2015, 240 s. Disertační práce (Ph.D.). Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií. Katedra ruských a východoevropských studií. Školitel disertační práce Doc. PhDr. Luboš Švec, CSc.

Anotace

Tématem práce jsou osudy asi 5 tisíc mužů, žen a dětí převážně židovského původu deportovaných od listopadu 1944 do března 1945 okupačními orgány nacistického Německa ze Slovenského štátu do koncentračních táborů Sachsenhausen, Ravensbrück, Bergen-Belsen a Terezín. Cílem práce je rekonstrukce počtu a identity deportovaných, okolností jejich zatýkání, deportace, věznění a osvobození a významných faktorů rozhodujících o přežití či smrti osob, jež se v době německé okupace Slovenska staly oběťmi rasově motivovaného pronásledování. Na základě obsahové a komparativní analýzy poznatků získaných studiem archivních dokumentů, mluvených i písemných svědectví přeživších a v omezené míře i sekundární literatury se autor snaží vysvětlit jednání pachatelů a obětí i obecnější historické souvislosti sledované kapitoly v dějinách fašistické Slovenské republiky. Z rozboru dokumentů mapujících protižidovská opatření německých bezpečnostních orgánů prováděná na Slovensku za pomoci místních kolaborantů vyplývají i obecnější poznatky k vývoji nacistické politiky „konečného řešení židovské otázky“ v Německé říši a jí ovládaných evropských zemích v závěrečném období války. Cílem práce je rovněž rozšířit spektrum pohledu na sledované téma o specifika zkušenosti pamětníků. Pozornost je proto věnována i analýze a interpretaci relativně početných, ale dosud málo zpracovaných svědectví bývalých vězňů deportovaných ze Slovenska ve sledovaném období.

Abstract

The dissertation focuses on the fates of some 5 000 men, women and children of mostly Jewish descent who were deported by German Nazi authorities from the occupied Slovak State into the Sachsenhausen, Ravensbrück, Bergen-Belsen and Theresienstadt concentration camps in the period ranging from November 1944 to the end of March 1945. The main objectives of the dissertation include the establishment of the number and identity of the deportees, the circumstances of their arrest, deportation, imprisonment and liberation as well as the causes of survival, or death, of the victims of racial persecution during the German occupation of Slovakia. Based on a comparative and content analysis of the available archival sources, oral and written testimonies by survivors and, to a limited extent, of secondary literature, the writer attempts to explain the conduct of the perpetrators and victims as well as the general historical context of the deportation and imprisonment of Slovak Jews by the Nazi regime. Based on an analysis of documents related to the anti-Jewish measures taken by the Nazi security apparatus in Slovakia with the assistance of local collaborators, more general conclusions are made with regard to the development of the Nazi „Final Solution of the Jewish Question“ in the German Reich and the countries under its control during the final stage of the war. The writer also aims to widen the focus by singling out the peculiarities of the experience of survivors who were deported from Slovakia in the relevant period. Therefore, the comparatively numerous yet insufficiently known testimonies by former inmates are analysed and interpreted in the dissertation.

Klíčová slova: Holocaust, Slovensko, Židé, Terezín, Sachsenhausen, Ravensbrück, Bergen-Belsen, deportace, nacistické koncentrační tábory

Keywords: Holocaust, Slovakia, Jews, Theresienstadt, Sachsenhausen, Ravensbrück, Bergen-Belsen, deportation, Nazi concentration camps

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu. Souhlasím, aby práce byla uložena v knihovně Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a zpřístupněna ke studijním účelům.

V Praze dne 31.10.2015

Poděkování

Děkuji svému školiteli Doc. PhDr. Luboši Švecovi, CSc. a své konzultantce PhDr. Kataríně Hradské, Ph.D. za podnětné rady a připomínky k mé práci.

OBSAH

I. ÚVOD.....	8
1. Téma, cíle, metodologie a struktura práce.....	8
2. Prameny a literatura.....	17
II. ŽIDÉ NA SLOVENSKU V ZÁVĚRU II. SVĚTOVÉ VÁLKY.....	29
1. Slovenský štát a židovská otázka, 1939 - 1944.....	29
2. Slovenské národní povstání, německá okupace a obnovení transportů ze Slovenska.....	39
3. Koncentrační tábor Sereď.....	53
III. TRANSPORTY ZE SLOVENSKA OD LISTOPADU 1944 DO BŘEZNA 1945.....	58
1. Transporty ze Slovenska dle archivních pramenů.....	58
2. Transporty očima pamětníků.....	75
IV. SLOVENŠTÍ ŽIDÉ V TEREZÍNĚ.....	91
1. Ghetto Terezín, 1941 - 1945.....	91
2. Příjezd slovenských vězňů do Terezína.....	97
3. Životní podmínky v Terezíně z pohledu vězňů ze Slovenska.....	103
4. Slovenští Židé v terezínském veřejném, kulturním a náboženském životě.....	112
5. Konec války, osvobození a repatriace.....	116
V. SLOVENŠTÍ ŽIDÉ V SACHSENHAUSENU.....	121
1. Věznění v Sachsenhausenu.....	121
2. Věznění v pobočných táborech Sachsenhausenu.....	126
3. Pochod smrti ze Sachsenhausenu a osvobození.....	133
VI. ŽIDOVSKÉ ŽENY A MUŽI ZE SLOVENSKA V RAVENSBRÜCKU.....	140
1. Věznění v Ravensbrücku.....	140
2. Věznění v pobočných táborech Ravensbrücku.....	153
3. Vyhlašování.....	158
4. Likvidace tábora Ravensbrück, pochod smrti a osvobození.....	167
VII. SLOVENŠTÍ ŽIDÉ V BERGEN-BELSENU.....	173
1. „Pobyťový“, „ozdravný“ a likvidační tábor Bergen-Belsen, 1943 - 1945.....	173
2. Slovenští Židé v Bergen-Belsenu - umírání a osvobození, 1944 - 1945.....	179
VIII. ZÁVĚR.....	186

SUMMARY..... 203

PRAMENY..... 217

I. ÚVOD

1. Téma, cíle, metodologie a struktura práce

Tématem této práce, koncipované jako příspěvek ke studiu holocaustu na Slovensku i obecněji k výzkumu zaměřenému na genocidní politiku nacistického Německa v Evropě a osudy jejích obětí zejména v závěrečném období II. světové války, jsou osudy mužů, žen a dětí převážně židovského původu deportovaných od ukončení masového vyhlazování v Osvětimi v listopadu 1944 do března 1945 ze Slovenského štátu do ghetta Terezín, koncentračních táborů Bergen-Belsen a Sachsenhausen, ženského koncentračního tábora Ravensbrück i přilehlého menšího tábora mužského.

Na základě obsahové a komparativní analýzy poznatků získaných studiem archivních dokumentů, mluvených i písemných svědectví přeživších a v omezené míře i sekundární literatury se autor této práce snaží vysvětlit jednání pachatelů a obětí a obecnější historické souvislosti sledované kapitoly v dějinách fašistického Slovenského štátu. Z rozboru dokumentů mapujících protižidovská opatření německých bezpečnostních orgánů prováděná na Slovensku za pomoci místních kolaborantů by měly vyplynout i obecnější poznatky k vývoji nacistické politiky „konečného řešení židovské otázky“ v Německé říši a jí okupovaných evropských zemích v závěrečném období války.

Kromě získání, ověření či vyvrácení, analýzy a kontextualizace v literatuře dosud chybějících podrobnějších a spolehlivějších údajů o počtu a identitě deportovaných, o počtu přeživších i zemřelých a zavražděných a případně i o struktuře sledované skupiny z hlediska věku, pohlaví, profese a vzdělání si práce klade za cíl rozšířit spektrum pohledu na sledované téma o specifika zkušenosti pamětníků. Pozornost je proto věnována i analýze a interpretaci relativně početných, ale dosud málo zpracovaných svědectví bývalých vězňů deportovaných ze Slovenska ve sledovaném období.

Proč byly jednotlivé skupiny slovenských Židů koncem války deportovány do Sachsenhausenu, Ravensbrücku, Bergen-Belsenu a Terezína? Kolik z nich v jednotlivých táborech přežilo, kolik zahynulo a proč? Jak se navzájem liší okolnosti jejich věznění? Co o vývoji nacistické protižidovské politiky - jejich cílů i prostředků - v Evropě vypovídá srovnání dostupných informací ze sledovaného období s údaji k deportacím Židů ze Slovenska v roce 1942 a od září do října 1944 do vyhlazovacích táborů na okupovaném území Polska? Byli v závěrečných měsících války Židé předmětem systematického vyhlazování za okolností srovnatelných s těmito předchozími fázemi holocaustu? Jaké bylo pracovní využití vězňů ze Slovenska v jednotlivých táborech v posledních měsících války a jak pracovní nasazení ovlivňovalo jejich šanci na přežití? I na tyto otázky by měla tato práce najít odpovědi.

Časové a tematické vymezení práce reflektuje snahu pokrýt „bílá místa“ ve výzkumu. Oproti první vlně deportací slovenských Židů v režii orgánů Slovenského štátu v roce 1942, jejichž cílem byly německé vyhlazovací tábory v okupovaném Polsku a z jejichž asi 58 tisíc obětí přežilo jen několik set,¹ jsou dostupné početní údaje o asi 12 tisících osob deportovaných ze Slovenska od září 1944 do března 1945 z rasových či politických důvodů v režii orgánů SS² do Osvětimi, Ravensbrücku, Sachsenhausenu, Bergen-Belsenu a Terezína a více než 4 000 osob zavražděných ve stejné době přímo na Slovensku³ méně podrobné.⁴

¹ Údaje o počtu deportovaných se pohybují od 57 545 osob podle Himmlerova statistika Richarda Korherra po 58 600 osob dle oficiální reprezentace židovské komunity ve Slovenském štátu - *Ústredne Židov* (ÚŽ). Bedrich Steiner, bývalý přednosta statistického odboru ÚŽ, uvedl při soudu s Adolfem Eichmannem v Jeruzalémě, že ze Židů deportovaných ze Slovenska v roce 1942 přežili 282 lidé. Většina deportovaných byla po příjezdu do vyhlazovacích táborů v lublinské provincii Generálního gouvernementu a do Osvětimi zavražděna v plynových komorách; menší část byla v letech 1942 - 45 zastřelena, ubita či zahubena hladem a nemocí. Lipscher, *Židia v slovenskom štáte*, s. 139 nn.; Schmidt-Hartmann, *Tschechoslowakei*, s. 373.

² Zejm. Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (RSHA) a Hospodářského a správního úřadu (WVHA).

³ Pachatelé masových poprav civilního obyvatelstva včetně bývalých partyzánů, účastníků a podporovatelů Slovenského národního povstání a především rasově pronásledovaných osob (Židů a v menší míře Romů) i dalších zločinů proti lidskosti a válečných zločinů na Slovensku byli zejména příslušníci skupiny *Einsatzgruppe H* německé Bezpečnostní policie a Sicherheitsdienstu (SD) a jejich kolaboranti z řad Slováků, především členů *Pohotovostných oddielov Hlinkovej Gardy* (POHG) a zvláštních teroristických a diverzních útvarů, jako byla 218. skupina Abwehru („Edelweiss“), a dále členové okupačními orgány ustavené domobrany karpatských Němců (*Heimatschutz*), *Freiwillige Schutzstaffel* (FS) - polovojského křídla oficiální *Deutsche*

Vzhledem k výrazně vyššímu podílu přeživších mezi vězni deportovanými ve sledovaném období, tedy od listopadu 1944, se naproti tomu dochoval poměrně rozsáhlý a jen omezeně zpracovaný okruh jejich svědectví a dalších pramenů o jejich osvobození a životě po něm. Méně to již platí o v publikovaných studiích ani v této práci detailně nezpracovaných osudech asi 8 tisíců Židů deportovaných v září a říjnu 1944 ze Slovenska německými orgány do Osvětimi, kde byla jejich většina po příjezdu povražděna, a o několika stovkách romských a politických vězňů deportovaných ze Slovenska rovněž orgány SS do koncentračních táborů Mauthausen, Ravensbrück a v menší míře i do Sachsenhausenu: tato témata by si zasloužila další výzkum.

Analýza a interpretace dvou zásadně odlišných okruhů pramenů, jež jsou pro účely této práce relevantní, si vyžaduje kombinaci přístupu kvantitativního, založeného na deduktivní metodě a aplikovaného autorem zejména při práci se statistickými údaji získanými archivním výzkumem, a svou podstatou induktivního přístupu kvalitativního, který je nepostradatelný při textové analýze a interpretaci svědectví pamětníků. Využití kvalitativní metody je nezbytné, chceme-li porozumět postavení obětí a rekonstruovat hranici možností jejich jednání v podmínkách perzekuce a věznění: zde se mnohdy musíme spokojit s ústními či písemnými prameny, odrážejícími osobní zkušenost pamětníků. Kombinace obou metod je nezbytná při rekonstrukci jednání pachatelů z řad orgánů Slovenského štátu a nacistického Německa. Bez kvantitativního přístupu je obtížné postihnout obecnější trendy diktované především opatřeními prováděnými v průběhu války pachateli; bez kvalitativní metody se neobejdeme, chceme-li vysvětlit motivaci jejich jednání, v němž se střetají či prolínají motivy ideologické a pragmatické.

Partei na Slovensku a tedy lokální „filiálky“ SS, a pohotovostních komand SD vytvořených z řad maďarských Šípových křížů. Mezi více než 4 000 osobami zavražděnými na Slovensku pod německým velením od září 1944 do března 1945 tvořili Židé pravděpodobně kolem poloviny. Hrbek: Slovensko v závěru války, s. 105 nn. Šindelářová: Einsatzgruppe H, s.101, 114, 160 - 175.

⁴ Stovky dalších židovských obyvatel se až do osvobození skrývaly na Slovensku, dalším několika tisícům slovenských Židů se podařilo od vzniku Slovenského štátu do r. 1941 emigrovat: značná část těchto mužů a žen se podílela na porážce nacismu především v řadách čs. vojsk na východní frontě, na severoafrickém a západoevropském bojišti.

Ke sledovaným táborům na území Německa je v důsledku zničení většiny táborových spisů koncem války i výrazně vyšší úmrtnosti vězňů ve sledovaném období k dispozici méně rozsáhlý a zpracovaný okruh pramenů oproti Terezínu. To je nápadné zejména při rekonstrukci a komparaci kvantitativních údajů o počtu přeživších a zemřelých v jednotlivých táborech. S přihlédnutím k celistvěji dochovaným údajům o vězních v Terezíně závěrem války, podle nichž 98 % slovenských vězňů v ghettu přežilo, formuluje autor v úvodu této práce hypotézu, podle níž přežila i výrazná většina lidí deportovaných od listopadu 1944 do Ravensbrücku a Sachsenhausenu, kterou se v závěru práce pokusí potvrdit či vyvrátit. Tato hypotéza se nevztahuje na tábor Bergen-Belsen, kde autor u skupiny slovenských Židů předpokládá obdobně masivní úmrtnost jako u většiny vězňů.

Prameny orální a vizuální historie zachycující svědectví přeživších bývalých vězňů představují okruh, který si v souvislosti s osudy slovenských Židů v posledních měsících války vyžaduje kritickou pozornost. Informace sdělované pamětníky jsou komplementární k údajům získaným z archivních pramenů a do určité míry umožňují jejich ověření či vyvrácení. Jejich využití coby náhrady za údaje chybějící v archivních dokumentech je však jen druhotným účelem práce s orálněhistorickými prameny. Pro účely předkládané práce spočívá hodnota vytěžených informací především ve vnesení dimenze osobní lidské zkušenosti, kterou ze statistických údajů vyplývajících z archivních pramenů rekonstruovat nelze.

Velká většina svědectví pamětníků, s nimiž autor pracoval, vznikla v rámci dřívějších orálněhistorických projektů a je k dispozici v databázích spravovaných specializovanými pracovišti; jen menší část rozhovorů pořídil sám autor této práce. Důvodem byla kromě značné časové náročnosti pořizování a zaznamenávání rozhovorů⁵ i skutečnost, že lidé, kteří zanechali jinde dostupná svědectví - ponejvíce v rozhovorech pořizených v 90. letech na pěti

⁵ Dnešní domovy dosud žijících pamětníků se vedle Slovenska nacházejí zejména v Izraeli, USA, Austrálii, Kanadě, Rakousku, Německu a ČR.

různých světadílech - představují početnější a reprezentativnější okruh narátorů než skupina pamětníků, kteří byli naživu v době práce na této disertaci. Zvláště s ohledem na věkovou strukturu skupiny pamětníků v době vzniku této práce, z nichž většina byla v době války v dětském věku, nebyla při výběru respondentů „reprezentativnost“ ve smyslu rovnoměrného zastoupení různých skupin obětí ani možná.

V zájmu komplexního přehledu o použité metodologii je i přes malý počet pramenů vytvořených za účasti autora nutno shrnout základní východiska a postupy, jimiž se při zaznamenávání rozhovorů a jejich zpracování řídil. Jak uvádí český teoretik orální historie Miroslav Vaněk, každý projekt orální historie „by měl začít nejdřív tím, že se badatel pokusí zjistit co nejvíc o zkoumaném tématu z jiných dostupných zdrojů[,] včetně existujících orálněhistorických rozhovorů.“⁶ Autor této práce vybíral respondenty z okruhu osob identifikovaných především v kartotéčních záznamech z doby věznění (z tábora v Seredi a ghetta Terezín) a oslovoval je především na základě kontaktních údajů předaných jinými pamětníky a ve dvou případech i jejich osobního doporučení. Každému rozhovoru předcházela důkladná rešeršní příprava spočívající ve studiu archivních i vzpomínkových pramenů a sekundární literatury. Tato příprava je nutná pro porozumění danému svědectví (obecně i v konkrétních bodech) a kritické hodnocení jeho důvěryhodnosti ve smyslu vztahu textu s kontextem,⁷ které je nutno odlišovat od *osobní pravdivosti* svědectví.⁸ Badateli by rešeršní příprava měla pomoci identifikovat „vzorce odkazující na sdílenou paměť uvnitř vyprávění“, svědčící o kolektivním předávání vzpomínek.⁹ Zásadní je tato příprava i pro volbu adekvátních doplňujících otázek, kladených zpravidla v závěru rozhovoru.

Při vedení rozhovorů autor vycházel z německé metodiky třífázového rozhovoru rozděleného na 1) *vstupní vyprávění*, jež otevírá otázka formulující časový a tematický rámec

⁶ Vaněk - Mücke - Pelikánová: Naslouchat hlasům paměti, s. 87.

⁷ Tamtéž, s. 141.

⁸ Vaněk a kol.: Orální historie, s. 147.

⁹ Tamtéž, s. 146.

rozhovoru, resp. objasnění, jak tento odpovídá vlastnímu projektu; tato fáze musí být vedena co nejotevřeněji, narátora by měla vybízet k vyprávění podle kritérií, jež sám považuje za důležitá, doplňující a zpřesňující dotazy jsou v této fázi považovány za nevhodné; 2) *vnitřní (imanentní) dotazování* za účelem konkretizace a prohloubení sdělení z fáze předchozí, při němž je nutno vyhýbat se otázkám konfrontačním a takovým, jež by v narátorovi vzbudily potřebu „ospravedlňovat se“; 3) *externí (obecná) část dotazování*, kdy lze cíleně klást otázky dle soudu tazatele nezodpovězené; teprve zde je vlastně možno ptát se „Proč?“. ¹⁰ Příkladem aplikace této metody je rozhovor s paní Z.V., který autor vedl ve dnech 4.3.2008 a 8.4.2008 v Praze. Výraznou většinu rozhovoru tvoří vstupní vyprávění uvedené otázkou po několika „zásadních datech“ života paní V. v době od transportu do Seredi, kdy jí bylo něco přes deset let. Paní V. prakticky bez přerušení (s výjimkou několika otázek technického charakteru) hovoří o svém osobním (a v menší míře i profesním) životě od zatčení a věznění v Seredi přes deportaci, život v Terezíně a osvobození až po poválečné období, zakončené dobou po roce 1989; vstupní vyprávění sama symbolicky ukončí větou „Takovej byl můj život.“ Ve fázi vnitřního dotazování klade autor dotazy týkající se rodiny paní V. a jejích osudů, v závěrečné (externí) fázi pak hledá odpovědi na otázky dosud nezodpovězené či zodpovězené neúplně: zda první transport ze Seredi do Terezína zastavil v Osvětimi, jaké byly charakteristiky slovenské skupiny v Terezíně, jaká byla zkušenost osvobození a návratu zpět na Slovensko.

Prakticky všechny orálněhistorické rozhovory, s nimiž autor v této disertaci pracoval, jsou vedeny chronologickým postupem. Ten podle teoretika orální historie Miroslava Vaňka vyhovuje „především starším narátorům, případně těm, kteří se v průběhu života nezabývali intelektuálně náročnější, specializovanou profesí (činností), a pro něž by strukturovaná forma

¹⁰ Breckner: Von den Zeitzeugen zu den Biographen, s. 204 - 208; Gring - Theilen: Fragmente der Erinnerung, s. 175; Vaněk - Mücke - Pelikánová: Naslouchat hlasům paměti, s. 104 n.

vyprávění byla náročnější [...] a zároveň cizí jejich pohledu na svět.“¹¹ Při využití chronologického postupu se zaměřujeme na „průběh narátorova života buď od dětství, s přesahem k rodinnému prostředí, v němž vyrůstal, nebo od rané dospělosti, kdy se začal vzdělávat v oboru, případně realizovat v roli (profesi, postavení, funkci), jež vedla k jeho výběru jakožto narátora v určitém projektu.“¹² Sledujeme přitom „osobní, profesní, společenský vývoj a životní cestu buď do určitého historického momentu nebo do současnosti“, přičemž se v narátorově hodnocení minulosti logicky střídají, prolínají či překrývají jeho postoje někdejší a současné.¹³

Využití svědectví pamětníka jako pramene použitelného pro historický výzkum je podle standardů oboru orální historie možné jen za předpokladu naplnění některých formálních náležitostí, především pak pořízení přepisu a dále pak záznamu o rozhovoru. Ten by měl zachytit mj. důležité aspekty rozhovoru, které jeho přepisem nelze postihnout - neverbální projevy narátora, jeho rozpoložení během rozhovoru (uvolněnost, nervozitu, trému, nejistotu aj.) a míru jeho otevřenosti a upřímnosti. Záhlaví záznamu obsahuje údaje podstatné z hlediska archivace, jako je jméno a datum narození narátora, jméno tazatele, datum a místo konání rozhovoru.¹⁴

O místy zásadní omezenosti rozsahu i vypovídací hodnoty dostupných archivních pramenů svědčí jedna z otázek, k jejichž zodpovězení se musíme obracet na výpovědi přeživších, s nimiž bylo při práci na tomto textu pracováno jako s nezastupitelným okruhem pramenů: vedly některé ze sledovaných transportů ze Slovenska do Německé říše a do Terezína skutečně přes Osvětim, jak uvádějí někteří z pamětníků? To je jednou z otázek vedlejších, ale podstatných, pátráme-li po pozadí a motivaci jednání pachatelů a v omezené

¹¹ Strukturované životopisné vyprávění je podle Vaňka naopak „bližší těm narátorům, kteří jsou vzhledem ke své profesi, funkci či postavení zvyklí oddělovat jednotlivé složky (nikoli chronologicky řazené etapy) svého života.“ Vaněk a kol.: Orální historie. Metodické a technické postupy, s. 17 nn.

¹² Odlišnost způsobu výběru cílové skupiny této práce, která je definována společným osudem v krátkém časovém úseku, není podle autora této práce důvodem pro zásadně odlišný přístup ke studovaným vzpomínkovým pramenům.

¹³ Vaněk: Orální historie, s. 17 n.

¹⁴ Vaněk - Mücke - Pelikánová: Naslouchat hlasům paměti, s. 110 -115.

míře i obětí ze Slovenska během deportací v letech 1944 - 1945. Mezi slovenským křesťanským i židovským obyvatelstvem byly v té době již rozšířeny informace o vyhlazování, předané uprchlíky z Osvětimi.

Autor používá výrazu „žid“ kromě přímých citací z psaných pramenů jen tam, kde jde explicitně o označení osob židovského vyznání. Pojem „Žid“ je používán, jde-li o výraz příslušnosti daných osob k židovské národnosti či - bez ohledu na jejich etnickou sebeidentifikaci - tam, kde se hovoří o okruhu osob perzekvovaných orgány fašistického Slovenska a nacistické Německé říše na základě židovského původu; způsob psaní s velkým počátečním písmenem je v této práci výrazně častější. Autor jej záměrně volí i ve sporných případech, přičemž vychází ze snahy o jednotnost terminologie i z historického kontextu: před II. světovou válkou se většina příslušníků židovské komunity na Slovensku (na rozdíl od českých zemí) hlásila k židovské národnosti. Všichni pamětníci, s jejichž svědectvími autor pracoval, se hlásí k židovské identitě - ať už výslovně nebo implicitně, zde výkladem prožitého pronásledování v důsledku jejich židovského původu. Židovská identita ve sledovaných výpovědích přeživších pocházejících ze Slovenska - pozdějších občanů Slovenska, Izraele, USA, Austrálie, Kanady, Rakouska, Německa a ČR, věřících židů, agnostiků, ateistů, ale i křesťanů židovského původu - není zpochybněna či odvržena, a to ani přes negativní konotace spojené zejména s obdobím války, na něž se práce soustředí. Zásadním prvkem individuální či kolektivní identity - zde židovské - je paměť.¹⁵ Ta ve svědectvích analyzovaných v této práci vystupuje rovněž ve formě individuální i kolektivní. Úplné oddělení obou zmíněných složek je nemožné, analýza jednotlivých vzpomínkových textů však v jednotlivých případech umožňuje rekonstruovat mechanismus kolektivního předávání vzpomínek, což může mít pro hodnocení daných pramenů zásadní implikace.

¹⁵ Le Goff, Paměť a dějiny, s. 111.

Úvodní část práce (II. část) přibližuje stručně právní, politické a sociální postavení židovského obyvatelstva v první Slovenské republice od roku 1939, s důrazem na Slovenské národní povstání a postupnou německou okupaci Slovenska od přelomu srpna a září 1944, kdy byly v režii německých bezpečnostních orgánů s pomocí slovenských a jiných kolaborantů obnoveny transporty Židů ze Slovenska. Došlo k tomu necelé dva roky od ukončení první vlny transportů, jež v roce 1942 pod vedením slovenských orgánů odvezly výraznou většinu židovského obyvatelstva Slovenského štátu do německých vyhlazovacích táborů na území Generálního gouvěnementu a do Osvětimi.

Tématem dalších částí práce, zpracovaných převážně na základě archivních pramenů a výpovědí bývalých vězňů, jsou osudy příslušníků samotné sledované skupiny - lidí deportovaných ze Slovenského štátu od listopadu 1944 do března 1945. Specifika jejich zkušeností jsou postižitelná v komparativní perspektivě: závěr práce obsahuje srovnání mezi základními elementy svědectví bývalých vězňů jednotlivých sledovaných táborů, v omezené míře jsou do srovnání zařazena i svědectví osob deportovaných ze Slovenska v roce 1942 a v září a říjnu 1944 do Osvětimi. Třetí část práce se věnuje průběhu samotných transportů ze Slovenska - převážně ze sběrného tábora v Sereďi, v omezenější míře (vzhledem k rozsahu pramenné základny) pak také z Prešova a Kežmarku. Především na základě archivních pramenů je rekonstruována metodika selekcí v seredském táboře před paralelními transporty do Sachsenhausenu, Ravensbrücku a Terezína v prosinci 1944 a lednu 1945. Pouze na základě výpovědí pamětníků bylo možno hledat odpovědi zejména na otázky, zda - a případně které - transporty ze Slovenska od listopadu 1944 do ledna 1945 vedly do tří sledovaných táborů přes Osvětim a při kterých transportech, s jakým úspěchem a za jakých okolností došlo k pokusům o útěk.

Osudům slovenských vězňů v Terezíně, Sachsenhausenu, Ravensbrücku a Bergen-Belsenu (až na Ravensbrück šlo téměř výhradně o lidi pronásledované na základě židovského

původu) se věnují IV. - VII. část práce, a to opět na základě archivních pramenů i výpovědí pamětníků. Vzhledem k rozsáhlejšímu a úplnějšímu okruhu pramenů je podrobněji zpracována IV. část o osudech slovenských Židů v Terezíně, jež se zvlášť věnuje mj. otázce jejich příjezdu a začlenění do „nuceného společenství“ ghetta a specifické zkušenosti konce války, spojeného s přelidněním a tyfovou epidemií po příjezdu evakuačních transportů z jiných táborů, a dále osvobození a repatriaci bývalých vězňů. V případě Sachsenhausenu (V. část) a Ravensbrücku (VI. část) se samostatné kapitoly věnují věznění lidí deportovaných ze Slovenska v pobočných táborech, do nichž byly koncentrovány pracovní síly z obou táborů hlavních, dále pak vraždění práce neschopných vězňů, o němž se více informací dochovalo v případě Ravensbrücku, a likvidaci obou táborů spojené s „pochody smrti“. Stručnější je vzhledem k omezenosti pramenné základny VII. část práce věnovaná osudům vězňů deportovaných ze Seredi do tábora Bergen-Belsen.

Závěr obsahuje shrnutí hlavních poznatků získaných, ověřených a vyvrácených v této práci a jejich interpretaci. Závěry zde autor rovněž zasazuje do kontextu výzkumu zaměřeného na dějiny válečného Slovenského štátu, na vývoj nacistické protižidovské politiky zvláště v závěrečném období války a na osudy obětí a přeživších.

2. Prameny a literatura

Pro rekonstrukci složení transportů ze Seredi po 19. listopadu 1944 (tedy většiny transportů ve sledovaném období) jsou klíčovým pramenem kartotéční záznamy k celkem 2 739 vězňům, kteří byli počínaje tímto datem v seredském tranzitním táboře registrováni. Jde o fragment evidenčních sešitů, které se pro předchozí období transportů ze Seredi do Osvětimi, Sachsenhausenu, Bergen-Belsenu a Ravensbrücku (od září do poloviny listopadu 1944) nedochovaly. Tento pramen byl objeven roku 2008 a je uložený ve Slovenském národním archivu, kde tvoří vnitřně nerozčleněný fond *Koncentračný tábor v Seredi*.

Záznamy k jednotlivým vězňům zahrnují místo a datum narození, datum a místo, odkud byl vězeň do Seredi deportován, státní příslušnost, profesi a rodinný stav. Nechybí údaje o tom, kteří z vězňů se označili jako míšenci nebo árijci, a u Židů žijících ve smíšených manželstvích datum uzavření sňatku. Na základě těchto informací lze v konfrontaci s jinými prameny rekonstruovat systematiku selekcí před transporty ze Seredi do jednotlivých táborů. Srovnání se záznamy k jednotlivým vězňům v pramenech vztahujících se k dalším místům jejich věznění a osvobození potvrzují v rámci možností vysokou míru věrohodnosti tohoto pramene.

Pro účely této práce považuje autor za ověřené takové údaje k jednotlivým vězňům ze Slovenska, které jsou uvedeny nejméně ve dvou na sobě nezávislých pramenech. Vedle kartotéčních záznamů ze Seredi jde v tomto ohledu především o prameny spojené s vězněním v období po deportaci ze Slovenska a o prameny poválečné.

Složení transportů ze Slovenska ve sledovaném období lze s nejvyšší měrou přesnosti rekonstruovat v případě těch transportů (resp. jejich částí¹⁶), které směřovaly ze Seredi do Terezína, a to na základě záznamů uložených v Národním archivu ČR (NA ČR). Velká většina lidí deportovaných ze Slovenska do Terezína válku přežila: záznamy k těmto osobám jsou k dispozici v *Originální kartotéce osob* vězněných v Terezíně v závěru války.¹⁷ K většině z těch vězňů ze Slovenska, kteří zemřeli v Terezíně či při transportu do tohoto tábora, lze pak záznamy dohledat v Matrice zemřelých v terezínském ghettu za období od 1. ledna do 16. srpna 1945.¹⁸ Doplnující informace o vývoji v ghettu v posledních měsících války včetně zmínek o Židech ze Slovenska lze nalézt v protokolech z jednání terezínské rady starších a v záznamech o rozkazech posledního velitele terezínského ghetta Karla Rahma poslednímu

¹⁶ Transporty vypravené ze Seredi 19. prosince 1944 a 16. ledna 1945 byly během jízdy rozděleny, jednotlivé skupiny vězňů byly deportovány do Terezína, Sachsenhausenu a Ravensbrücku.

¹⁷ NA ČR, fond Okupační vězeňské spisy (OVS), Originální kartotéka osob Terezín - Ghetto (OKO). Kartotéční lístky zahrnují až na výjimky informace o místě a datu narození, státní příslušnosti, domovské obci, profesi, vyznání, rodinném stavu a příbuzných mezi spoluvězni v Terezíně, bydlišti v ghettu (odtud je možno vyčíst informace o hospitalizaci, ale i o umístění trestaných slovenských vězňů ve věznici ghetta) a o datu opuštění ghetta. Dochovaly se pro téměř všechny vězně ze Slovenska a ve většině relevantních dat se shodují s vězeňskou kartotékou ze Seredi i s poválečnými záznamy.

¹⁸ NA ČR, fond OVS, Terezín Matrika zemřelých, sv. I.

židovskému staršímu Benjaminu Marmelsteinovi, které jsou uloženy v témže archivním fondu.¹⁹

Obdobně podrobné a ucelené dochované záznamy k vězňům táborů Sachsenhausen, Ravensbrück a Bergen-Belsen, v nichž příslušníci SS při jejich likvidaci systematicky zničili vězeňské spisy, neexistují. Databáze vězňů spravovaná archivem památníku Ravensbrück vychází mj. z fragmentárních záznamů ukrytých vězeňkyněmi pracujícími v táborové písárně a částečně z dochované knihy úmrtí. Ta je důležitým pramenem dokumentujícím osudy žen ze Slovenska, z nichž mnohé zahynuly v blízké „zóně smrti“ Uckermark nebo v ravenbrücké plynové komoře. Výrazně méně informací nalezneme v databázi k přeživším ženám. I k té menší části přeživších, o nichž v databázi záznamy existují, zde lze nalézt pouze jméno, datum narození a poznámku o slovenském, případně „slovensko-židovském“ původu. V ravenbrückém archivu je k dispozici i kopie neúplného seznamu deportovaných ze Seredi od listopadu 1944 do ledna 1945. Nekompletní seznamy slovenských a českých vězeňkyň (přeživších i těch v táboře zemřelých a v plynové komoře zavražděných) jsou součástí fondu Okupační vězeňské spisy v NA ČR.²⁰ Na základě srovnání především se seredskými kartotečními záznamy, seznamy čs. vězňů uloženými v NA ČR a s poválečným seznamem *Joint Distribution Committee* (JDC, viz str. 21) je údaje v databázi památníku Ravensbrück možno doplnit. Porovnáním se záznamy v národních archivech SR (ze Seredi) a ČR a se seznamem JDC bylo možno s poměrně vysokou měrou pravděpodobnosti zjistit, kterým z konkrétních transportů v daném období tyto ženy přijely a zda se dožily osvobození. Mnohem útržkovitější jsou dostupné údaje o mužích (ti do ravenbrücké databáze zařazeni nejsou) i ženách deportovaných do Ravensbrücku od listopadu 1944 do ledna 1945 z Prešova

¹⁹ NA ČR, fond OVS, Terezín - Protokoly ze zasedání rady starších; Aktenvermerke listopad 1944 - červenec 1945.

²⁰ NA ČR, fond OVS, Ravensbrück (Spisy). U některých žen a dětí deportovaných ze Slovenska do Ravensbrücku lze záznamy o úmrtí či přežití a repatriaci dohledat v témže fondu ve spisech k táboru Bergen-Belsen, kam byla nemalá část těchto osob z Ravensbrücku přesunuta.

a Kežmarku. V případě vězňů tábora Ravensbrück pocházejících z východního Slovenska se jednalo jak o osoby židovského a romského původu, tak o politické vězně.

Archiv památníku Sachsenhausen rovněž disponuje fragmenty vězeňských seznamů, ukrytých před likvidací tábora a jeho spisů v polovině dubna 1945. Informace o vězních ze Slovenska v sachsenhausenské databázi, zahrnující jméno, datum narození a v některých případech i datum přesunu do jiného tábora či vnějšího pracovního komanda bylo na základě výzkumu opět možno doplnit, a to na základě analýzy záznamů z koncentračního tábora v Seredi i z poválečného období. Jako nejužitečnější se pro účely této práce ukázaly evidenční vězeňské spisy z tábora Buchenwald, do nějž byla řada slovenských vězňů ze Sachsenhausenu přesunuta. U jednotlivých čs. občanů osvobozených v Buchenwaldu je v těchto spisech k nalezení jméno, datum a místo narození, státní příslušnost, rodinný stav, bydliště, povolání, vyznání, fyzické charakteristiky, jména rodičů, počet dětí i datum a místo zatčení a následného přesunu do jednotlivých táborů (v tomto případě Sachsenhausenu a později Buchenwaldu) a případně také úmrtí.²¹ Většina těch (převážně židovských) vězňů deportovaných ze Seredi do Sachsenhausenu, k nimž lze bližší informace nalézt ve spisech z Buchenwaldu, odjela ze Seredi transportem ze 16. listopadu 1944. Ve spisech z Buchenwaldu tak máme k dispozici nejúplnější, byť stále fragmentární informace o vězních deportovaných ze Seredi před 19. listopadem 1944 - datem, od kterého jsou dochovány seredské kartotéční záznamy.

Tábor Bergen-Belsen nebyl na rozdíl od Sachsenhausenu a Ravensbrücku závěrem války „evakuován“, i v něm však příslušníci SS před předáním britským jednotkám systematicky zničili táborové spisy. Databáze archivu památníku Bergen-Belsen obsahuje i údaje k části židovských vězňů deportovaných do tohoto tábora ze Seredi. Ty jsou založeny především na výpovědích svědků a dalších pramenech z doby po osvobození, ale částečně i na

²¹

NA ČR, fond OVS, Buchenwald (Spisy).

údajích z kartotéčních lístků, jež spolu se svým deníkem a částí své táborové korespondence z Belsenu tajně uchoval slovenský židovský vězeň Karol Kučera. Seznamy čs. občanů zemřelých i osvobozených v táboře Bergen-Belsen, uložené v NA ČR, jsou pro rekonstrukci seznamu vězňů deportovaných přímo ze Saredi použitelné jen omezeně: z velké části se skládají pouze ze jmen, bez udání data narození či informace, zda dotyčná osoba pocházela z českých zemí, ze Slovenska či Podkarpatské Rusi a odkud do Bergen-Belsenu přišla. Jen u několika vězňů bylo údaje podle dochovaných belsenských kartotéčních lístků možno falsifikovat nebo verifikovat srovnáním se záznamy ze Saredi²² a z období po osvobození. Většina čs. vězňů byla do Belsenu transportována z Osvětimi a koncentračních táborů v Německu včetně Sachsenhausenu a Ravensbrücku. Je možno konstatovat, že oproti třem dalším sledovaným táborům je dostupná pramenná základna k vězňům deportovaným ze Slovenska do Bergen-Belsenu výrazně užší a nabízí nejméně možností pro srovnávací analýzu. Většina ego-dokumentů využitelných pro výzkum je navíc spojena s jedním konkrétním pamětníkem - Karolem Kučerou. Zohlednit je v té souvislosti nutno větší podrobnost jeho svědectví oproti ostatním i skutečnost, že předané informace opírá o dobové dokumenty, jež se mu podařilo uchovat po dobu války i po osvobození. Obezřetně je v tomto i dalších případech nutno přistupovat zvláště k informacím podávaným pamětníkem o konfliktech se spoluvězni, k nimž není k dispozici pohled protistrany ani jiné relevantní informace.²³

Většinu přeživších vězňů deportovaných ze Saredi²⁴ do Ravensbrücku, Sachsenhausenu a Terezína je možno identifikovat v seznamu *Register of all persons saved from antijewish persecution in Slovakia*, sestaveném v říjnu 1945 bratislavskou odbočkou

²² Většina vězňů deportovaných dále do Belsenu tam přišla před 19. listopadem 1944 a údaje o jejich příchodu do Saredi se tedy nedochovaly.

²³ Jednoho bývalého kolegu z táborové vězeňské samosprávy K. Kučera viní mj. z krádeže vězeňských spisů k mužům deportovaným ze Saredi do Belsenu, u nichž se měl údajný viník obávat využití ke kompromitujícím účelům.

²⁴ Méně to již platí pro lidi deportované do Ravensbrücku z Prešova a Kežmarku.

humanitární organizace JDC (*American Jewish Joint Distribution Committee*). Okopírování jednoho z výtisků seznamu bylo autorovi této práce umožněno v Bavorské státní knihovně v Mnichově.

V menší míře byly při výzkumu využity i dokumenty umístěné v *Archívu Ústavu pamäti národa* (ÚPN) a Státním archivu v Bratislavě a v YIVO Archives v New Yorku.

Předkládaná práce vychází z velké části ze svědectví pamětníků. Většinu těchto „vzpomínkových“ pramenů, s nimiž autor pracoval, představují rozhovory s lidmi přeživšími holocaust, zachycené především v 90. letech v rámci projektů orální a vizuální historie.

146 většinou vícehodinových videorozhovorů s bývalými vězni deportovanými ze Slovenska do Ravensbrücku, Sachsenhausenu, Bergen-Belsenu a Terezína ve slovenském, hebrejském, anglickém, německém, maďarském, českém, jidiš, francouzském, španělském a portugalském jazyce je zahrnuto v databázi *Survivors of the Shoah Visual History Foundation* (VHF), spravované Institutem *Shoah Foundation* při *University of Southern California*. Většina z těchto rozhovorů (celkem 82) byla pořízena s pamětníky Terezína, dalších 30 se ženami přeživšími Ravensbrück, 24 s muži deportovanými do Sachsenhausenu a 10 s lidmi, kteří byli ze Sereďi deportováni do tábora Bergen-Belsen. Celkově bylo přitom ze Slovenska do Terezína deportováno méně vězňů než do táborů v Německu; základním důvodem tohoto nepoměru je výrazně vyšší podíl přeživších mezi slovenskými Židy deportovanými do terezínského ghetta. Tři rozhovory se ženami deportovanými do Ravensbrücku a Terezína jsou součástí *Fortunoff Collection* - starší, méně rozsáhlé sbírky vizuální historie spravované Yaleovou univerzitou. Dvě v práci využitá svědectví pamětníků Terezína zachycená v rámci projektu Etnologického ústavu Slovenské akademie věd (SAV) jsou uložena v archivu *Nadácie Milana Šimečku* v Bratislavě; autor této práce využil rovněž po čtyřech rozhovorech ze sbírek Židovského muzea v Praze (s bývalými terezínskými vězni) a z archivu památníku Bergen-Belsen a tři další z archivu památníku Sachsenhausen. Pět audiorozhovorů

s pamětníky terezínského ghetta zachytil i autor této práce. Je nutno dodat, že mezi slovenskými pamětníky Terezína a Bergen-Belsenu, kteří byli v době realizace většiny projektů *oral history* (především v 90. letech) naživu, byl vysoký podíl těch, kteří se osvobození dožili v dětském věku.²⁵ Práce se vzpomínkami dětských pamětníků holocaustu si přitom vyžaduje specificky kritický přístup, k němuž vyzývají i někteří ze samotných pamětníků.²⁶

Relativně málo jsou osudy slovenských vězňů v Terezíně, Ravensbrücku, Bergen-Belsenu a Sachsenhausenu zmapovány ve vzpomínkové literatuře. Zajímavým zdrojem informací k táborům v Seredi a Terezíně je kniha „Im Schatten des Todes“, již roku 1956²⁷ v Izraeli vydal poslední starosta *Ústredne Židov* (střešní organizace s povinným členstvím pro rasově definované Židy ve Slovenském štátu) Oskar (Jirmijahu) Neumann,²⁸ který byl sám do terezínského ghetta evakuován posledním transportem ze Seredi. Zejména v oblasti veřejného života v terezínském ghettu, která je tématem 4. kapitoly IV. části této práce, je Neumannovo knižní svědectví detailnější než ostatní dostupná svědectví bývalých vězňů ze Slovenska. Obdobně jako u belsenského vězně Karola Kučery (viz str. 21) je při dominantním postavení pramenů vázaných na jednu osobu nutný kritický přístup. To platí zvláště tam, kde jsou jedním z „prominentních“ vězňů popisovány konflikty mezi českými židovskými vězni a částí vězňů evakuovaných ze Seredi, kteří tam patřili k samosprávě a táborové policii a v Terezíně byli vystavováni obvinění z kolaborace. Věznění v Terezíně se ve svých pamětech věnuje i Klára Chlamtáčová.²⁹ Deportaci ze Seredi do Sachsenhausenu a dalších koncentračních táborů

²⁵ V Ravensbrücku, Sachsenhausenu a Bergen-Belsenu byl podíl dětí mezi vězni ze Slovenska výrazně nižší; mezi slovenskými vězni osvobozenými v Buchenwaldu děti zcela chybějí.

²⁶ Paní E.B., která byla v lednu 1945 jako čtyřletá s rodinou deportována z Kežmarku do Ravensbrücku a poté do Bergen-Belsenu, říká: „vzhľadom na to, že ja som mala v tom čase tých štyri a niečo rokov, nie som si istá, že ktoré spomienky sú moje, ktoré mi utkveli, a ktoré spomienky mi ostali, alebo obrazy mi ostali v hlave tak, že ich niekoľko rokov spomínala mamička.“ VHF, rozhovor s paní E.B. (výpověď č. 19548).

²⁷ V hebrejštině vyšla r. 1958 pod titulem *Be-cel ha-mavet*.

²⁸ O. Neumann (1894 Most - 1981 Be'er Tuvja) po válce odešel do Izraele, kde byl dlouholetým předsedou čs. krajanské organizace (*Hitachdut jocej Čechoslovakija*).

²⁹ Chlamtáčová, Klára: *Pramienok života*, Bratislava 1995.

se věnují paměti Leo Kohúta.³⁰ Elisabeth Sommer-Lefkovitsová ve svých původně německy vydaných pamětech popisuje svou cestu z Prešova do táborů Ravensbrück a Bergen-Belsen.³¹ Do češtiny byly přeloženy memoáry dvou autorů, kteří byli jako děti deportováni ze Seredi do Bergen-Belsenu.³²

Jednotlivé vzpomínkové texty, ať už jde o vzpomínky literární či o mnohem početnější audio- a videozáznamy, je za účelem obsahové analýzy možno rozdělit do několika kategorií.³³ Vedle objektivních rozdílů mezi zkušeností mužů a žen existují zásadní rozdíly zejména mezi zkušeností - a jejím podáním - u různých věkových kategorií. Většina pro tuto práci relevantních biografických rozhovorů s pamětníky byla zachycena v 90. letech, jde tedy jen o svědectví osob, jež byly během války v dětském, mladém či středním věku. S touto výhradou a s přihlédnutím k pozdnímu datu zachycení většiny využitých svědectví lze jejich okruh označit za poměrně reprezentativní: v podstatě vyrovnaný je podíl žen a mužů, zastoupeny jsou různé vzdělanostní a profesní skupiny a lidé pocházející z různých částí Slovenska. Specifické jsou výpovědi těch, kteří byli (zde ve většině případů v Terezíně) vězněni v nejútlejším věku nebo se v táborech narodili. Podání zkušenosti deportací a věznění v koncentračních táborech je v řadě aspektů formováno i předchozími zkušenostmi narátorů: podstatné rozdíly napříč kategoriemi věku a pohlaví panují mezi výpověďmi jednotlivých pamětníků mj. v otázce jejich předchozí informovanosti o vyhlazování v nacistických táborech či vlastní přímé zkušenosti s násilím. Pro kategorizaci výpovědí jsou již méně relevantní kritéria profese a vzdělání pamětníků. Důležitým znakem studovaných biografických dokumentů je z hlediska zaměření této práce i skutečnost, že samotná deportace

³⁰ Kohút, Leo: Tu bola kedysi ulica..., Bratislava 2004.

³¹ Sommer-Lefkovitsová, Elisabeth: Aj vy ste v tomto pekle? Spomienky na zlovestné časy 1944-1945, Košice 1995.

³² Reichental, Tomi: V pekle jménem Bergen-Belsen, Líbeznice 2013; Zinn-Collis, Zoltan: Přežil jsem peklo Bergen-Belsen, Líbeznice 2010.

³³ Z možnosti kategorizace výpovědí nevyplývá podle autora této práce (kromě dílčí využitelnosti pamětníky předávaných informací, jsou-li konfrontovány s jinými, především archivními, prameny) jejich větší význam pro statistické zpracování údajů o věznicích: pouhým jeho sítem jsou osudy pamětníků a jejich subjektivní postoje neuchopitelné.

ze Slovenska do sledovaných táborů není (až na výjimky) jejich jediným tématem. Jednotlivé výpovědi se opět významně liší z hlediska svého časového těžiště i významových akcentů. Prakticky v žádném ze svědectví nechybí alespoň krátká zmínka o životě před zadržením, o samotném zatčení, deportaci, pobytu v táboře či táborech a osvobození, v důrazu na jednotlivé fáze pronásledování se však výpovědi značně liší.³⁴ Vyvozovat obecné závěry z toho, jaký prostor jednotlivým fázím věnují jednotliví pamětníci (resp. jejich kategorie), je obtížné a může být zavádějící. Aspekty zkušenosti, jež jsou z pohledu pamětníků nejpodstatnější, ať už se jedná o ztrátu nejbližší rodiny, bezprostřední konfrontaci se smrtí a zabíjením v masovém rozsahu či dosud bezprecedentní efekt strachu, ponížení či fyzického vyčerpání na pokraji smrti, měly pro řadu z pamětníků traumatizující efekt. Někteří z nich zážitkům, jež jsou pro ně nejpodstatnější, resp. představují nejradikálnější změnu v jejich dosavadním životě - ať už jde o výše uvedené negativní zkušenosti či o méně zdůrazňovanou, nikoli však výjimečnou zkušenost se vzájemnou solidaritou mezi vězni či ze strany jiných pomocníků a osvoboditelů - věnují největší prostor. Traumatizující zážitky ovšem často bývají potlačeny či popisovány s výrazně menší podrobností, případně zmiňovány jen na základě přímého dotazu tazatele. M. Vaněk poukazuje obecněji na selektivitu paměti z hlediska dnešních zájmů, pod vlivem kolektivní paměti i snahy pamětníků o ochranu osobní integrity a na zkreslování vzpomínek prizmatem současnosti a vlastního já jako na důležité vlastnosti orálněhistorických svědectví.³⁵ K rekonstrukci vzpomínek dochází pod specifickým tlakem přítomnosti a v daném institucionálním (autobiografickém, právním, historiografickém, terapeutickém) rámci zajišťujícím jejich selekci a určujícím jejich kontury.³⁶ Společenským prostředím a subjektivními faktory jsou přitom ovlivněni oba účastníci rozhovoru. Jak uvádí německý

³⁴ Ať již vědomě či podvědomě vypravěč „své životní etapy určitým způsobem hierarchizuje (pokládá pro sebe za důležitější či méně významné) a této hierarchizaci přizpůsobuje i rozsah vyprávění, jež jednotlivým etapám věnuje. Rozsah i „hloubku“ vyprávění u jednotlivých životních etap“ ovlivňuje podle M. Vaňka „i to, zda je narátor vnímá při hodnocení svého života jako pozitivní či negativní, citlivé, úspěšné, kompromitující“. Vaněk: *Orální historie*, s. 17 n.

³⁵ Tamtéž, s. 66 nn.

³⁶ Assmann: *Erinnerungsräume*, s. 264.

teoretik orální historie Lutz Niethammer, vzpomínky „nejsou objektivním odrazem někdejší skutečnosti nebo vnímání. Vzpomínkový rozhovor je naopak spoluvytvářen tím, že paměť vybírá a shrnuje, tím, že jsou prvky vzpomínek nově spojeny a jazykově zpracovány na základě přijatých výkladových vzorců nebo forem komunikace, a tím, že jsou samy ovlivňovány změnami sociálně přijatelných hodnot a sociokulturní interakcí v rámci rozhovoru.“ Ve společenskovedním interview tázaný „není dotazován ve své osobní identitě, ale zpravidla jako médium vztahu svých sociálních dat se svými názory, způsoby chování nebo vyjadřování.“³⁷

Při studiu tématu deportací ze Slovenska v letech 1944 - 45 se z větší části nelze opřít o odbornou literaturu. Osudům slovenských Židů v předmětných táborech se dosud věnují jen dvě odborné studie, zaměřené na Terezín.³⁸ Článek Kataríny Hradské se zaměřuje především na obecné rysy procesu deportací ze Slovenska v závěru války.³⁹ Další příspěvek byl publikován v Historickém časopise, vydávaném Historickým ústavem Slovenské akademie věd, jako první výstup z dosavadního výzkumu autora předkládané práce.⁴⁰ Osudům slovenských Židů v Terezíně se věnuje i příspěvek Tomáše Fedoroviče, publikovaný ve sborníku z vědecké konference věnované druhé vlně deportací Židů ze Slovenska.⁴¹ Na rozdíl od terezínských vězňů z Protektorátu Čechy a Morava, Německa, Rakouska⁴² a

³⁷ Citováno tamtéž, s. 270 nn.

³⁸ K obecnějším dějinám terezínského ghetta existuje dnes již nepřeberné množství odborných studií i memoárové literatury. Souhrnné monografie jsou většinou již staršího data - srv. Adler, H.G.: Terezín 1941-1945. Tvář nuceného společenství. Dějiny - Sociologie - Psychologie, Brno 2008 (v původním německém vydání jako Theresienstadt. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft 1941-1945, první vydání v Tübingenu 1955), Polák, Josef - Lagus, Karel: Město za mřížemi, Praha 1964, Lederer, Zdeněk: Ghetto Theresienstadt, London 1953 a Kárný, Miroslav: Konečné řešení. Genocida českých židů v německé protektorátní politice, Praha 1991. Stav relativně novějšího výzkumu odrážejí desítky příspěvků v odborné ročence Terezínské studie a dokumenty (TSD), vydávané v l. 1994 - 2008 (v němčině), resp. 1996 - 2009 (v češtině) Institutem Terezínské iniciativy.

³⁹ Hradská, Katarína: Predhistória slovenských transportov do Terezína. In: TSD 1996, s. 84 - 98.

⁴⁰ Putík, Daniel: Slovenští Židé v ghettu Terezín (1944-1945). In: Historický časopis, roč. 61, č. 2 (2013), s. 289 - 311.

⁴¹ Fedorovič, Tomáš: Slovenští Židé v terezínském ghettu. In: Druhá vlna deportací Židů ze Slovenska, Zvolen 2010, s. 81 - 87.

⁴² 32 z celkem 470 rakouských Židů deportovaných do Terezína ze zemí mimo Rakousko přišlo do ghetta ze Seredi. Srv. Theresienstadter Gedenkbuch. Österreichische Jüdinnen und Juden in Theresienstadt 1942-1945, Praha 2005, s. 594 - 613.

Maďarska⁴³ nebyl dosud publikován ani jmenný seznam vězňů ze Slovenska. Základní díla o historii terezínského ghetta i o holocaustu slovenských Židů se o slovenské skupině v Terezíně zmiňují jen okrajově. Nejnovější a tematicky nejbližší prací slovenských historiků je kniha Jána Hlavinky a Eduarda Nižňanského o táboře v Seredi,⁴⁴ protižidovské represe včetně deportací do seredského tábora v předmětném období posledních měsíců války jsou jedním z hlavních témat disertační práce Lenky Šindelářové o působení skupiny *Einsatzgruppe H* Bezpečnostní policie a Sicherheitsdienstu (SD) na Slovensku a poválečných soudech s jejími členy.⁴⁵ Okrajově jsou vězeňkyně a vězni ze Slovenska zmíněni ve standardních pracích k táboru Ravensbrück⁴⁶ i v kalendáriu tohoto tábora.⁴⁷ K táboru Sachsenhausen dosud ucelená monografie neexistuje. Sachsenhausenu a jeho pobočným táborům se nejpodrobněji věnují příspěvky ve 3. svazku edice *Der Ort des Terrors*, věnované hlavním nacistickým koncentračním táborům.⁴⁸ V případě tábora Bergen-Belsen představuje dosud nejucelenější syntézu práce Eberharda Kolba, vydaná původně v roce 1962; o deportacích ze Slovenska do Bergen-Belsenu se nezmiňuje ani poslední doplněné vydání z roku 2011.⁴⁹ Práce Daniela

⁴³ Osudy několika osob z jižního Slovenska, figurujících na seznamu osob z území Velkého Maďarska a deportovaných do Terezína závěrem války z Rakouska (srv. Theresienstadter Gedenkbuch. Österreichische Jüdinnen und Juden, s. 499 - 543), se tato studie nezabývá.

⁴⁴ Hlavinka, Ján - Nižňanský, Eduard: Pracovní a koncentrační tábor v Seredi, Bratislava 2009.

⁴⁵ Šindelářová, Lenka: Einsatzgruppe H. Působení operační skupiny H na Slovensku 1944/1945 a poválečné trestní stíhání jejích příslušníků, Praha - Banská Bystrica 2015. Původně jako Finale der Vernichtung. Die Einsatzgruppe H in der Slowakei 1944/1945, Darmstadt 2013.

⁴⁶ Jedinou odbornou monografií pokrývající všechny relevantní aspekty vývoje ravenbrückého tábora (včetně jeho mužské části) od založení v roce 1939 až do konce války je práce Bernharda Strebela Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes (Paderborn - München - Wien - Zürich 2003). Na dílčí, z hlediska této práce zásadní témata se zaměřují dvě monografie: osudům židovských vězeňkyň v Ravensbrücku věnovala svou práci Linde Apel (Jüdische Frauen im Konzentrationslager Ravensbrück 1939-1945, Berlin 2003), na konečnou fázi ve vývoji tábora (od podzimu 1944) se zaměřuje Simone Erpel (Zwischen Vernichtung und Befreiung. Das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück in der letzten Kriegsphase, Berlin 2005). Ta s B. Strebelem polemizuje v interpretaci funkce tábora v jeho závěrečném období, již na rozdíl od Strebela nepovažuje za primárně likvidační.

⁴⁷ Philipp, Grit: Kalendarium der Ereignisse im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück 1939-1945, Berlin 1999.

⁴⁸ Benz, Wolfgang - Distel, Barbara (Hrsg.): Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 3: Sachsenhausen - Buchenwald, München 2006.

⁴⁹ Kolb, Eberhard: Bergen-Belsen. Geschichte des „Aufenthaltslager“ 1943-1945, Berlin 2011.

Blatmana o pochodech smrti se zaměřuje mj. i na likvidaci táborů Sachsenhausen a Ravensbrück a „evakuaci“ jejich vězňů spojenou s masivními ztrátami na životech.⁵⁰

⁵⁰ Blatman, Daniel: *The Death Marches. The Final Stage of Nazi Genocide*, Cambridge, MA, 2011 (původně ve francouzštině jako *Les marches de la mort. La dernière étape du génocide nazi, été 1944 - printemps 1945*, Paris 2009).

II. ŽIDÉ NA SLOVENSKU V ZÁVĚRU II. SVĚTOVÉ VÁLKY

1. Slovenský štát a židovská otázka, 1939 - 1944

Podle sčítání lidu v roce 1930 tvořilo 136 737 osob židovského vyznání celkem 4,1 % obyvatel Slovenska.⁵¹ Emigrace v období po ustavení pomnichovského autonomistického režimu a zejména pak po vzniku první Slovenské republiky dne 14. března 1939 vedla spolu s připojením jihoslovenských území k Maďarsku v důsledku první Vídeňské arbitráže k první výraznější redukci židovské populace Slovenska. Od vzniku Slovenského štátu do konce roku 1941 pak nově vytvořený stát opustilo 6 194 slovenských Židů a 922 židovských emigrantů, kteří se tam zdržovali přechodně; 3 776 z emigrantů odešlo do Palestiny a 1 462 lidí do Velké Británie.⁵² K 31. lednu 1942, tedy v předvečer deportací, bylo ve Slovenské republice evidováno 89 456 Židů ve smyslu tehdy již platných rasových zákonů, z toho 3 214 pokřtěných osob.⁵³

Hlinkova slovenská ľudová strana (HSL'S) jako vládnoucí strana na Slovensku v době autonomie (1938/39) i první Slovenské republiky (1939 - 45) nahlížela na „židovskou otázku“ primárně jako na hospodářský problém. Na počátku procesu arizace židovského majetku, jímž si ľudácký režim zajišťoval popularitu, který však vedl i k hospodářské decimaci židovské menšiny s dalekosáhlými sociálními dopady, stál zákon č. 113 z 15. dubna 1940 Slov. zák. „o židovských podnikách a o Židoch zamestnaných v podnikách“, tzv. 1. arizační zákon.⁵⁴ Německý tlak na urychlené řešení „židovské otázky“ vedl od r. 1940 k přijetí podstatně radikálnější protizidovské legislativy. Po vzoru Třetí říše byla mj. zřízena státem dirigovaná židovská organizace s povinným členstvím - *Ústredňa Židov* (ÚŽ) se sídlem v Bratislavě, která byla likvidována až německými okupanty v říjnu 1944.⁵⁵ Představeného ÚŽ - starostu⁵⁶

⁵¹ Fatranová: Boj o prežitie, s. 15 n.

⁵² Lipscher, Židia v slovenskom štáte, s. 57.

⁵³ Tamtéž, s. 139.

⁵⁴ Tamtéž, s. 45 nn.

⁵⁵ Podle vyhlášky starosty ÚŽ z přelomu září a října 1940 bylo úkolem Ústredne: „1. Výlučne zastupovať záujmy Židov pred verejnými úradmi. 2. Organizovať Židov podľa sociálnych, hospodárskych a

- jmenoval *Ústredný hospodársky úrad* (ÚHÚ) vedený Augustínem Morávkem. ÚHÚ Židům přiděloval práci a koordinoval proces arizace.⁵⁷ V rámci ministerstva vnitra (MV) bylo v září 1941 zřízeno 14. oddělení s kompetencí pro židovskou otázku. To vedlo k podkopání kompetencí ÚHÚ: 14. oddělení dávalo ÚŽ vlastní instrukce a ignorovalo tak její podřízenost Morávkovu úřadu. Krátce po zahájení deportací byl počátkem dubna 1942 do čela 14. oddělení jmenován dr. Anton Vašek. Tento zkorumpovaný funkcionář si vzhledem ke své moci nad židovským obyvatelstvem a osobnímu prospěchu vysloužil označení „židovský král“.⁵⁸ Již podle vládního nařízení 150/1939 sb. byli židovští rezervisté zařazováni do zvláštních pracovních formací. Branný zákon 20/1940 sb. Cikány a Židy vylučoval z vojska; podle nařízení ministerstva národní obrany (MNO) z 29. února 1940 pak byli z vojska propuštěni Cikáni a Židé zařazováni do pracovní služby. Ministr národní obrany Ferdinand Čatloš nařídil 8. února 1941 zřídit z mužů obou skupin *VI. robotný prápor* slovenského vojska.⁵⁹ Vojenské pracovní tábory byly zrušeny k 30. květnu 1943.⁶⁰ Nařízení 153/1941 Sb.

kultúrnych potrieb[.] 3. Podávať informácie, posudky a návrhy v otázkach, ktoré sa týkajú zárobkovej činnosti a vyradenia Židov z hospodárskeho života[.] 4. Viest' kartotéku a matriku Židov, 5. Zriadiť tlačový odbor, 6. Prijímať pokyny ÚHÚ a postarať sa o jejich prevedenie u židovstva. Veci, ktoré podľa platných predpisov sú odkázané do pôsobnosti náboženských obcí a ich zväzov [...] nepatria do pôsobnosti ÚŽ“. Každý člen ÚŽ (ďalej: „Žid“) byl povinný „platiť dane, poplatky, príspevky a dávky určené na základe tohto štatútu.“ Predobrazem bylo Říšské sdružení Židů v Německu, jež se na základě 10. nařízení k zákonu o říšském občanství z července 1939 stalo povinnou organizací pro rasově definované židovské obyvatelstvo pod dohledem říšského ministerstva vnitra - v praxi Gestapa.

⁵⁶ Ve funkci se vystřídal Heinrich Schwarz (1940/41), Arpád Sebestyén (1941-43) a sionistický předák dr. Oskar Neumann (od r. 1943 do likvidace ÚŽ v září 1944). Neumann vynaložil velké úsilí k rehabilitaci pověsti ÚŽ poškozené zvláště kolaborací K. Hochberga a jeho spolupracovníků z oddělení pro zvláštní úkoly, zřízeného v červnu 1941. Jeho nástup do čela Ústredne byl spojen i se sloučením ÚŽ s „Pracovnou skupinou“, která se pod vedením rabína Michaela Dova Weissmandela a později v Osvětimi zavražděné Gizely Fleischmannové snažila o záchranu slovenských Židů před deportací. Ústredňa Židov, s. 22 nn., 40; Lipscher: Židia v slovenskom štáte, s. 71; Fatranová: Boj o prežitie, s. 58 - 61, 290 nn., 307 nn.; Hradská: Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov (1940 - 1944). Dokumenty, Bratislava 2008; Táž: Gisi Fleischmannová - Návrat nežiadúci. Bratislava 2012; YIVO, Eichler, Benjamin. Collection. 1939-1945, Memoirs - Jews and Slovakia.

⁵⁷ Lipscher: Židia v slovenskom štáte, s. 69; týž: Die Juden im Slowakischen Staat, s. 60; Fatranová: Boj o prežitie, s. 40; YIVO, Eichler Collection.

⁵⁸ Fatranová: Boj o prežitie, s. 85 - 89.

⁵⁹ Oběžník ministerstva vnitra z 27. září 1939 oznamoval registrační povinnost pro židovské muže ve věku 20 - 50 let a ukládal jim šedesátidenní pracovní povinnost; ta mohla být při zaplacení nákladů snížena na polovinu, existovala i možnost se „vyplatit“. Fatranová: Boj o prežitie, s. 40; Fatranová: Boj o prežitie, s. 97; Holokaust na Slovensku 5., Dokumenty 23 a 37, s. 68 - 71, 88; srv. Porjes: Šestý židovský robotný prápor v utrpení i ozbrojeném boji. In: Židé v boji a odboji, s. 135 - 138.

zavádělo pracovní povinnost pro Židy ve věku 18 - 60 let (tzv. Židovský kodex pak upravil spodní hranici na 16 let). Podle vyhlášky MV ze 2. dubna 1941 byla zřizována pracovní střediska pro Židy vyřazené z hospodářského života a rovněž „civilní“ pracovní útvary.⁶¹ Zřízení těchto středisek pozdrželo realizaci plánu premiéra Vojtěcha Tuky na vytvoření židovských pracovních táborů z počátku roku 1941.⁶² Ve druhé polovině srpna 1941 vybral šéf Hlinkovy gardy (HG) a ministr vnitra Alexander Mach za místa těchto táborů Sered (výstavba byla zahájena 18. září 1941), Nováky (výstavba od 2. října 1941) a Vyhne.⁶³ Strážní službu v táborech zajišťovala HG. Jako pomocné a poradní orgány komisařů, tedy velitelů táborů z řad HG, a *Ústrednej kancelárie pracovných táborov Židov* při ÚŽ sloužily v táborech působící židovské rady. Hospodářská efektivita byla společným zájmem režimu a ÚŽ v její politice „sebeobrany“. Do pracovního procesu byl v táborech zařazen každý z jejich obyvatel ve věku od 14 let.⁶⁴ První vlnu deportací, jejichž obětmi se v r. 1942 stala většina slovenských Židů, všechny tři pracovní tábory přežily. Část táborů v Seredi a Novákách byla však během první vlny deportací využita jako oddělené tábory koncentrační: ze Seredi bylo podle údajů MV v roce 1942 do vyhlazovacích táborů odvezeno 4 160 osob, z tábora v Novákách pak 4 - 5 tisíc. Drtivá většina z těchto lidí byla v táborech na okupovaném polském území zavražděna. Maximálního početního stavu dosáhly pracovní tábory před

⁶⁰ Židovské příslušníky vojenských pracovních útvarů převzalo k 1. červnu 1943 MV, převážně byli zařazeni do pracovních středisek. Lipscher: *Židia v slovenskom štáte*, s. 104, 164 n., 200; Fatranová: *Boj o prežitie*, s. 101.

⁶¹ Holokaust na Slovensku 5., Dokumenty 41 a 50, s. 94 nn, 109 n.; Fatranová: *Boj o prežitie*, s. 99.

⁶² Tamtéž, s. 103.

⁶³ Tábor ve Vyhniach vznikl již 10. února 1940 jako první židovský tábor na Slovensku; jeho obyvateli byli uprchlíci z hornoslezského Sosnovce (včetně Židů z protektorátu). Hlídan byl Hlinkovou gardou. Holokaust na Slovensku 5., Dokumenty 17 a 18, s. 60 n.; Lipscher: *Židia v slovenskom štáte*, s. 104 n.; Fatranová: *Boj o prežitie*, s. 26 n, 110.

⁶⁴ Zejména truhlářské dílny v Seredi patřily technickým vybavením a kapacitou mezi nejmodernější a nejvýkonnější podniky na Slovensku; v případě tábora Nováky byla největším vkladem do národního hospodářství produkce krejčovské dílny, v táboře Vyhne pak stavební práce na státních lázních a později výroba chemicko-technologických výrobků. Holokaust na Slovensku 5., Dokument, s. 137 n.; Úvod, s. 15, 19, 21.

vypuknutím Slovenského národného povstání (SNP) v létě 1944 (v Novákách 1 679, v Seredi 1 181), v táboře Vyhne již roku 1943 (364 „zaradencov“).⁶⁵

Vyvrcholením protižidovského legislativního tažení bylo nařízení 198/1941 Slov. zák. z 9. září 1941 „O právnom postavení Židov“ - tzv. Židovský kodex, srovnatelný s norimberskými rasovými zákony.⁶⁶ Židovský kodex přinesl především novou definici Žida,⁶⁷ lépe slučitelnou s nacistickým světonázorem: šlo nyní o osobu, jež měla nejméně tři prarodiče židovského vyznání.⁶⁸ Po vzoru Třetí říše zavedla Slovenská republika spolu s platností Židovského kodexu povinnost pro Židy nosit žlutou židovskou hvězdu;⁶⁹ označeny musely být i byty obývané Židy. Povinnosti nosit hvězdu byly zproštěny smíšené páry s dětmi, příslušníci státem uznaných církví pokřtěni před 10. zářím 1941, děti do 6 let (hranice byla později snížena na 4 roky) a Židé pracující ve státních službách či ve svazcích územní samosprávy a jejich partnerky s dětmi, resp. držitelé pracovního povolení (výjimka z povinnosti nosit znamení na základě pracovního povolení byla později zrušena). Vyhláška MV č. 492/1942 Sb. pak zaváděla kategorii „hospodársky Žid“. Tyto osoby s právem nosit umělohmotnou hvězdu s nápisem „HŽ“ a vybavené tzv. „bílými“ legitimacemi byly později společně s rodinami chráněny před první vlnou deportací v roce 1942 a tvoří většinu z osob

⁶⁵ Tamtéž, Úvod, s. 15 - 21, 27; Fatranová: Boj o prežitie, s. 111, 114.

⁶⁶ Publikováno jako Nariadenie o právnom postavení Židov (dokumenty), Bratislava 2000.

⁶⁷ První závazná definice pojmu „Žid“ se v době Slovenského štátu objevuje ve vládním nařízení 63 z 18. dubna 1939 Slov. zák. „o určení pojmu Žid a obmedzení počtu Židov v niektorých slobodných povolaniach“; podle této úpravy, inspirované maďarským „prvním židovským zákonem“ z roku 1938 a neodpovídající maximám rasového zákonodárství Třetí říše, platil za Žida ten, kdo „1. [...] sa hlási k izraelskej viere, aj keď po 30. októbri 1918 prestúpil na jedno z kresťanských vierovyznaní, 2. [...] je bez vyznania a pochádza aspoň od jedného rodiča z izraelskej viery, 3. [...] pochádza od osoby uvedenej pod 1. alebo 2. (s výnimkou potomka, ktorý pred 30. októbrom 1918 sám prestúpil na jedno z kresťanských vierovyznaní), 4. [...] po dni nadobudnutia platnosti tohto nariadenia uzavrel manželstvo s jednou z osôb uvedených pod 1. až 3., na dobu tohto manželstva, 5. [...] po dni nadobudnutia platnosti tohto nariadenia žije s osobou, ktorá je uvedená pod 1. až 3. v mimomanželskom zväzku, ako aj potomci splodení v tomto zväzku.“ Vláda byla přitom zmocněna povolit ve zvláštních případech z příslušných ustanovení výjimky.

⁶⁸ Mišenec byl považován za Žida, patřil-li po 20. dubnu 1939 k izraelskému vyznání, uzavřel-li po tomto datu sňatek s osobou platící za Žida, pocházel-li z manželství uzavřeného se židovským partnerem po tomto datu či narodil-li se z mimomanželského spojení se židovskou osobou po 20. únoru 1940. § 9 zakazoval uzavírat manželství mezi Židy a Nežidy, resp. mišenci, obdobně jako vědomý mimomanželský pohlavní styk. § 255 pak stanovil, že „[p]rezident republiky môže udeliť oslobodenia z ustanovení tohto nariadenia. Oslobodenia môžu byť buď úplné, alebo čiastočné a možno ich viazať podmienkami.“ Fatranová: Boj o prežitie, s. 92 n.

⁶⁹ Župní úřad Šarišsko-zemplínské župy se sídlem v Prešově se k označení Židů žlutou páskou „odhodlal“ již 31. března 1941.

deportovaných v l. 1944/45 ze Slovenska do Osvětimi, Terezína, Sachsenhausenu, Ravensbrücku a Bergen-Belsenu.⁷⁰

V Berlíně ve druhé polovině roku 1941 vykryštoval plán „konečného řešení židovské otázky“, počítající se systematickou fyzickou likvidací evropského židovského obyvatelstva. V říjnu 1941 se Hlavní úřad říšské bezpečnosti (*Reichssicherheitshauptamt*, RSHA) v čele s Reinhardem Heydrichem, jehož referát IV B4 za „řešení židovské otázky“ zodpovídal, obrátil na říšský Zahraniční úřad (*Auswärtiges Amt*, AA) se žádostí o stanovisko k možnému rozšíření plánované deportace Židů z Německa „na Východ“ o slovenské a chorvatské Židy. Vedoucí židovského referátu AA Franz Rademacher doporučil, aby v té souvislosti byly ze „zdvořilostních“ důvodů osloveny vlády v Bratislavě a Záhřebu.⁷¹ Již během jednání prezidenta Tisa, premiéra a ministra zahraničí Tuky, ministra vnitra Macha a ministra národní obrany Čatloše v Hitlerově hlavním stanu ve dnech 23. - 24. října 1941 informoval říšský vůdce SS Himmler Tuku s Machem, že Židé z území pod kontrolou Německa a jeho spojenců mají být přesunuti na vyhrazené území v Generálním gouvernementu.⁷² Německé plány se překřížily s úsilím vyřešit „židovskou otázku“ vyvíjeným ve stejné době slovenskou vládou. Ta měla v důsledku hospodářské likvidace většiny židovského obyvatelstva stále zásadnější sociální a ekonomický rozměr. Otázku, do jaké míry byl ľudácký režim v otázce deportace slovenských Židů iniciativní a do jaké míry „jen“ servilně odečítal ze rtů nacistických představitelů, nelze zodpovědět jednoznačně. Německý poradce slovenské vlády pro židovskou otázku a jeden z hlavních strůjčů „konečného řešení“ na Slovensku Dieter Wisliceny i bývalý říšský vyslanec v Bratislavě Hans Ludin uváděli po válce před čs. soudem,⁷³ že iniciativa k vydání židovských občanů vzešla ze slovenské strany. Je nutno dodat, že oba nacističtí představitelé měli zájem přesunout v co

⁷⁰ Fatranová: Boj o prežitie, s. 92 n.

⁷¹ Holokaust na Slovensku 4., Dokument 23, s. 107.

⁷² Kamenec: Po stopách tragédie, s. 155 n.

⁷³ Oba byli odsouzeni k smrti a v Bratislavě popraveni.

nejvyšší míře vlastní vinu na jiné, zatímco bývalí lůdáčtí pohlaváři se snažili svalit zodpovědnost za deportace na německou stranu. Jisté je, že slovenská vláda při jednání s Německem o poskytnutí slovenských pracovních sil na základě dohody z 8. prosince 1939 navrhla, že Říši poskytne 20 000 „mladých a silných“ slovenských Židů.⁷⁴ Slovenská vláda podle Wislicenyho „s ulehčením“ přijala stanovisko vedoucího „židovského“ referátu IV B4 v rámci RSHA Adolfa Eichmanna, podle něž měli být židovští pracovníci dopraveni do uzavřených závodů a táborů pod správou RSHA.⁷⁵ U 20 000 práce schopných Židů nezůstalo. Na jednání vlády dne 3. března 1942 Tuka oznámil, že „říšski vládni činitelia prejavili ochotu prevziať všetkých Židov, pričom určujú podmienku, stratu štátneho občianstva.“⁷⁶ Odpor proti deportacím, bohužel v podstatě neúčinný, zazněl dne 26. března 1942 na jednání ceremoniální druhé komory slovenského parlamentu, *Štátnej rady*. Ta přijala nezávaznou rezoluci, jež prezidenta Tisa vyzvala k vynětí zejména pokřtěných a pro národní hospodářství důležitých Židů z procesu deportací.⁷⁷

První z transportů slovenských Židů do Polska odjel již 25. března 1942 z Popradu. Celkově bylo do října 1942 asi 39 000 židovských obyvatel Slovenského štátu transportováno do oblasti Lublinu, kde téměř všichni z nich zahynuli ve vyhlazovacích táborech Sobibór a Majdanek, a cca. 19 000 lidí do Osvětimi: z nich zřejmě jen kolem tří set přežilo selekce a útrapy věznění.⁷⁸ Návazně na rozhodnutí o deportaci celých rodin oznámilo MV v oběžníku ze 4. dubna 1942 okresním úřadům a policejním stanicím výčet kritérií pro udělení výjimek z deportací. Ty se týkaly Židů pokřtěných před 10. zářím 1941, žijících ve smíšeném manželství uzavřeném před tímž datem, zaměstnaných ve státních službách a v ÚŽ, vedoucích židovských náboženských obcí, lékařů, inženýrů, správců velkostatků, osob

⁷⁴ Hradská: Případ Wisliceny, s. 40 n.

⁷⁵ Holokaust na Slovensku 4., Dokumenty 28 a 29, s. 113 n.

⁷⁶ Kamenec: Po stopách tragédie, s. 158 n.

⁷⁷ Tamtéž, s. 164 - 168.

⁷⁸ Bedrich Steiner, bývalý přednosta statistického odboru ÚŽ, hovoří o 282 přeživších. Fatranová: Boj o přežití, s. 182, 327.

podílejících se na výrobě a důležitých z hospodářského hlediska podle seznamů ÚHÚ, osob chráněných prezidentskými výjimkami a občanů Maďarska a USA. U všech osob náležejících k výše uvedeným kategoriím se ochrana vztahovala i na nejbližší rodinné příslušníky. Na základě daných kritérií sestavovaly okresní a státní policejní orgány transportní seznamy. Osoby vyňaté z deportací obdržely od MV ochranné (tzv. žluté) legitimace. Ústavní zákon o deportaci Židů z 15. května 1942 stanovil retroaktivně, že vysídlení Židé a ti, kteří opustili území státu, pozbývají státního občanství a jejich majetek propadá státu. Zákon také určil okruh osob, na něž se „možnost“ vystěhování z území SR nevztahovala: šlo o Židy pokřtěné do 14. března 1939, resp. o osoby žijící ve smíšených manželstvích uzavřených před 10. zářím 1941; rušil zároveň ochranu maďarských a amerických občanů aplikovanou zprvu z rozhodnutí MV. Na druhé straně byla odstraněna omezení v oblasti hospodářské a osobní svobody stanovená Židovským kodexem pro nežidovské partnery ve smíšených manželstvích.⁷⁹ K 27. červnu 1942 bylo deportováno asi 53 000 z 89 456 židovských obyvatel, kteří ve Slovenské republice žili k 31. lednu 1942.⁸⁰ V zemi zbývalo ke konci června 1942 podle údajů MV 24 435 Židů.⁸¹ Tento údaj nezahrnuje osoby židovského původu uprchlé do Maďarska, jejichž počet bývá uváděn v rozpětí mezi 4 a 10 tisíci,⁸² a lidi žijící pod falešnou identitou na základě ilegálně pořízených dokladů. Asi 1 500 Židů vykonávalo vojenskou pracovní službu⁸³ a asi stejný počet žil v „civilních“ pracovních táborech; prezidentské výjimky chránily asi tisícovku lidí. Po výše uvedeném 27. červnu byly roku

⁷⁹ Tamtéž, s. 169; Lipscher: *Židia v slovenskom štáte*, s. 126 - 130.

⁸⁰ 3 214 z 89 456 členů ÚŽ bylo pokřtěných. Lipscher: *Židia v slovenskom štáte*, s. 139.

⁸¹ Z toho bylo asi 8 000 pokřtěných Židů žijících ve smíšených manželstvích, 6 135 osob s ochrannou legitimací ministerstva hospodářství, asi 2 500 lidí chráněných ministerstvem dopravy a veřejných prací a 1 500 ministerstvem vnitra, kolem 900 s legitimací *Všeobecného stavebného družstva*, na 700 Židů s legitimací *Ústrednej hospodárskej rady*, cca. 600 chráněných *Štátnym pozemkovým úradom* a kolem stovky ministerstvem financí.

⁸² Údaj o 4 000 uprchlících pochází od členky *Pracovnej skupiny* G. Fleischmannové, počet 5 tisíc uváděl říšský vyslanec Ludin, o 7 tisících uprchlých Židů (převážně do Maďarska) hovoří statistik SS Korherr, o 8 - 10 tisících pak poslední starosta ÚŽ Oskar Neumann. Fatranová: *Boj o prežitie*, s. 174, 358; Hilberg, *Destruction of the European Jews*, s. 468.

⁸³ Ministr národní obrany Čatloš rozhodl, že židovské příslušníky pracovní služby propustí až při posledním deportačním transportu.

1942 vypraveny ještě dva transporty v září a transport z 20. října, skládající se z duševně nemocných osob zadržených v ústavech po celém Slovensku.⁸⁴ Celkově bylo ze Slovenska během roku 1942 deportováno přes 57 000 osob,⁸⁵ z nichž válku přežilo jen několik stovek. Po další téměř dva roky Slovensko žádný židovský transport neopustil. G. Fatranová uvádí mezi důvody přerušení deportací zájmy hospodářsko-politické (představitelé režimu si byli vědomi nezastupitelnosti kvalifikovaných židovských pracovníků, ministerstva vedená umírněnými ľudáckými představiteli se postavila proti výzvě A. Macha k rušení ochranných legitimací), nepopularitu deportací v očích veřejného mínění a církve i silící odpor samotných Židů v důsledku průniku informací o vyhlazování na území Polska mezi slovenskou veřejnost. Skutečnost, že německý poradce slovenské vlády pro židovskou problematiku Dieter Wisliceny během roku 1943 a první poloviny roku následujícího aktivně neprosazoval obnovení deportací, je podle Fatranové vysvětlitelná tendencí německého Zahraničního úřadu, který upřednostňoval udržení vnitropolitické stability na Slovensku před rychlým a důsledným „řešením židovské otázky“.⁸⁶ K argumentu, že k přerušení deportací přispělo uplácení Wislicenyho ze strany židovských představitelů, je nutno přistupovat s opatrností. Jak uvádí Katarína Hradská, nechával se Wisliceny a další organizátoři „konečného řešení“ spíše korumpovat výměnou za prázdné přísliby.⁸⁷

Podle „židovského“ 14. oddělení MV bylo ke 14. dubnu 1943 na Slovensku „chráněno“ 16 000 Židů, z toho 1 111 na základě prezidentské výjimky (tento i následující údaje zahrnují i rodinné příslušníky držitelů výjimek), 985 jako žijící ve smíšených manželstvích, 4 217 jako osoby pokřtěné před 14. březnem 1939 a 9 687 s ohledem na činnost v hospodářském a veřejném životě. K 1. červnu 1943 bylo na Slovensku evidováno 18 648 Židů, z toho 15 626

⁸⁴ Lipscher, *Židia v slovenskom štáte*, s. 104, 132 nn.

⁸⁵ Údaje se pohybují od 57 545 (podle dokumentu „Konečné řešení židovské otázky v Evropě“, vypracovaného statistikem SS Richardem Korherrem) do 58 600 (podle ÚŽ). Fatranová: *Boj o prežitie*, s. 182.

⁸⁶ Tamtéž, s. 277.

⁸⁷ Hradská: *Prípad Wisliceny*, s. 64.

„na svobodě“; ostatní žili v pracovních táborech a střediscích.⁸⁸ Jedná se o poslední souhrnný údaj o počtu Židů ve Slovenském státu před druhou vlnou deportací, které se tato práce věnuje (vývoj počtu Židů na Slovensku od 30. let do roku 1943 shrnuje Tabulka 1.).

Tabulka 1.

Rok	Počet židovských obyvatel Slovenska	Důvod průběžného poklesu
1930	136 737 (Slovenská krajina, podle vyznání)	
(1.1.) 1942	89 456 (Slovenský štát, vč. pokřtených Židů)	Odstoupení jihoslovenských území Maďarsku, emigrace (většinou do Palestiny)
(1.6.) 1943	18 648 (Slovenský štát, vč. pokřtených Židů)	Deportace necelých dvou třetin židovské populace do nacistických táborů (z deportovaných přežilo méně než 1 %); útěk několik tisíc Židů do Maďarska

Po první vlně deportací v roce 1942 zbylo ve Slovenském státu kolem 12 % předválečné židovské populace Slovenska. Sociální struktura této okleštěné komunity byla velmi odlišná oproti stavu před válkou, ale i oproti prvním letům fašistické Slovenské republiky. „Chráněné osoby“, jež v létě 1944, tedy v době bezprostředně před německou okupací, tvořily velkou většinu židovského obyvatelstva Slovenského státu,⁸⁹ patřily povětšinou k předválečným středním vrstvám. Systém výjimek uchránil před první vlnou deportací zejména osoby, jejichž kvalifikace byla potřebná pro fungování národního hospodářství a veřejného sektoru (často osoby vysokoškolsky vzdělané), a spolu s nimi i nejbližší rodinné příslušníky; při rozhodování o vynětí z deportace hrálo kromě ekonomického zájmu nezřídka roli i protekční zacházení a korupce. Kromě „hospodářsky důležitých“ Židů byly před obsazením Slovenska německými vojsky další „chráněnou“ kategorií osoby pokřtěné do září 1941. I mezi Židy deportovanými ze Slovenska od listopadu 1944, na něž se tato práce zaměřuje, převažoval

⁸⁸ Lipscher, Židia v slovenskom štáte, s. 139, 162 n.

⁸⁹ Kromě „chráněných“ osob se na území fašistického Slovenska zdržovali i Židé (často původně uprchlíci ze Slovenska), kteří uprchli z Maďarska po německé okupaci v březnu 1944, lidé žijící pod „árijskou“ identitou a osoby ukrývající se různými způsoby ve slovenských městech, na venkově a v horách.

podle dostupných údajů⁹⁰ střední stav, zejména pak lidé působící v sektoru obchodu a služeb a v intelektuálních profesích. Významnou část mužů a v menší, na slovenské poměry však stále výrazně nadprůměrné, míře i žen tvořily osoby s vysokoškolským (převážně lékařským a právnickým) vzděláním. O mnoho nižší je naproti tomu ve sledované skupině i mezi Židy žijícími na Slovensku v létě 1944 obecně podíl lidí z chudých vrstev židovského obyvatelstva, jež byly první vlnou deportací naprosto zdecimovány. Chudí Židé, jejichž bídu ňudácký režim vyřazením z ekonomického života ještě prohloubil, byli roku 1942 deportováni prioritně. Bylo to přímým důsledkem politiky Tisova a Tukova režimu, jenž židovskou otázku „řešil“ jako sociální problém a s chudými Židy odstranil ze Slovenska i „sociální přítěž“, kterou sám vytvořil. Židovská komunita na Slovensku v předvečer německé okupace byla oproti předválečné době výrazně omezena nejen ve své socioekonomické struktuře, ale i v geografickém rozmístění: systematické vysídlování Židů z východního Slovenska orgány ňudáckého režimu redukovalo dříve velmi početnou židovskou populaci této části země na minimum. Během druhé vlny deportací, včetně období sledovaného v této práci, směřovalo z východu Slovenska do koncentračních táborů mnohem méně lidí než ze západu a středu země.⁹¹

I „chráněné“ židovské obyvatelstvo Slovenska v letech 1942 - 44 nadále podléhalo diskriminačním opatřením a nucené práci. Na informovanost a postoje slovenských Židů v předvečer německé okupace a Slovenského národního povstání měly vliv informace o osudu jejich blízkých a příbuzných předávané uprchlíky z Osvětimi. Informace o tragickém osudu většiny slovenské židovské populace, jež byla deportována během roku 1942, pronikly na Slovensko ještě téhož roku, během jara 1944 se pak mezi slovenskými Židy i širší

⁹⁰ Zdrojem informací jsou především záznamy k profesi a případně k dosaženému vzdělání jednotlivých vězňů z vězeňských kartoték seredského tábora a terezínského ghetta. NA ČR, OKO; SNA, Fond Koncentrační tábor v Seredi [KS].

⁹¹ Kartotéční záznamy ze Seredi a Terezína přitom dokládají, že nikoli nevýznamnou část Židů deportovaných v letech 1944/45 přes Sered ze západního a středního Slovenska tvořili lidé evakuovaní během války z východu země. NA ČR, OKO; SNA, KS.

veřejností rozšířily i detailní informace o realitě vraždění v osvětimských plynových komorách.⁹²

2. Slovenské národní povstání, německá okupace a obnovení transportů ze Slovenska

Sílicí hnutí odporu na slovenském území vedlo vládu Vojtecha Tuky dne 12. srpna 1944 k vyhlášení stanného práva. Postřílení členů německé vojenské mise a jejího civilního doprovodu partyzány na nádvoří kasáren v Turčianskom Sv. Martine dne 27. srpna pak posloužilo jako záminka pro vstup německých vojsk na území Slovenska. S tím prezident Jozef Tiso vyslovil v zásadě souhlas při rozhovoru s říšským vyslancem H. Ludinem o den později.⁹³ Slovenská armáda a bezpečnostní složky postižené dezercí již nestačily na boj proti partyzánům, jejichž aktivity zejména na východě země se během léta vystupňovaly. Den po osvobození Ružomberka se partyzáni 28. srpna zmocnili Liptovského Sv. Mikuláše a o den později i Popradu. Poté, co prezident Tiso a vláda oficiálně vyjádřila souhlas s německým návrhem vojenského zásahu, začala německá vojska 29. srpna s obsazováním země. Téhož dne ministr národní obrany Čatloš v rozhlasovém projevu oznámil, že vláda požádala německá vojska o pomoc v boji proti partyzánům a obyvatelstvo žádal, aby Němcům nekladlo odpor. Na to vojenské ústředí v Banské Bystrici vydalo informovaným posádkám na středním Slovensku heslo k zaujetí obranného postavení, což byl signál k zahájení povstání.⁹⁴ Povstalcům se zprvu podařilo ovládnout prakticky celé střední a část východního Slovenska. Po dvouměsíčních, mnohdy těžkých bojích se však Němcům a jejich slovenským a dalším spojencům do konce října podařilo obsadit prakticky celé území pod kontrolou povstalců o

⁹² Nejznámější je zpráva dvou slovenských židovských vězňů uprchlých z Osvětimi - Waltera Rosenberga (Rudolf Vrba) a Alfréda Wetzlera (Jozef Lánik). Rosenberg s Wetzlerem uprchli z tábora 7. dubna 1944 a po strastiplné cestě na Slovensko se jim podařilo spojit se zástupci ÚŽ, kteří na základě jejich výpovědi sepsali detailní zprávu o průběhu vyhlazování v Osvětimi. Kárný: Historie osvětimské zprávy, s. 167 - 179; Fatranová: Boj o prežitie, s. 295 - 299; Lipscher: Židia v slovenskom štáte, s. 187; Lánik: Čo Dante nevidel, Bratislava 1964.

⁹³ Prečan: Slovenské národné povstanie, s. 343.

⁹⁴ Tamtéž, s. 346 n., 354 - 357; Hrbek: Slovensko v roce 1944, s. 251 - 254.

původní rozloze kolem 20 000 km². Vzhledem ke zpomalení postupu Rudé armády přes Karpaty se nepodařilo poskytnout přímou vojenskou pomoc povstání nad rámec leteckého spojení a zásobování, bombardování strategických cílů a vysílání partyzánů do týlu nepřítele na pomoc partyzánským jednotkám. 28. října 1944, den po vyklizení Banské Bystrice jako centra povstání, k němuž došlo bez boje, vydal velitel 1. čs. armády na Slovensku gen. Rudolf Viest v Donovalech zvláštní operační rozkaz, podle něžž nebyl „organizovaný odpor celé armády jako takové [...] po rozpadu několika jednotek možný, a proto jednotky čs. armády přejdou v noci na 29. 10. 1944 podle situace na partyzánský způsob boje proti Němcům“.⁹⁵

Pod dohledem wehrmachtu, Waffen-SS i německé Bezpečnostní policie a SD došlo v omezeném rozsahu k obnovení vojska a bezpečnostního aparátu Slovenské republiky. Po dezerci až 90 % příslušníků slovenské armády během SNP byla pod vedením Štefana Haššíka (v září 1944 nahradil Čatloše, který zběhl do Moskvy, ve funkci ministra národní obrany) vytvořena Domobrana jako kolaborantské „janičárské“ vojsko.⁹⁶ 7. září stanul Otomar Kubala namísto Macha v čele HG.⁹⁷ Rozkazem velitele německých vojsk a vyššího velitele SS a policie na Slovensku Gottloba Bergera z 2. září 1944 byla zřízena Domobrana německé menšiny (*Heimatschutz*).⁹⁸ Vládní nařízení č. 137/1944 Sl. z. převádělo s účinností od 9. září 1944 kompetence MV ve věcech bezpečnostních a policejních (sjednocené v *Ústredni štátnej bezpečnosti* - ÚŠB) na Ministerstvo národní obrany (MNO); během října a listopadu 1944

⁹⁵ Mezi 31. srpnem a 2. zářím odzbrojili Němci postupně posádky v Trenčíně, Novém Mestě nad Váhom, Bratislavě, Hlohovci, Nemšové a Seredí (nikoli nitranskou, jež se nepodrobila rozkazům povstaleckého velitelství), na východě země pak 31. srpna posádku v Kežmarku. Povstalecké území se postupně zmenšovalo, rozhodující význam měla generální ofenziva německých vojsk z 18. - 24. října, která ponechala centrum svobodného území odkryté. 25. října tak Němci mohli obsadit Brezno a o den později Zvolen, po rozkazu velitele 1. čs. armády na Slovensku gen. Rudolfa Viesta k vyklizení města pak německé jednotky dne 27. října obsadily Banskou Bystrici. V polovině října dosáhl počet vojáků 1. čs. armády na Slovensku asi 60 000 mužů. Hrbek - Smetana: Povstání na Slovensku, s. 266, 269, 284, 300 nn., 305 - 309. Počátkem ledna 1945 mělo partyzánské hnutí na Slovensku asi 13 500 bojovníků. Hrbek: Slovensko v roce 1944, s. 109. Podle L. Lipschera se SNP se zbraní v ruce zúčastnilo 1 566 Židů, valnou většinou dřívějších příslušníků 6. robotného práporu. Srv. Porjes: Šestý židovský robotný prápor, s. 137.

⁹⁶ Z mobilizovaných deseti ročníků (41 533 osob) byla pro „nespolehlivost“ vyzbrojena sotva desetina, ostatní muži byli nasazeni na opevňovací práce. K 31. prosinci 1944 bylo v Domobraně 3 300 mužů - cca. 60 % stavu plánovaného ke konci roku. Stanislav - Mičev: Protižidovské represálie, s. 196; Korček: Slovenská republika, s. 118.

⁹⁷ Tamtéž, s. 116.

⁹⁸ Stanislav - Mičev: Protižidovské represálie, s. 197.

byla Haššíkovu ministerstvu podřízena mj. policie, četnictvo, Hlinkova mládež a v lednu 1945 i finanční stráž. Zmíněné instituce tím byly fakticky zařazeny do branné moci HG a podřízeny vojenské jurisdikci.⁹⁹ Vláda 15. září 1944 potvrdila převod židovské otázky do kompetence MNO.¹⁰⁰ Teprve od listopadu 1944 začal bezpečnostní odbor MNO aktivněji uplatňovat pravomoc dohledu nad tábory pro zajatce a politické vězně, jako byl „zajišťovací“ tábor pro politické vězně, fungující od r. 1939 pod velením HG v Ilavě, koncentrační tábor zřízený v září 1944 pod velením bratislavských nacistů na místě krátkodobě opuštěného židovského pracovního tábora v Seredi, zrušeného během SNP, a tábor cikánský, zřízený 1. prosince 1944 v Dubnici nad Váhom.¹⁰¹

Role slovenských bezpečnostních orgánů byla jednoznačně zastíněna orgány německými, jimž slovenští kolaboranti, především pak příslušníci HG a jejich „elitních“ pohotovostních jednotek (POHG), zřízených rozkazem hlavního velitelství HG ze 21. září 1944,¹⁰² a také ÚŠB napomáhali při pronásledování, zatýkání, olupování a vraždění jejich obětí. Úkoly bezpečnostně-politické povahy včetně likvidace povstalců a Židů měla na okupovaných územích na starosti operační skupina Einsatzgruppe H (EG H) Bezpečnostní policie (SiPo) a SD, jejíž velení převzal 1. či 2. září SS-Obersturmbannführer Josef Witiska. Od stacionarizace mobilních komand zařazených do EG H byl Witiska mezi 14. listopadem 1944 a dubnem 1945 velitelem SiPo a SD na Slovensku se sídlem v Bratislavě.¹⁰³ Personál SS a Německé policie podléhal vyššímu veliteli SS a policie (HSSPF) na Slovensku, jímž byl od 31. srpna do 20. září 1944 SS-Obergruppenführer Gottlob Berger a poté až do konce války

⁹⁹ Tamtéž, s. 161 nn.

¹⁰⁰ Lipscher: Židia v slovenskom štáte, s. 214.

¹⁰¹ Korček: Slovenská republika, s. 119.

¹⁰² Koncem března 1945 čítaly 38 pohotovostních oddílů, 6 polních rot a 3 polní prapory o počtu více než 5 000 mužů.

¹⁰³ Korček: Slovenská republika, s. 149.

SS-Obergruppenführer Hermann Höfle.¹⁰⁴ Berger i Höffle - generálové Zbraní SS - paralelně zastávali funkci velitele německých vojsk na Slovensku.

Organickými součástmi EG H byla Einsatzkommando (EK) 13 a 14, Sonderkommando (SK) 7a a Sonderkommando *zur besonderen Verwendung*¹⁰⁵ (SK ZbV) 15 a 29 a od 2. února 1945 i SK ZbV 27, jež do té doby podléhalo veliteli Sipo a SD pro Generální gouvernement v Krakově a své teroristické aktivity rozvíjelo na východním Slovensku.¹⁰⁶ EK 13 a 14 přišla do Bratislavy v noci na 1. září; jejich první akcí bylo odzbrojení bratislavské posádky následujícího večera.¹⁰⁷ Pod velením EG H, resp. v koordinaci s ní, byly pak do akcí proti partyzánům i civilnímu obyvatelstvu nasazeny i POHG, jednotky Heimatschutzu, FS (*Freiwillige Schutzstaffel* - polovojenského křídla oficiální menšinové strany *Deutsche Partei* a lokální „filiálky“ SS) aj. zvláštní teroristické a diverzní útvary jako *Stíhací zväz Slovenska* (krycí jméno „Josef“),¹⁰⁸ 218. skupina abwehru („Edelweiss“),¹⁰⁹ pohotovostní komanda SD vytvořená z maďarských Šípových křížů a jednotky vyčleněné z bojové skupiny SS „Schill“, trestné jednotky SS „Dirlewanger“ a 18. divize Zbraní SS „Horst Wessel“, pracovníků ÚŠB aj.¹¹⁰ Během září a října vznikaly z personálu EG H úřadovny Sipo a SD v Bratislavě, Nitře, Trenčíně, Ružomberku a Banské Bystrici; v dalších městech byly zřízeny „opěrné body“

¹⁰⁴ Po válce byl Höffle spolu s vyslancem nacistického Německa na Slovensku H. Ludinem odsouzen k smrti; oba byli roku 1947 v Bratislavě popraveni.

¹⁰⁵ „Zvláštní komanda k mimořádnému využití“.

¹⁰⁶ Tóth: Represálie nacistov a príslušníkov POHG, s. 106; Hrbek: Slovensko v závěru války, s. 104.

¹⁰⁷ Rozkaz k odzbrojení bratislavské posádky vydal prezident Tiso a jeho provedením pověřil ministra Čatloše, který jej tlumočil velitelům bratislavských útvarů shromážděným v budově MNO. Čatloš pak z hlavního města uprchl (Němci jej chtěli zatknout) a již 2. září se hlásil u povstaleckého velitele Goliana v Banské Bystrici. Hrbek: Slovensko v roce 1944, s. 259.

¹⁰⁸ Příslušníci skupiny, jež se zformovala počátkem září pod velením SS-Obersturmführera dr. Wernera Pawlofského, se podíleli mj. na masakrech v moravských osadách Ploština a Prlov v dubnu 1945. Hrbek: Slovensko v závěru války, s. 107.

¹⁰⁹ Jádro jednotky pod velením mjr. Erwina hraběte von Thun-Hohenstein tvořily dva padesáticenné oddíly kavkazských muslimů a ukrajinských kozáků, k nimž v prosinci 1944 přibyl slovenský oddíl pod velením bývalého povstaleckého velitele kpt. Ladislava Nižňanského; tvořilo jej asi 130 příslušníků Slovenské pracovní služby, kteří prošli zvláštním výcvikem a indoktrinací. Příslušníci jednotky „Edelweiss“ jsou zodpovědní mj. za vyvraždění partyzánských obcí Kľak a Ostrý Grúň; orgánům Sipo a SD předali příslušníky americké a britské vojenské mise, deportované pak ze Slovenska do koncentračního tábora Mauthausen, kde byli umučeni. Hrbek: Slovensko v závěru války, s. 106.

¹¹⁰ Korček: Slovenská republika, s. 120; Stanislav - Mičev: Protizidovské represálie, s. 195; Tóth: Represálie nacistov a príslušníkov POHG, s. 106.

(*Stützpunkte*). Operační oblast SK 7a zahrnovala od listopadu 1944 do 2. února 1945 okresy Liptovský Sv. Mikuláš, Ružomberok, Turčiansky Sv. Martin, Dolný Kubín, Trstená a Námestovo, přičemž opěrné body byly zřízeny v okresních městech a po stažení komanda na západní Slovensko pak v Gajarech, Myjavě, Staré Turé a Gbelech.¹¹¹ Sídlem štábu EK 13 byl Trenčín, opěrné body byly zřízeny v Žilině, Nitře, Piešťanech a přechodně i v Turčianském Sv. Martině, Kremnici, Čadci, Bánovcích nad Bebravou, Myjavě, Púchově a Ilavě.¹¹² Ve dnech 13. - 14. září 1944 zajistili příslušníci SiPo, SD, POHG a četnictva v souladu s nařízením velitele opěrného bodu EK 13 v Žilině 446 Židů, kteří pak byli přes sběrný tábor v Ilavě deportováni do Osvětimi. Dalších 450 rasově pronásledovaných bylo komandem zajištěno od 18. září 1944 do 16. ledna 1945 a v rámci 21 transportů odvečeno do sběrného tábora v Seredi, odkud byli dále deportováni do Osvětimi, Sachsenhausenu, Ravensbrücku a Terezína. Z 896 zajištěných a deportovaných osob zahynulo více než 700 v osvětimských plynových komorách, příslušníci EK 13 sami povraždili 404 lidi.¹¹³ Z hlediska operací EK 13 zaměřených proti židovskému obyvatelstvu měly zásadní význam západní svahy Strážovských vrchů, kde se Židé s aktivní podporou místního obyvatelstva skrývali v desítkách bunkrů; po válce zde byly nalezeny masové hroby. Štáb komanda EK 14, které z komand EG H na Slovensku povraždilo nejvíce lidí, sídlil postupně v Topoľčanech, Baťovanech (dnešní Partizánske), Nemeckém (dnes Nitranském) Pravnu, Prievidzi a Banské Bystrici, v polovině února 1945 byl přesunut přes Kremnici do Prievidze.¹¹⁴ V okolí Topoľčan, kde Židé stále tvořili významnou složku obyvatelstva (před válkou asi třetinu), probíhaly od počátku září 1944 v režii EK 14 vedle transportů Židů do sběrného tábora v Seredi i přímé vyhlazovací akce. Nejzrozsáhlejšími zločiny EK 14 byly vraždy zajatců, politických vězňů a zejména Židů včetně žen, dětí a starců v Kremničke na předměstí Banské

¹¹¹ Šindelářová: Einsatzgruppe H, s. 67 n.

¹¹² Tamtéž, s. 64 n.

¹¹³ Tamtéž, s. 81 n., 114.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 65 n.

Bystrice, kde příslušníci komanda společně se členy POHG od 5. listopadu 1944 do 17. března 1945 povraždili 747 osob, a bestiální vraždění ve vápence Nemecká, kde byly upáleny stovky lidí, mj. účastníků SNP včetně sovětských a francouzských partyzánů či příslušníků vojenské mise USA. Celkově mají příslušníci EK 14 spolu se svými slovenskými přísluhovači bezprostředně na svědomí 2 876 obětí, především na středním Slovensku.¹¹⁵ Od začátku září kontrolovaly část území stredozápadního Slovenska (zejména v okolí Uhrovského Podhradí, kde mezi partyzány nalezlo útočiště i mnoho Židů) jednotky SK ZbV 15 se sídlem v Nitře, jehož opěrné body byly přechodně v Topolčanech, Baťovanech, Bánovcích nad Bebravou, Prievidzi, Zlatých Moravcích, Hlohovci a v koncentračním táboře Sered. Komando bylo rozpuštěno začátkem února 1945, kdy většinu jeho operační oblasti znovu převzalo EK 14.¹¹⁶ Štáb komanda SK ZbV 27 sídlil zprvu (od 1. září 1944) v Kežmarku, později v Prešově, v prosinci 1944 se přesunul do Tatranské Lomnice, v lednu 1945 do Ružomberka a následujícího měsíce do Žiliny. Opěrnými body byly Prešov, Michalovce, Kežmarok, Levoča, Bardejov, Spišská Nová Ves, Stará Ľubovňa, Poprad a Gelnica, po přesunu na západ pak Považská Bystrica, Bytča, Čadca, Kysucké Nové Mesto, Turčiansky Sv. Martin, Ružomberok a Brodek u Prostějova.¹¹⁷ Příslušníci komanda na východě Slovenska povraždili 275 lidí a 2 400 až 2 800 dalších vězňů - Židů, politických vězňů a Cikánů - deportovali do koncentračních táborů Osvětim a Ravensbrück.¹¹⁸ Prvního velitele komanda Georga Voigtländera nahradil záhy praktik teroru a deportací, bývalý šéf Gestapa v oblasti Lublinu Walter Liska.¹¹⁹ Po něm stál od 25. září do konce října 1944 v čele komanda Ludwig Teichmann¹²⁰ a posléze až do konce války Karl Hermann Rabe.¹²¹

¹¹⁵ Tamtéž, s. 114.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 68 n.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 70 n.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 114.

¹¹⁹ SS-Sturmabführer W. Liska (1899 - 1949) byl po válce v Polsku odsouzen k smrti a popraven. Šindelářová: Einsatzgruppe H, s. 215 nn.

¹²⁰ SS-Obersturmbannführer L. Teichmann (1909 - 1947) byl v letech 1941-44 šéfem SD v Srbsku, následně velitelem Sipo a SD pro oblast Flander se sídlem v Bruselu a poté šéfem SK z.b.V. 27 na

Na bratislavské Edlově¹²² ulici č. 6 se usídlil štáb SK ZbV 29, které zde zřídilo i zvláštní úřadovnu, známou jako „zberňa Židov“. Opěrné body mělo komando v Trnavě, Senici, později v Modře a v koncentračním táboře Sereď.¹²³ Příslušníci komanda zadrželi během razie ve dnech 28. - 29. září 1944 na 3 000 bratislavských Židů, kteří byli odvedeni do Sereď. Samotné sídlo komanda se stalo dějištěm brutálního mučení a vraždění zadržených. Příslušníci komanda se přímo podíleli i na deportacích politických vězňů do Mauthausenu ve dnech 19. února a 31. března 1945.¹²⁴ Jeden ze židovských přeživších uvádí ve své výpovědi, že byl po zadržení příslušníky *Ústredne štátnej bezpečnosti* v Bratislavě dne 19. února 1945 odvezen do Mauthausenu v transportu převážně politických vězňů; asi po týdně v táboře Mauthausen byl přesunut do Gusenu a později do tábora Guns kirchen, kde byl osvobozen americkou armádou.¹²⁵

Dochované kartotéční záznamy k 2 739 vězňům registrovaným v sereďském táboře od 19. listopadu 1944 do evakuace v březnu 1945 zahrnují i údaje o místech, z nichž; byly jednotlivé osoby do Sereď převezeny. Ve 1 214 případech (44,3 % z celkového počtu) směřoval transport do Sereď z Bratislavy, 454 vězňů (16,6 %) bylo do sběrného tábora přemístěno z Ružomberka, 199 lidí (7,3 %) z Nitry, 140 osob (5,1 %) z Trnavy a 107 dalších (3,9 %) přijelo z Hlohovce. Větší skupiny vězňů přišly do Sereď i ze Žiliny (90 osob), Nového Mesta nad Váhom (87), Piešťan (80), Bánovců nad Bebravou (66) a Trenčína (45).¹²⁶ Téměř polovina ze zmíněných 2 739 osob byla pravděpodobně zatčena jednotkami SK ZbV

Slovensku; z funkce byl podle svého nástupce Rabeho odvelen za trest. Po válce byl jugoslávským soudem odsouzen k smrti a popraven v Bělehradě. Šindelářová: Einsatzgruppe H, s. 222 n.

¹²¹ Rabe (1905 - 1989) působil před odvelením na Slovensko mj. jako šéf Říšské školy SiPo a SD v Praze a šéf komanda SK 7b. V posledně jmenované funkci měl na svědomí vraždění civilního obyvatelstva v Rusku. Po válce se vrátil ze sovětského zajateckého tábora na Kavkaze. Šindelářová: Einsatzgruppe H, s. 217 nn.

¹²² Dnešní ul. Podjavorinskej.

¹²³ Šindelářová: Einsatzgruppe H, s. 69 n.

¹²⁴ K 15. březnu bylo v táboře Mauthausen 388 Slováků (asi 1 % z celkového počtu vězňů); více než 200 z nich zahynulo. Freund - Perz: Mauthausen - Stammlager, s. 316; Šindelářová: Einsatzgruppe H, s. 113 n.

¹²⁵ VHF, rozhovor s panem Z.K. (výpověď č. 11861). Jak pan K. uvádí, transport ze Slovenska přes bombardovanou Vídeň přepravil asi 200 vězňů v pěti nákladních vozech.

¹²⁶ SNA, KS.

29, významný je zřejmě i podíl zadržených komandy SK 7a, EK 13 a SK ZbV 15. Mezi výchozími body transportů do Seredi obecně dominují větší města, z výpovědí pamětníků (viz str. 49 - 50) však vyplývá, že s výjimkou osob deportovaných z Bratislavy k zatčení často nedošlo v uvedeném městě, ale v místech úkrytů na okolním venkově, případně v lesích. Podíl osob transportovaných ve sledovaném období do Seredi z různých lokalit nelze vzhledem k absenci pramenů srovnat s předcházejícím období transportů od září do počátku listopadu 1944.

Podle hlášení velitele J. Witisky z 9. prosince 1944 se příslušníkům pěti komand podléhajících EG H k příslušnému datu podařilo zajistit 12 937 osob, z toho 9 653 Židů, 3 409 „banditů“ (tj. partyzánů) a 2 136 účastníků SNP. 9 505 ze zadržených (z toho 8 975 Židů) bylo deportováno do koncentračních táborů, 678 bylo zavražděno na Slovensku.¹²⁷ Celkově nacistické policejní a bezpečnostní jednotky od září 1944 do března 1945 přes Sered deportovaly přes 12 000 Židů do koncentračních táborů Osvětim, Sachsenhausen, Ravensbrück, Bergen-Belsen a Terezín. Údaje o přesných počtech transportů a deportovaných se liší. Dokumentační akce iniciovaná krátce po osvobození ústředím židovských náboženských náboženských obcí dospěla k počtu 12 306 osob v 11 transportech (7 936 deportovaných do Osvětimi, 2 732 do táborů v Německu a 1 638 do Terezína). Livia Rothkirchen, Ladislav Lipscher či Ivan Kamenec pracují s počtem 13 500 osob ve 13 transportech.¹²⁸

Tabulka č. 2 obsahuje souhrn dostupných údajů o transportech ze Slovenska do jednotlivých táborů v první i druhé fázi deportací, tj. v roce 1942 a v období 1944/45; s výjimkou transportů do Mauthausenu v závěru války byly všechny transporty obsazeny výhradně či z drtivé většiny židovskými vězni. V případě transportů do táborů, na něž se tato

¹²⁷ Tóth: Represálie nacistov a príslušníkov POHG, s. 105 - 118; Hrbek: Slovensko v závěru války, s. 105.

¹²⁸ Citováno podle Hradská: Případ Wisliceny, s. 72 n.

práce primárně zaměřuje, vycházel autor z komparativní analýzy údajů v primárních pramenech, jíž se podrobně věnuje IV.-VII. část textu.¹²⁹

Tabulka 2.

Cíl a období deportací ze Slovenska	Počet deportovaných	Podíl zavražděných a zahynulých
Distrikt Lublin (Majdanek, Sobibór), 1942	Cca. 39 000	100 % kromě jednotlivců)
Osvětim, 1942	Cca. 19 000	98,50%
Osvětim, září - listopad 1944	6 734 - 7 936	? (většina)
Ravensbrück, listopad 1944 - leden 1945	1 550 - 1 640 žen a až 478 mužů	? (70,7 % u dokumentovaných žen)
Sachsenhausen, listopad 1944 - leden 1945	1 550 - 1 750 mužů	? (25,2 % u dokumentovaných mužů)
Bergen-Belsen, listopad - prosinec 1944	200 – 300 (odhad)	30 - 50 % (odhad)
Terezín, prosinec 1944 - březen 1945	1 454 - 1 467	2 %
Mauthausen, únor - březen 1945	200 - 300 (převážně političtí vězni)	? (většina)

K obnovení deportací Židů ze Slovenska německými okupačními orgány necelé dva roky poté, co byly slovenským státním aparátem z interních, nacistickým Německem přechodně akceptovaných¹³⁰ důvodů zastaveny, došlo v době, kdy nacistická vyhlazovací mašinerie dosud fungovala obdobným způsobem jako v roce 1942. Na rozdíl od první fáze, kdy byl cíl transportů deportovaným zcela neznámý, byla v období 1944/45 řada lidí v transportech ze Slovenska informována o osudu dříve deportovaných osob. To podle svědectví pamětníků vedlo k několika pokusům o útěk z transportů během druhé fáze deportací. V Osvětimi, jež byla cílovou stanicí všech židovských transportů ze Slovenska od

¹²⁹ Údaje vycházejí ze sekundární literatury (zejm. Hlavinka, Ján - Nižňanský, Eduard: Pracovný a koncentračný tábor v Sereďi, Bratislava 2009; Lipscher, Ladislav: Židia v slovenskom štáte 1939-1945, Bratislava 1992; Strebel, Bernhard: Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes, Paderborn - München - Wien - Zürich 2003; Šindelářová, Lenka: Einsatzgruppe H. Působení operační skupiny H na Slovensku 1944/1945 a poválečné trestní stíhání jejích příslušníků, Praha - Banská Bystrica 2015), publikovaných pramenů (Nižňanský, E. [ed.]: Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie, Bratislava 2004; týž [ed.]: Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942, Bratislava 2005) a pro období, na něž se tato práce soustředí, pak z vyhodnocení údajů nalezených v archivních dokumentech (SNA, KS; NA ČR, OVS), databázích památníků Bergen-Belsen (ABB), Ravensbrück (AR) a Sachsenhausen (AS) a seznamu židovských obyvatel Slovenska, sestaveného JDC v r. 1945.

¹³⁰ Ještě v červenci 1943 nařídil ministr zahraničí Ribbentrop vyslanci v Bratislavě Ludinovi, aby se vyhnul intervencím u slovenských orgánů ve prospěch obnovení deportací. Lipscher: Židia v slovenskom štáte, s. 178. Berlín si byl vědom politické citlivosti tématu; orgány nacistického Německa přitom oceňovaly, že Slovenský stát se dosud v „židovské otázce“ projevil jako nejlépe spolupracující ze všech satelitních států a Německu dokonce za předané židovské obyvatele platil. Až koncem roku 1943 začalo Německo na Tisův režim opět tlačit k obnovení deportací, k němuž však nakonec došlo až po obsazení Slovenska - nyní již plně v režii německé okupační moci. Hradská: Případ Wisliceny, s. 55 nn.

německé okupace až do zastavení příjmu transportů na přelomu října a listopadu 1944, probíhaly v daném období obdobně jako o dva roky dříve vstupní selekce, při nichž byla většina příchozích bezodkladně poslána na smrt do birkenauských plynových komor. Podíl lidí přeživších válku mezi deportovanými do Osvětimi v roce 1944 byl oproti deportovaným z roku 1942 vyšší kvůli kratší době věznění, spojeného se selekcemi, násilím, hladem a nemocemi; velká většina osvětimských vězňů (bez ohledu na datum příchodu do tábora) byla odtud od podzimu 1944 evakuována do dalších táborů na říšském území. Až s ukončením masového vyhlazování v Osvětimi počátkem listopadu 1944 dochází k zásadní změně: transporty do Sachsenhausenu, Ravensbrücku, Bergen-Belsenu a Terezína, na něž se zaměřují části IV. - VII. této práce, byly spolu s několika z prvních slovenských transportů do Osvětimi počátkem jara 1942 jedinými židovskými transporty ze Slovenska, jež neprošly vstupní selekcí. To vedlo k celkově nižší úmrtnosti oproti deportovaným do Osvětimi. Pokud jde o mortalitu, existovaly přitom mezi čtyřmi sledovanými tábory významné rozdíly: vysvětlení těchto disparit se autor věnuje v následujících částech práce a v jejím závěru.

Různorodé okolnosti zatčení lidí deportovaných ze Seredi ilustrují výpovědi pamětníků. Pan M.G. (narozen r. 1911) se s manželkou skrýval v bratislavském bytě. Při zatčení koncem r. 1944 jeho žena přesvědčila vojáka Wehrmachtu, který je objevil, že není Židovka. Byla pak po nějakou dobu do své deportace ponechána doma, zatímco pan G. byl přesunut do obávané „sběrný Židů“ v Edlově ulici: „Přišli jsme asi ve tři v noci, ani se mne neptali, jak se jmenuji, co jsem zač, kde jsem byl[,] hrozně mne zbili, dostal jsem padesát ran, trvalo to deset nebo dvacet minut, byl jsem polomrtvý. Pak mne vyvedli do místnosti, která byla plná lidí ležících na zemi. V šest ráno nás vzali nákladním vozem na nádraží a téhož dne jsme dorazili do Seredi.“¹³¹ Pan G. byl v lednu 1945 deportován ze Seredi do Sachsenhausenu.

¹³¹

VHF, rozhovor s panem M.G. (výpověď č. 16984).

Rodiče pana M.S. (narozen r. 1921) disponovali falešnými argentinskými pasy, přesto byli na podzim 1944 deportováni do Osvětimi. Sám M.S. se s několika dalšími lidmi ukrýval v bratislavském bytě, kde byli zatčeni Gestapem. Jeden ze zatýkajících příslušníků, původem z Bratislavy, znal pana S. z dřívějšíka: „ani se mě nedotkl, jen řekl: Max je tu taky, kde jsou Tví rodiče? Říkám, už jsou pryč. Tak mne nechal být. [...] Už si na mně neměli co vzít. [...] Stihl jsem vyhodit své falešné papíry. Oni mne znali, kdybych si udělal falešné papíry, byli by mě zabili.“¹³² I on byl poté deportován do Sachsenhausenu, obdobně jako pan F.G. Ten žil na podzim 1944 v Bratislavě pod falešnou identitou a pracoval jako stavební dělník. Byl zadržen, když jej během práce poznal a zadržel místní Němec, pravděpodobně člen FS (*Freiwillige Schutzstaffel*). Jak uvádí, jeho židovská identita byla při prohlídce odhalena na základě obřizky.¹³³

Paní H.H. (narozena r. 1913) společně s manželem uprchla roku 1943 z Prahy na Slovensko, kde se po německé okupaci ukrývali mj. v konspiračním bytě v Bratislavě. Jak uvádí, muž jménem Izák Spira, který s nimi úkryt sdílel, jednoho dne byt opustil. Následně byli jeho obyvatelé pravděpodobně na základě udání odhaleni. Manžel paní H. nakonec po brutálním bití přiznal, že je Žid, oba manželé byli následně odvezeni do Seredi a paní H. dále do Ravensbrücku, zatímco její muž zahynul v Sachsenhausenu.¹³⁴

Pan J.F. (narozen r. 1930) byl s matkou asi tři dny vězněn v Edlově ulici. Později je spolu s dalšími Židy zadrženými v Bratislavě soustředili na tehdejší filiální nádraží v Karadžičově ulici, odkud byli dopraveni vlakem do Seredi.¹³⁵

Paní M.A. (narozena r. 1923) se po příchodu německých vojsk spolu s rodiči a dvanáctiletým bratrem ukrývala u rodiny v okolí Budmeric. Vzhledem k blízkosti okupačních vojsk však oběma rodinám hrozilo bezprostřední nebezpečí: „tam, kde sme [...] sa skrývali,

¹³² VHF, rozhovor s panem M.S. (výpověď č. 34175).

¹³³ VHF, rozhovor s panem F.G. (výpověď č. 13963).

¹³⁴ VHF, rozhovor s paní H.H. (výpověď č. 19380).

¹³⁵ VHF, rozhovor s panem J.F. (výpověď č. 26830).

tam museli ubytovať Nemcov, teda dôstojníkov, no a už príliš mnoho ľudí vedelo o nás, tak nás potom niekto udal. [P]latili sme im, ale to bolo veľmi nebezpečné pre nich. [...] Trinásteho decembra nás zobrali do Trnavy [do] väzenia, tam nás vyzliekli[,] všetko nám zobrali[,] na cestu sme už nemali nič.“¹³⁶ Poté byla paní M.A. přes Sered deportována do Ravensbrücku.

E.P. (narozena r. 1925) s matkou se první vlně deportací v r. 1942 vyhnula vzhledem k tomu, že se nechaly pokřtít jako pravoslavné (otčím paní P. byl „árijský“ ruský emigrant). Jak paní P. uvádí, na podzim 1944 byly v domovském Holíči zatčeny na základě udání tamního Němce Mechtlera. Před deportací do Seredi a dále do Ravensbrücku byla společně s matkou vězněna na vyšetřovně ÚŠB ve Vlčkově ulici v Bratislavě.¹³⁷

Paní A.R. (narozena r. 1927, později vězněná v Ravensbrücku) byla zadržena v psychiatrické léčebně v Trenčíně, kam se ukryla na základě doporučení MUDr. Františka Póra.¹³⁸ Ten byl dne 27. ledna 1945 spolu s manželkou, rovněž lékařkou, sám deportován z Nového Mesta nad Váhom do Seredi a poté do Terezína. Válku oba manželé přežili.¹³⁹

Pan J.L. (narozen r. 1918) byl v Ilavě zadržen slovenskými četníky a odvezen vlakem do Seredi; během cesty se setkal s nečekanou nabídkou útěku: „eskortoval ma žandár[,] nebol ku mne zlý, on mi povedal toľko, že ak chcem[,] môžem aj ísť preč.“¹⁴⁰

Paní M.W. (narozena r. 1912) se před obsazením Banské Bystrice koncem října 1944 spolu s dalšími (mj. s manželkou a dcerou rabína Armina Friedera) uchýlila do okolních lesů. V Motyčkách byli nakonec zadrženi Němci. Po dvou či třech dnech ve vězení v Ružomberku byli převezeni do Seredi. Paní W. tam dorazila 19. listopadu, dále do Ravensbrücku pak

¹³⁶ VHF, rozhovor s paní M.A. (výpověď č. 37389).

¹³⁷ VHF, rozhovor s paní E.P. (výpověď č. 17252).

¹³⁸ VHF, rozhovor s paní A.R. (výpověď č. 32961).

¹³⁹ NA ČR, OKO; SNA, KS.

¹⁴⁰ VHF, rozhovor s panem J.L. (výpověď č. 21293).

odjela 2. nebo 3. prosince 1944. Jak dodává, v době ukrývání již věděla o existenci plynových komor v táborech na území Polska.¹⁴¹

Paní R.H. (narozena r. 1915) se s manželem dva měsíce ukrývala v oblasti Zoboru u Nitry, byli však odhaleni příslušníky HG a deportováni do Seredi a dále do Ravensbrücku.¹⁴²

Alžbeta Sommer-Lefkovitsová byla do Ravensbrücku deportována z Prešova koncem listopadu 1944 - ve své vzpomínkové knize uvádí datum 26. listopadu.¹⁴³ V souvislosti s povědomím o vyhlazovacích táborech mezi slovenským židovským obyvatelstvem uvádí příklad nejstaršího a posledního židovského lékaře v Prešově, který spolu s manželkou - bývalou operní pěvkyní z Vídně - využil dvou hodin, které lidé zařazení do transportu dostali na zabalení, k sebevraždě.¹⁴⁴ A. Sommer-Lefkovitsová uvádí i příklad ženy z Prešova, jež v době deportací na podzim 1944 pobývala s falešnými doklady v Szontághově sanatoriu v Novém Smokovci. Na základě udání prešovského Němce byla deportována do Ravensbrücku, kde zahynula. Z Prešova do Ravensbrücku byla deportována i „árijka“ Mária Borosová se židovským manželem. Po dvou týdnech v táboře zemřela.¹⁴⁵

Paní H.K. - tehdy dvanáctiletá - byla do Ravensbrücku deportována v lednu 1945 z Kežmarku. S rodinou byla po zatčení, k němuž došlo v místě úkrytu v blízkosti města na základě udání, umístěna „do vězení, které bylo ve škole v Kežmarku. Byla jsem s otcem, bratrem a tetou z Debrecína[,] se strýcem a tetou [...] a jejich třemi dětmi. [...] Podmínky tam nebyly tak špatné“. Rodina přitom věděla o vyhlazování v Osvětimi od polských uprchlíků. Jak paní K. dodává, měla její rodina v provizorním táboře „napůl privilegované postavení“, její teta byla vězeňskou kuchařkou. Ženy byly v kežmarském vězení odděleny od mužů, obě

¹⁴¹ YFC, výpověď M.W.

¹⁴² VHF, rozhovor s paní R.H. (výpověď č. 30254).

¹⁴³ Podle údajů B. Strebela byly z Prešova do Ravensbrücku vypraveny dva transporty: u prvního (smíšeného) uvádí datum 2./3. listopadu, druhý ze 28. listopadu 1944 označuje jako čistě ženský. A. Sommer-Lefkovitsová uvádí, že transportem jeli i muži, kteří byli v Ravensbrücku zařazení do mužského tábora. Sommer-Lefkovitsová: Aj vy ste v tomto pekle?, s. 32; Strelbel: Das KZ Ravensbrück, s. 133.

¹⁴⁴ Sommer-Lefkovitsová: Aj vy ste v tomto pekle?, s. 32.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 43 - 46.

skupiny ale měly „rozumnou“ možnost kontaktu.¹⁴⁶ Paní E.B. byla s rodinou zadržena počátkem prosince 1944 v Tatranské Kotlině, kde bydleli v pronajaté místnosti na základě falešných dokladů, a to na opakované udání jisté české ženy. Deportováni byli rovněž v lednu 1945 z Kežmarku do Ravensbrücku. Otec paní B. tam byl umístěn do mužského tábora a posléze deportován do Sachsenhausenu.¹⁴⁷

Srovnání dostupných pramenů potvrzuje, že oproti lidem deportovaným v předchozím období do Osvětimi se Židé zatčení na Slovensku od listopadu 1944 zpravidla již nacházeli v úkrytu či žili pod falešnou identitou. Pro období od 19. listopadu jsou v kartotéce tábora Sereď, jímž prošla většina sledované skupiny, k jednotlivým osobám dochovány záznamy o místě, odkud byly do sběrného tábora transportovány. V téměř polovině případů je jako toto místo uvedena Bratislava (viz str. 45). Svědci, kteří do Sereďi přišli z hlavního města, uvádějí, že byli zadrženi na jeho území, a to většinou v místě bydliště, případně na ulici či na pracovišti. Většinou se s pomocí jedné či několika „árijských“ osob ukrývali v některém bytě či domě, případně ve městě žili a pracovali na základě „árijských“ dokladů. Takový život s falešnou identitou spojený se snahou o splnutí s anonymním davem byl mimo hlavní město těžko představitelný. Nepřekvapí proto, že lidé deportovaní do Sereďi z menších či středně velkých měst a z venkova se podle výpovědí i dalších dostupných údajů zpravidla skrývali - v některých případech za úplatu - v domech slovenských křesťanů, pro něž ukrývání Židů rovněž představovalo ohrožení života. Jiní bývalí vězni byli polapeni v lesích, kam přešli - někdy spolu s partyzánskými jednotkami - po porážce SNP. Značná část pamětníků zmiňuje, že byli zatčeni na základě udání místních obyvatel - většinou Slováků a v některých případech Němců, někdy však i jiných osob židovského původu. Zatčení podle výpovědí zpravidla prováděly německé, jen v některých případech slovenské orgány. Zadržení představuje výrazné téma zejména ve vyprávění těch bývalých vězňů, u nichž bylo spojeno s první

¹⁴⁶ VHF, rozhovor s paní H.K. (výpověď č. 15156).

¹⁴⁷ VHF, rozhovor s paní E.B. (výpověď č. 19548).

výraznější zkušeností s fyzickým násilím: je tomu tak především u lidí zadržených v Bratislavě, z nichž mnozí prošli brutálními výslechy spojenými s mučením ve „sběrně Židů“ v Edlově ulici, využívané německou Bezpečnostní policií.

3. Koncentrační tábor Sered

Počátkem září 1944 byl se souhlasem Tisovy vlády - nyní již v režii SS - obnoven tábor v Seredi jako sběrný koncentrační tábor.¹⁴⁸ Úkol přeměnit bývalý pracovní tábor v přestupní stanici na cestě do Osvětimi připadl 33 příslušníkům SS pod vedením bratislavských Němců Franze Knollmayera a Josefa Hackeye,¹⁴⁹ vyslaných do Seredi velitelem Einsatzgruppe H Witiskou 12. září 1944. Koncem září 1944 převzal velení seredského tábora jeden z nejbližších Eichmannových spolupracovníků, SS-Hauptsturmführer Alois Brunner, který v uplynulých letech zorganizoval deportace desetitisíců Židů z Berlína, Vídně a z okupovaných území v Řecku a jižní Francii do vyhlazovacích táborů.¹⁵⁰

V noci na 26. září 1944 uloupili příslušníci SD či SiPo ze sídla ÚŽ kartotéku na Slovensku zbývajících Židů.¹⁵¹ V noci z 28. na 29. září 1944 proběhla v režii SK ZbV 29 razie na Židy v Bratislavě.¹⁵² Do akce bylo zapojeno 600 příslušníků *Heimatschutzu* a *POHG*; v židovské čtvrti bylo zajištěno na tisíc osob, celkem 1 600 lidí (včetně pokřtěných Židů, zatýkaných individuálně po celém hlavním městě) bylo pak téhož večera deportováno do Seredi. Mezi zatčenými byli i vrcholní představitelé ÚŽ, kteří však byli následujícího rána propuštěni.¹⁵³ Gizelu Fleischmannovou a Tibora Kováče z vedení ÚŽ ponechal Brunner i po

¹⁴⁸ 30. srpna 1944 bylo na rozkaz okresního četnického velitelství v Trnavě, jež se spolu s tamní vojenskou posádkou připojilo k SNP, propuštěno všech 1 060 vězňů židovského pracovního tábora v Seredi. Podle: Hrbek - Smetana: Povstání na Slovensku, s. 263. Srv. Holokaust na Slovensku 5., Dokument 128, s. 294 - 297.

¹⁴⁹ Stanislav - Mičev: Protižidovské represálie, s. 221, udávají jméno Häckel.

¹⁵⁰ Hradská: Predhistória slovenských transportov do Terezína, s. 91.

¹⁵¹ Táž: Holokaust na Slovensku 8., Dokument 188 „Bericht über angeblichen Einbruch und Zerstörung der Judenzentrale in der Edulgasse“, s. 371 n.

¹⁵² Stanislav - Mičev: Protižidovské represálie, s. 213.

¹⁵³ Šlo o rabína Armina Friedera, Oskara Neumanna, Vojtecha Wintersteina a Villyho Fürsta. Hradská: Ústredňa Židov, s. 40.

deportaci do Seredi ve „sběrně Židů“ v dosavadním sídle ÚŽ v Edlově ulici. Fleischmannová byla do Seredi převezena až 15. října. Brunner ji zde obdobně jako předtím v Edlově vyslýchal; poté, co odmítla sdělit informace o místech úkrytu Židů, byla 17. října deportována do Osvětimi, kde byla zavražděna. Ještě koncem září nechal Brunner ÚŽ zlikvidovat.¹⁵⁴

Mezi lidmi zavlčenými po zadržení německými či slovenskými orgány do koncentračních táborů přes sběrný tábor Sered (a obdobně na východním Slovensku přes Prešov a Kežmarok) byly stovky Židů chráněných až do německé okupace, kdy všechna ochranná opatření ztratila svou platnost, statutem „hospodárskeho žida“, křtem či vládní, resp. prezidentskou výjimkou. Tito lidé žili od vstupu německých vojsk pod falešnými identitami ve městech i na venkově nebo se ukrývali v „árijských“ domácnostech; jiní po potlačení SNP uprchli do hor, kde (někdy s rodinnými příslušníky) našli dočasné útočiště mezi partyzánskými oddíly. Podle hlášení velitele Sipo a SD v Bratislavě bylo do 9. prosince 1944 v oblasti působení Einsatzgruppe H zatčeno 18 937 osob, z toho 9 653 Židů.¹⁵⁵ V šesti transportech od 30. září do listopadu 1944 bylo ze Seredi do Osvětimi odvezeno podle různých údajů 6 734 či 7 436 osob; většina z nich zahynula.¹⁵⁶ Poslední starosta ÚŽ Oskar Neumann - sám deportovaný do Terezína posledním transportem ze Seredi - uvádí, že „počínaje 30. zářím odtud do Osvětimi odjelo pět transportů. Poté, co tam bylo plynování zastaveno, směřovaly odtud transporty do Osvětimi, Ravensbrücku, Mauthausenu,

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 40 n.

¹⁵⁵ Lipscher: Židia v slovenskom štáte, s. 215.

¹⁵⁶ Podle jednoho pramene byly první transporty ze Seredi do Osvětimi r. 1944 vypraveny 30. září (o 1 860 osobách) a 3. října (1 836 osob), podle jiného byl prvním až transport ze 3. října s 3 770 lidmi. Následovaly transporty ze dne 10. října (1 182, resp. 1 890 osob) a 17. října (862/920 osob). Osazenstvo posledního transportu do Osvětimi, jímž dne 2. (podle jiného údaje 12.) listopadu ze Seredi přijelo 920 či 930 osob, nebylo na rozdíl od transportů do října 1944 ve většině systematicky povražděno. Hradská: Predhistória slovenských transportov do Terezína, s. 92. B. Steiner hovořil ve svědectví během procesu s Adolfem Eichmannem v Jeruzalémě dne 24. května 1961 o 11 transportech, v nichž bylo od září 1944 do března 1945 ze Seredi deportováno 12 306 lidí, z toho 7 936 do Osvětimi, 2 732 do Sachsenhausenu a 1 638 do Terezína. Lipscher: Židia v slovenskom štáte, s. 215.

Sachsenhausenu, a jeden s „partnery ze smíšených manželství“ do Bergen-Belsenu.“¹⁵⁷ Podle rabína Armina Friedera bylo přímo v táboře Sereď zavražděno 44 lidí.¹⁵⁸

Dne 2. listopadu 1944 nařídil říšský vůdce SS Heinrich Himmler zlikvidovat plynové komory v Osvětimi.¹⁵⁹ Již koncem září, tedy v době, kdy bylo vraždění desetitisíců „práce neschopných“ osob, zejména českých, slovenských a řeckých Židů, v osvětimských plynových komorách v plném proudu, byla zahájena masová evakuace židovských pracovních sil (včetně osob ze Slovenska) z Osvětimi do jádra říše.¹⁶⁰ V době osvobození Rudou armádou 27. ledna 1945 zbývalo v táboře kolem 7 000 osob. Od 16. listopadu 1944 do 31. března 1945 bylo ze Sereď do Sachsenhausenu, Ravensbrücku, Bergen-Belsenu a Terezína deportováno kolem pěti tisíc osob z velké většiny židovského původu (viz následující kapitola).

V Sereď byli vězněni i nežidovští zajatci z řad povstaleckého vojska, partyzáni a osoby podezřelé z jejich podpory. Tito lidé byli od vězňů židovských odděleni v prostoru obehnaném ostnatým drátem a nebyli vedeni v kartotéce sereďského tábora. Počet nežidovských účastníků SNP mezi vězni v Sereď bývá odhadován na 500 - 600.¹⁶¹ Okolnosti a cíle jejich další deportace nejsou dosud probádané; podle všeho byli tito vězni odvezeni částečně do Mauthausenu a zčásti již dříve do Sachsenhausenu a snad i do Ravensbrücku.

Tábor v Sereď byl v plném slova smyslu sběrným táborem: jakmile se jeho kapacita naplnila, nadešel čas na jeho „vyprázdnění“ formou deportace vězňů dále od fronty, tedy směrem do Říše, kde mohli být práce schopní vězni využiti k nucené práci. Decimální funkce byla v tomto systému zakódována, v dané době však uvolnila svou prioritní roli potřebě přísunu otrockých pracovních sil do Říše. Po každém transportu zůstala v Sereď kromě

¹⁵⁷ Citováno v Adler: Terezín. Tvář nuceného společenství. II. Sociologie, Brno 2007, s. 179.

¹⁵⁸ Hlavinka - Nižňanský: Pracovní a koncentrační tábor v Sereď, s. 128.

¹⁵⁹ Walter: Endphase und Befreiung, s. 155.

¹⁶⁰ K evakuaci části židovských pracovních sil z Osvětimi do Říše docházelo nárazově již od r. 1943.

¹⁶¹ Hlavinka - Nižňanský: Pracovní a koncentrační tábor v Sereď, s. 111.

komandatury a stráží jen malá část vězňů, kteří zajišťovali správu tábora a jeho technický provoz.¹⁶²

Tehdy třiatřicetiletý M.G., který byl do Seredi převezen 28. prosince 1944 z Bratislavy a v lednu 1945 byl deportován do Sachsenhausenu, popisuje situaci v táboře devět dní po velkém transportu: „Tou dobou byla Sereď téměř prázdna. [T]ak sto padesát lidí. 19. prosince, týden předtím, odešel ze Seredi transport. [Zbyla] tam jen nemocnice, ordneři a vedení. [...] V lednu už nás bylo přes devět set.“¹⁶³

Záznamy v dochovaných seznamech vězňů seredského tábora z doby od listopadu 1944 potvrzují, že zvlášť byli evidováni židovští „míšenci“ a árijští partneři židovských vězňů, resp. osoby, jež se tak samy označily. Jak vyplývá z výpovědí přeživších,¹⁶⁴ u mnohých se tato informace nezakládala na pravdě. Někteří vězni věřili, že je předstírání statutu „míšenců“ může zachránit před deportací. Svou roli tu mohly hrát i reminiscence na „zvláštní postavení“ některých kategorií osob židovského původu v předchozích letech Slovenského štátu, jakkoli německá okupační moc nastolila v „židovské otázce“ nekompromisně rasový přístup. Tehdy čtrnáctiletý J. F., který byl do Seredi deportován z Bratislavy spolu se svou matkou, uvádí:

„...ma priviedli k nemeckému veliteľovi tohto tábora, volal sa Hauptsturmführer Brunner, ktorému som vyrozprával historku o tom, že moja matka nebola Židovka, že bola árijka[,] tak toto ľahko prešlo, a ja som dostal takú bielu pásku na ruku s takým modrým „M“, že „Mischling“, a s matkou som sa úplne prestal stýkať. A potom odchádzal transport zo Serede, do ktorého bola zaradená moja matka[.] Tak som poslednýkrát videl matku od chrbta, ako nastúpila do toho vozu. Od vtedy som ju nevidel. [...] No samozrejme že táto moja historka, ktorú som si vymyslel, nemala dlhú životnosť. Bol som znovu predvolaný pred Hauptsturmführera Brunnera, ktorý si dal odo mňa znova vyrozprávať to, čo som si

¹⁶² Časť vězňů v seredském táboře zůstala až do jeho evakuace do Terezína koncem března 1945 a vyhnula se tak transportům z prosince 1944 a ledna 1945, jejichž cíli byly i tábory Sachsenhausen a Ravensbrück. Úmrtnost i mezi mladšími vězni byla v těchto dvou táborech koncem války dosti vysoká.

¹⁶³ VHF, rozhovor s panem M.G. (výpověď č. 16984).

¹⁶⁴ VHF, rozhovor s panem L.S. (výpověď č. 16326).

vymyslel, a tak sa na mňa pozeral, [a] ku koncu len toto povedal: a kto bola tá pani[,] ktorá odišla s posledným transportom? No tak som videl, že už je to všetko zbytočné, nadal mi do Saujudov a Dreckkerlov, strhol mi pásku dole [...] a zaradili ma potom do ďalšieho transportu“. Pan F. byl deportován do Sachsenhausenu a později do buchenwaldského pobočného tábora Berga an der Elster; osvobozen byl po pochodu smrti v blízkosti Mančtína.¹⁶⁵

Pobyt v seredském táboře je ve svědectvích lidí deportovaných odtud v letech 1944/45 tematizován zpravidla v menší míře než následující deportace a věznění, a to i přesto, že právě Sered byla prvním koncentračním táborem, kde byli uvězněni. Důvodem je zejména skutečnost, že tam většina z nich strávila jen několik dní. Větší pozornost věnují seredskému táboru ti pamětníci, kteří se tam setkali s fyzickým násilím dozorců na sobě či na jiných, často blízkých osobách. V případě lidí zařazených do jednoho z paralelních transportů do různých táborů vypravených ze Seredi od listopadu 1944 do ledna 1945 je - nezřídka detailně - popisována selekce předcházející transportu: o tomto tématu pojednává 2. kapitola následující části práce.

¹⁶⁵

VHF, rozhovor s panem J.F. (výpověď č. 26830).

III. TRANSPORTY ZE SLOVENSKA OD LISTOPADU 1944 DO BŘEZNA 1945

1. Transporty ze Slovenska dle archivních pramenů

Počínaje listopadem 1944 byly transporty Židů ze Seredi vypravovány do mužského koncentračního tábora Sachsenhausen, do tábora Bergen-Belsen a později i do hlavního ženského koncentračního tábora Ravensbrück a do ghetta Terezín; menší počet žen i mužů byl deportován do Ravensbrücku z Prešova a Kežmarku.

Ukončení masového vyhlazování v Osvětimi rozhodnutím říšského vůdce SS ze 2. listopadu 1944 je zlomovým bodem v historii nacistického pronásledování evropských Židů: následující transporty osob zadržených z rasových důvodů na územích pod německou nadvládou neměly na rozdíl od uplynulých tří let primárně „likvidační“ charakter. Plán „konečného řešení židovské otázky“ v Evropě byl koncem války fakticky podřízen absolutní politické prioritě, již bylo nasazení všech dostupných pracovních sil pro účely válečného hospodářství. To se v obzvláštní míře týkalo práceschopných vězňů nacistických koncentračních táborů: 60 až 80 % z nich vykonávalo podle odhadů v letech 1943 - 45 otrockou práci v německém válečném průmyslu.¹⁶⁶ K fyzické likvidaci evropského židovského obyvatelstva nyní orgány pod vedením říšského vůdce SS a policie a říšského ministra vnitra Himmlera přistupovaly spíše jako k předpokládanému „vedlejšímu efektu“ nucené práce v duchu hesla „Vernichtung durch Arbeit“. Příkladem je i deportace židovských obyvatel Slovenska zadržených německými či kolaborujícími slovenskými orgány. O důrazu na využití pracovních sil svědčí, že větší část¹⁶⁷ zbývajících práceschopných Židů ze Slovenska byla ve sledovaném období deportována do táborů Sachsenhausen a Ravensbrück: většina vězňů těchto táborových komplexů podléhajících Hospodářskému a správnímu úřadu SS (WVHA) byla závěrem války nasazena ve válečné výrobě.

¹⁶⁶ Kaienburg: Zwangsarbeit, s. 185.

¹⁶⁷ Viz str. 68 n.

Původní prameny dokumentující rozhodovací a koordinační proces na centrální úrovni nejsou k transportům ze Slovenska v daném období dostupné, hlavní faktory ovlivňující rozhodování odpovědných orgánů je však možno identifikovat na základě analýzy dostupných pramenů vztahujících se především k deportovaným osobám a místům jejich věznění, resp. pracovního nasazení. Za nejlepší vodítko v tomto ohledu považuje autor komparativní analýzu dostupných údajů k těm transportům, jimiž byly ze Slovenska různé skupiny židovských vězňů paralelně deportovány do různých táborů; tyto údaje jsou interpretovány dále v této kapitole (viz str. 69 - 71).

Organizaci transportů do koncentračních táborů, prováděných vlaky Říšských drah, měl obecně na starosti RSHA; ostrahu transportů zajišťovala zprvu německá Pořádková policie, později často i vojáci Wehrmachtu a Zbraní SS. Při rozmísťování vězňů - ve sledovaném období prioritně za účelem pracovního nasazení - do koncentračních táborů v Říši jednal RSHA v součinnosti s WVHA, jemuž byla podřízena síť těchto táborů včetně Ravensbrücku, Sachsenhausenu a Bergen-Belsenu. Oba hlavní úřady pak podléhaly strategickým rozhodnutím říšského vůdce SS. Moc WVHA nad pracovním nasazením statisící vězňů ve stále expandující síti koncentračních táborů v Říši přitom v závěru války postupně klesala v nepřímé úměrnosti k míře integrace těchto táborů do válečné ekonomiky. Iniciativa k nasazení vězňů vycházela často od jednotlivých podniků: ty na základě dohod s WVHA poskytovaly vězňům ubytování, zatímco SS zajišťovala jejich transport, potravu, oblečení, zdravotní péči a vězně hlídala.¹⁶⁸ Podle rozhodnutí ministra zbrojního průmyslu Alberta Speera z 9. října 1944 měl jeho úřad nově rozhodovat o místě pracovního nasazení vězňů; ty měl poskytovat WVHA. Kontrola tohoto úřadu pod vedením Oswalda Pohla (1892 - 1951) nad systémem táborů byla oslabena i Himmlerovým rozhodnutím ze 17. června 1944 (krátce po spojeneckém vylodění v Normandii), podle nějž měli v případě přiblížení fronty velení nad

¹⁶⁸

Kaienburg: Zwangsarbeit, s. 190 n.

jednotlivými tábory spravovanými WVHA převzít lokálně příslušní vrchní vedoucí SS a policie (HSSPF). K tomu také došlo koncem války, kdy byly prostřednictvím „pochodů smrti“ evakuovány mj. i tábory Sachsenhausen a Ravensbrück.¹⁶⁹

První transport ze Seredi v roce 1944 (a zároveň druhý transport ze Slovenska téhož roku¹⁷⁰), jehož konečným cílem nebyla Osvětim, opustil sběrný tábor v polovině listopadu; podle Alexandra Gregora (Weisse), který pracoval v kartotéce seredského tábora, jím dne 16. listopadu odjelo přes 780 lidí do Sachsenhausenu. Podle dochovaných dokumentů byl transport rozdělen (podle pamětníka Karola Kučery k tomu došlo v Berlíně), přičemž část mužů (dle odhadu autora 600 - 800 osob) dojela do Sachsenhausenu a zbylí vězni (podle autora v počtu 100 - 200 lidí) do Bergen-Belsenu. Do druhého zmíněného tábora byly tímto transportem deportovány matky s dětmi a dále židovští muži žijící ve smíšených manželstvích a ti, kteří příslušníky SS přesvědčili, že jsou míšenci; tyto informace se zřejmě často nezakládaly na pravdě.¹⁷¹ 20. listopadu dorazil podle B. Strebela do Ravensbrücku transport ze Seredi s 278 ženami a 210 muži.¹⁷² V Ravensbrücku byl evidován jako „zvláštní transport“ č. 119. Mezi ženami byly státní příslušnice Slovenska, Maďarska, Argentiny, Německé říše, osoby bez státní příslušnosti a po jedné Češce a státní příslušnici USA.¹⁷³ Vzhledem k tomu, že kartotéční záznamy ze seredského tábora jsou dochovány až pro období od 19. listopadu 1944, je velmi obtížné být jen malou část osob zařazených do listopadových transportů ze Seredi do Sachsenhausenu, Bergen-Belsenu a Ravensbrücku jednoznačně identifikovat. Další transport ze Seredi, jímž směřovala část žen do Ravensbrücku, byl podle Gregora vypraven 3. prosince 1944 v počtu 772 deportovaných, podle dalšího bývalého vězně Adolfa Rosenberga k tomu došlo o den dříve (742 deportovaných). V části vlaku byli tímto transportem

¹⁶⁹ Schulte: Das SS-Wirtschafts-Werwaltungshauptamt, s. 152 n.

¹⁷⁰ Po prešovském transportu do Ravensbrücku o několik dní dříve.

¹⁷¹ ABB, Karol Kučera - sbírka digitalizovaných písemností; Hlavinka - Nižňanský: Pracovní a koncentrační tábor v Seredi, s. 121.

¹⁷² Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 132.

¹⁷³ Philipp: Kalendarium, s. 319 - 322.

deportováni i muži a matky s dětmi: tyto osoby (podle odhadu autora šlo asi o 100 lidí) se po odpojení příslušných vagónů dostaly do Bergen-Belsenu.¹⁷⁴ Seznam deportovaných z počátku prosince se rovněž nedochoval, alespoň zčásti jej však lze - přinejmenším u žen odvezených do Ravensbrücku - rekonstruovat na základě seredských záznamů z doby od 19. listopadu 1944 a s pomocí seznamu 379 žen deportovaných ze Seredi do Ravensbrücku v období od listopadu 1944 do ledna 1945, který byl přeživšími vězeňkyněmi sestaven po osvobození.¹⁷⁵ Celkem u 107 žen se z dochovaných záznamů podařilo zjistit, že přišly do Seredi do 1. prosince¹⁷⁶ a je tedy pravděpodobné, že do Ravensbrücku odešly již transportem z počátku prosince.

Ze Seredi do Ravensbrücku se od listopadu 1944 dostalo i několik set převážně židovských vězňů z východního Slovenska. Dne 9. (podle B. Strebela 10.) listopadu 1944 dorazil do Ravensbrücku „zvláštní transport“ (Sondertansport) č. 114 z Prešova s 96 židovskými vězeňkyněmi a podle Strebela, který vychází z výpovědí svědků,¹⁷⁷ rovněž s 268 muži včetně dětí, přičemž malé děti doprovázely matky do hlavního tábora, praceschopní muži a chlapci pak směřovali do mužského tábora při hlavním ženském táboře Ravensbrück. Strelbel uvádí, že transport opustil Prešov 2. či 3. listopadu.¹⁷⁸ V záznamech o příchozích ženách je uvedeno, že šlo o státní příslušnice Slovenska, Maďarska a v jednom případě USA;¹⁷⁹ jedna z pamětnic uvádí, že tímto transportem odjela i skupina cikánských žen.¹⁸⁰ Podle Strebela byl tento transport společně s transportem, který dne 20. listopadu 1944 dorazil ze Seredi, jediným velkým smíšeným transportem do Ravensbrücku (jen v jednom z transportů z Varšavy byl větší počet dospívajících mladíků). Strelbel na rozdíl od G. Philipp uvádí, že do Ravensbrücku přijel i transport 53 žen, který z Prešova odjel 28. listopadu 1944.

¹⁷⁴ ABB, databáze vězňů; Hlavinka - Nižňanský: Pracovní a koncentrační tábor v Seredi, s. 121.

¹⁷⁵ RA, dokument č. 440 (Slovenský transport Židovek ze Seredu, který přišel do Ravensbrücku v listopadu 1944).

¹⁷⁶ SNA, KS. U pěti dalších je jako datum příchodu do Seredi uveden 2. prosinec 1944.

¹⁷⁷ E-mail Bernharda Strebela autorovi této práce ze dne 3.2.2015.

¹⁷⁸ Strelbel: Das KZ Ravensbrück, s. 132 n.

¹⁷⁹ Philipp: Kalendarium, s. 319.

¹⁸⁰ VHF, rozhovor s paní I.F. (výpověď č. 1131).

Poslední transport ze Slovenska se 47 ženami přijel podle obou autorů 18. ledna 1945 z Kežmarku.¹⁸¹ Podle G. Philipp bylo tyto ženy evidovány ve třech „zvláštních transportech“: mezi 42 ženami v transportu č. 152 jsou uváděny slovenské Židovky, míšenky, árijky i Cikánky, dále po jedné Polce a Maďarce a nespecifikovaný počet maďarských Cikánek, „transport“ č. 152 čítal dvě slovenské Židovky a transport č. 151 tři ženy, označené jako ukrajinské politické vězeňkyně.¹⁸²

Ve druhé polovině prosince 1944 a v lednu 1945 byli již vězni ze Seredi deportováni paralelně do tří koncentračních táborů - do mužského tábora Sachsenhausen, ženského tábora Ravensbrück a do ghetta Terezín, jemuž byl od roku 1944 přidělen titul „židovské sídelní území“. Na základě údajů dostupných v databázích památníků Sachsenhausen a Ravensbrück a v Originální kartotéce vězňů ghetta Terezín (NA ČR) lze s dílčími výhradami rekonstruovat „metodiku“, podle níž byli v tomto období (konkrétně 19. prosince 1944 a 16. ledna 1945) někteří vězni při selekcích prováděných komandaturou seredského tábora vedenou Aloisem Brunnerem a funkčně podřízenou berlínskému ústředí RSHA deportováni do Terezína a jiní do Sachsenhausenu (část mužů) a Ravensbrücku (část žen). Z mužských vězňů byli do Sachsenhausenu transportováni převážně práceschopní lidé, zatímco do Terezína byli současně deportováni především muži nad 60 let věku a chlapci do 15 let. Práceschopné ženy bez malých dětí byly většinou deportovány do Ravensbrücku, ženy s práce neschopnými dětmi (případně vnoučaty, pokud nebyla do Seredi doprovázena rodiči) a ty nad 60 let věku pak do terezínského ghetta. Statistické údaje dokumentující roli kritéria práceschopnosti při selekcích před paralelními transporty z 19. prosince a 16. ledna jsou k dispozici k osobám deportovaným do terezínského ghetta, méně již k ženám a mužům deportovaným do Ravensbrücku a Sachsenhausenu. Většina lidí deportovaných uvedenými dvěma transporty ze Slovenska do Terezína patřila do kategorie práce neschopných: z vězňů

¹⁸¹ Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 133.

¹⁸² Philipp: Kalendarium, s. 329.

deportovaných do Terezína prosincovým transportem bylo dohromady 55,4 % osob ve věku do 14 let a nad 65 let, mezi slovenskými Židy, kteří do ghetta přišli v lednu 1945, činil jejich podíl 58,8 %. V obou případech by k těmto osobám, vyřazeným z pracovního procesu s ohledem na věk, bylo možno připočíst nemocné osoby ve věku od 15 do 64 let, jejich počet však na základě dostupných pramenů nebylo možno rekonstruovat. Velká většina dětí ve všech čtyřech transportech ze Slovenska do Terezína přitom přijela s matkami v produktivním věku. Statistické údaje i svědectví pamětníků svědčí o tom, že výše nastíněná metodika nebyla aplikována bez výjimek: při selekcích v Seredi sehrálo svou roli i arbitrární rozhodování a moment štěstí a náhody. O tom, kdo platil za práce schopného, rozhodovala svévole příslušníků SS.¹⁸³ Alexander Weiss (Gregor) k metodice zařazování do transportů uvedl: „Pred odchodom transportu veliteľ tábora Brunner vlastnoručne vyberal karty tých osôb, ktoré mali byť odtransportované. Osoby takto určené museli v deň vypravenia transportu nastúpiť na nádvorie, kde boli znovu zaregistrované. Jedna kôпка týchto listín bola odovzdaná eskortujúcim príslušníkom SS a kartotecný lístok odtransportovanej osoby bol uložený do druhých debničiek, ktoré osobne uschovával vo svojej miestnosti Brunner. V dôsledku toho nedalo sa zistiť nami väzňami, kto bol odtransportovaný a kto bol prípadne zavraždený, lebo v rukách väzňov nachádzali sa len kartotéky živých a v táboře prítomných.“ Při Brunnerově rozhodování byl někdy přítomen i židovský „starosta“ seredského tábora ing. Emanuel Kolm. Někteří bývalí vězni po válce svědčili, že Kolm Brunnera ovlivňoval v rozhodování o zařazení do transportu, jiní to popřeli s tím, že se Kolm mohl pouze zasadit za nezařazení. O tom, že je zachránil před transportem, hovoří Oskar Neumann i rabín Armin Frieder, kteří tábor opustili obdobně jako Kolm až evakuačním transportem.¹⁸⁴

K hodnocení dostupných údajů o lidech deportovaných paralelně do sledovaných táborů - a tedy i k jejich možné komparaci - je nutno předeslat, že osudy slovenských Židů

¹⁸³

SNA, KS; VHF, rozhovory s panem A.B. (výpověď č. 36626) a paní V.P. (výpověď č. 36116).

¹⁸⁴

Hlavinka - Nižňanský: Pracovní a koncentrační tábor v Seredi, s. 123 n.

deportovaných do Terezína lze vzhledem k okolnostem jejich osvobození, jemuž nepředcházela likvidace tábora spojená s „pochody smrti“ a systematickým ničením dokumentace, rekonstruovat s podstatně větší měrou jistoty než u vězňů deportovaných do Sachsenhausenu a Ravensbrücku. Ke slovenským vězňům Terezína jsou na rozdíl od dalších dvou zmíněných táborů dostupné v zásadě úplné a do značné míry spolehlivé údaje o jejich počtu a struktuře z hlediska věku, pohlaví, profese a v menší míře i vzdělání.

Dne 19. prosince 1944 byl ze Seredi po selekci vězňů podle výše nastíněných kategorií vypraven transport s celkem 944 osobami. Vagóny s pracujícími muži byly po cestě přes protektorátní území odděleny od vozů se ženami, dětmi a starými lidmi; zatímco převážně práceschopní vězni byli posláni do Sachsenhausenu a Ravensbrücku,¹⁸⁵ 421 dalších osob bylo deportováno do Terezína, kam dorazily 23. prosince v transportu označeném v ghetu kódem XXVI/1. Ze 681 osob,¹⁸⁶ které opustily Sered dne 16. ledna 1945, dorazilo o tři dny později do Terezína 127 osob transportem XXVI/2; práceschopní muži byli deportováni opět do Sachsenhausenu, práceschopné ženy bez dětí pak do ženského tábora Ravensbrück.¹⁸⁷

V prvním seredském transportu, který dorazil do Terezína pod označením XXVI/1, převažovaly ženy, jež tvořily 297 (70,6 %) ze 421 deportovaných. 18,3 % z deportovaných bylo odvezeno společně se zákonnými partnery (17 % žen, 21,8 % mužů), 23,3 % pak jako ženatí (vdané), ale bez doprovodu zákonných partnerů (31,6 % žen, 3,2 % mužů). 40,1 % bylo svobodných (21,4 % žen, 63,7 % mužů), 0,2 % rozvedených (jediný muž, resp. 0,8 % z celkového počtu mužů, žádná žena) a 10,5 % ovdovělých (12,8 % žen, 4,8 % mužů); u

¹⁸⁵ Počet osob deportovaných dne 19. prosince 1944 do každého z těchto táborů není jasný. Z dostupných údajů vyplývá, že více z nich (nejméně 163, patrně však kolem 400) bylo deportováno do mužského tábora Sachsenhausen; do ženského tábora Ravensbrück, kam bylo několik set žen ze Seredi deportováno o pouhé dva týdny dříve, bylo 19. prosince posláno nejméně 75, nejvýše pravděpodobně 153 žen.

¹⁸⁶ Hlavinka - Nižňanský: Pracovní a koncentrační tábor v Seredi, s. 122. Údaje o celkovém počtu deportovaných v lednovém i předchozím druhém prosincovém transportu vycházejí z Gregorových i Rosenbergových údajů, v případě druhého prosincového transportu i z hlášení Witiskovy EG H.

¹⁸⁷ NA ČR, OKO; AS (databáze vězňů); RA (databáze vězňů); Hlavinka - Nižňanský: Pracovní a koncentrační tábor v Seredi, s. 121 n. Počty osob deportovaných do Sachsenhausenu a Ravensbrücku v lednu 1945 jsou nejisté, oproti předchozímu kalendářnímu měsíci jsou však zřejmě vyrovnanější: v případě Sachsenhausenu činí nejméně 77 (nejvýše 359) mužů, u Ravensbrücku pak min. 99 (max. 236) žen.

2,7 % žen nebylo možno specifikovat, přijely-li jako vdané bez zákonných partnerů nebo jako vdovy. Šest z deportovaných v Terezíně udalo občanství USA, čtyři maďarskou a jeden argentinskou státní příslušnost. V transportu XXVI/2 tvořily ženy 71,6 % (91 ze 127) osob. Se zákonnými partnery byly transportovány pouze dvě ženy (2,2 %), celkem tedy 1,6 % deportovaných. 37,8 % osob bylo deportováno jako ženatí, resp. vdané, nikoli však společně se zákonnými partnery (51,6 % žen, 2,8 % mužů), 55,1 % bylo svobodných (40,7 % žen a 91,7 % mužů) a 1,6 % ovdovělých (2,2 % žen, žádný muž); u 2,4 % osob (2,8 % mužů a 2,2 % žen) nebylo možno specifikovat, přijely-li bez zákonných partnerů nebo jako ovdovělé. Šest z deportovaných mělo podle svého sdělení maďarskou státní příslušnost, dvě ženy pak občanství USA.

Osudy vězňů deportovaných ze Sereďi do Sachsenhausenu lze částečně rekonstruovat na základě porovnání kartotéčních záznamů ze Sereďi, v Národním archivu ČR uložených záznamů z tábora Buchenwald, kam byla řada vězňů ze Sachsenhausenu přesunuta, informací dostupných v databázi spravované Archivem památníku Sachsenhausen a poválečných pramenů, zejména seznamu přeživších Židů na Slovensku z října 1945. U 476 konkrétních, většinou židovských, vězňů je možno s jistotou konstatovat, že byli deportováni ze Sereďi do Sachsenhausenu. 196 mužů (z toho dva nežidovští) se tam dostalo transportem, který ze Sereďi odjel 16. listopadu 1944; u 189 vězňů (z toho 13 nežidovských), kteří se do sereďského tábora dostali před 19. prosincem 1944, lze předpokládat, že byli do Sachsenhausenu deportováni prosincovým transportem. U dalších 91 mužů (z toho u 5 nežidovských „heftlinků“) lze vycházet z toho, že byli ze Sereďi do Sachsenhausenu deportováni v lednu 1945. Ze zmíněných 196 vězňů deportovaných v listopadu 1944 přežilo 159 (z toho byli dva nežidovští vězni), zbylých 37 zahynulo. Ze 189 vězňů deportovaných v prosinci nejméně 54 (včetně všech 13 vězňů nežidovských) válku přežilo a minimálně 41 zahynulo - ať už během transportu nebo v Sachsenhausenu, případně v jiném koncentračním táboře, kam byli

deportování následně. Osud zbývajících 94 vězňů není znám. Z 91 mužů deportovaných v lednu 1945 přežilo minimálně 47 (včetně všech pěti nežidovských vězňů) a zahynulo nejméně 9, osud zbývajících 35 osob je nejasný. U dalších 670 mužů registrovaných od 18. listopadu 1944 do ledna 1945 jako vězni v Seredi je rovněž možno předpokládat, že byli transportováni do Sachsenhausenu (389 v prosincovém, 281 v lednovém transportu): přežilo z nich nejméně 147 (69 v prosincovém, 78 v lednovém transportu), u 51 (28 v prosincovém, 23 v lednovém transportu) osob naopak existují důvody k domněnce, že zahynuly. Nejmladší osobou prokazatelně deportovanou ze Seredi do Sachsenhausenu byl chlapec narozený v srpnu 1931, v době deportace v prosinci 1944 mu tedy bylo 13 let; nejmladší vězeň seredského tábora, u nějž lze deportaci do Sachsenhausenu důvodně předpokládat, se narodil v říjnu 1932. Do Sachsenhausenu byli tedy po prosincové seredské selekci deportováni i chlapci mladší 15 let, do Terezína bylo přitom zároveň s matkami posláno několik starších chlapců.¹⁸⁸ Nejstarší z vězňů deportovaných prokazatelně ze Seredi do Sachsenhausenu se narodil 1. října 1866, v době deportace mu tedy bylo 78 let; válku nepřežil. Lze předpokládat, že ze Seredi do Sachsenhausenu byl deportován i vězeň narozený v září 1860, který se pravděpodobně rovněž nedočkal osvobození. V prosincovém transportu byla do Terezína, nikoli do Sachsenhausenu, deportována řada vězňů v „produktivním věku“: v paralelním transportu ze Seredi do Sachsenhausenu bylo z deportovaných mužů zhruba 13 % ve věku od 14 do 60 let.

O něco podrobnější údaje je možno získat o ženách deportovaných ze Seredi do Ravensbrücku. Hlavními prameny jsou databáze Archivu památníku Ravensbrück, seznam vězňů v Seredi v předmětné době, seznam Židů na Slovensku z října 1945 a částečně i poválečná svědectví. U 528 konkrétních žen je možno s jistotou konstatovat, že byly deportovány ze Seredi do Ravensbrücku: u 161 z nich není datum transportu jisté (může jít o

¹⁸⁸ Sachsenhausenem prošlo dle dostupných zdrojů za války přes 3 000 nezletilých - kolem 1,5 % z celkového počtu vězňů tábora po dobu jeho fungování. Buser: *Überleben von Kindern und Jugendlichen*, s. 240.

kterýkoli z transportů od prosince do ledna), 146 dalších se do Seredi dostalo do 1. prosince 1944, lze tedy předpokládat, že byly deportovány transportem z počátku prosince, u 87 je pravděpodobné, že byly v transportu z 19. prosince; u 134 dalších žen registrovaných v Seredi od posledně zmíněného data lze vycházet z toho, že byly do Ravensbrücku deportovány 16. ledna 1945. Z výše zmíněných 146 žen, které byly ze Seredi do Ravensbrücku deportovány pravděpodobně počátkem prosince 1944, minimálně 113 zahynulo - ať už během transportu, v Ravensbrücku či v jiném koncentračním táboře, kam byly deportovány následně. S jistotou válku přežilo alespoň 13 ze zmíněných 146 žen, osud zbývajících dvaceti není znám. Z 87 žen dopravených do Ravensbrücku dne 19. prosince zahynulo přinejmenším 35, přežilo nejméně 26, u ostatních 26 není osud znám. Ze 134 žen deportovaných v lednu 1945 zahynulo nejméně 67; s jistotou lze konstatovat, že přežilo 50 dalších, nejasný je osud 17 z uvedených 134 žen. Kromě 528 žen, u nichž je deportace ze Seredi do Ravensbrücku prokázána, ji lze předpokládat i u 341 dalších žen registrovaných v době od listopadu 1944 do ledna 1945 jako vězeňkyně v Seredi: 141 z nich do hlavního ženského tábora odjelo patrně počátkem prosince, 72 v transportu z 19. prosince a 128 dne 16. ledna. U velké většiny z uvedené skupiny 341 žen nejsou údaje, zda přežily, k dispozici. Je nutno dodat, že představa o podílu žen, jež nepřežily, může být zkreslena tím, že zápis v úmrtní knize je často jediným dokladem o deportaci dané osoby do Ravensbrücku. Přesto se na základě studia dostupných pramenů jeví jako dosti pravděpodobné, že zahynula mírná většina žen deportovaných ze Slovenska do Ravensbrücku. Mezi ženami prokazatelně deportovanými ze Seredi do hlavního ženského tábora byla nejmladší dvanáctiletá dívka (narozena 19. dubna 1932), která se osvobození nedožila. Do ženského tábora se ze Seredi pravděpodobně dostala i dívka narozená 3. května 1933, která válku přežila. Zároveň bylo přitom do Terezína s matkami posláno několik dívek, obdobně jako chlapců, ve věku 15 - 18 let. Nejstarší z žen deportovaných prokazatelně ze Seredi do Ravensbrücku se narodila 31. prosince 1865, v době deportace jí tedy bylo 79 let;

válku zřejmě nepřežila. Do Ravensbrücku byly zřejmě ze Seredi deportovány i dvě ženy narozené roku 1860, jež se pravděpodobně rovněž nedočkaly osvobození.¹⁸⁹ Podobně jako do Sachsenhausenu byly tedy i do Ravensbrücku deportovány některé osoby, jejichž věk vylučoval možnost pracovního nasazení, současně byla přitom do Terezína odvezena řada mladších žen.

Fragmentární charakter mají dostupné informace o vězních deportovaných v obou transportech ze Seredi do Bergen-Belsenu. Zatímco k transportu, který 2. či 3. prosince 1944 odjel paralelně se ženským transportem do Ravensbrücku, jsou z dokladů zachráněných bývalým vězněm Karolem Kučerou a ve třech případech i ze seredské kartotéky k dispozici údaje o 25 přeživších vězních (celkově podle Kučery odjelo tímto transportem do belsenského tábora přes 120 lidí, z nichž řada zahynula), k předchozímu transportu do Belsenu ze 16. listopadu, který byl odpojen od výše uvedeného transportu do Sachsenhausenu, archivní i vzpomínkové prameny téměř mlčí. Autor pracuje s odhadem, podle nějž se počet vězňů deportovaných ze Seredi do Bergen-Belsenu pohyboval mezi dvěma a třemi stovkami.

Tabulka 3. poskytuje souhrn dostupných údajů o transportech směřujících od počátku listopadu 1944 do poloviny ledna 1945 ze Seredi a v menší míře i z východního Slovenska do sledovaných táborů na území Říše a do Terezína.

Tabulka 3.

Datum vypravení transportu	Místo vypravení transportu	Cíl(e) transportu	Počet a kategorie deportovaných
2./3.11.1944	Prešov	Ravensbrück	364 (převážně Židé, částečně Romové - ženy i muži)
15.11.1944 (odhad)	Sered	Ravensbrück	488 (Židé - ženy i muži)
16.11.1944	Sered	Sachsenhausen, Bergen-Belsen	Sachsenhausen: 600 - 800 mužů (dominantně Židé); Bergen-Belsen: 100 - 200 (Židé a míšenci - ženy s dětmi i muži)

¹⁸⁹ RA (databáze vězňů); Register of all persons saved from antijewish persecution in Slovakia; SNA, KS.

28.11.1944	Prešov	Ravensbrück	53 žen a dětí (převážně Židovky)
2./3.12.1944	Sered	Ravensbrück, Bergen-Belsen	Ravensbrück: asi 650 (židovské ženy); Bergen-Belsen: 100 - 200 (Židé a míšenci - ženy s dětmi i muži)
19.12.1944	Sered	Sachsenhausen, Ravensbrück, Terezín	Sachsenhausen: asi 580 mužů (Židé a několik politických vězňů); Ravensbrück: 160 - 200 (židovské ženy); Terezín: 421 (Židé, převážně práce neschopní - muži i ženy)
10.1.1945 (odhad)	Kežmarok	Ravensbrück	47 žen a dětí (převážně Židovky, několik romských a politických vězeňkyň včetně ukrajinských žen)
16.1.1945	Sered	Sachsenhausen, Ravensbrück, Terezín	Sachsenhausen: asi 370 mužů (Židé a několik politických vězňů); Ravensbrück: 260 - 310 (židovské ženy); Terezín: 127 (Židé, převážně práce neschopní - muži i ženy)

Celkově ve čtyřech z pěti výše uvedených transportů ze Seredi měly vagóny s jednotlivými kategoriemi vězňů různé cílové stanice. Během předchozích selekcí v Seredi, jež často vedly k rozdělení rodin, byly k deportaci do ženského tábora Ravensbrück určeny zpravidla práce schopné ženy bez dětí, do Sachsenhausenu práce schopní muži a do Bergen-Belsenu (do počátku prosince) a Terezína (od poloviny téhož měsíce) matky s dětmi a staří lidé, ale i někteří „privilegovaní“ vězni - míšenci a Židé žijící ve smíšených manželstvích a také několik osob, jež působily v židovské samosprávě v seredském táboře.¹⁹⁰

Archivní prameny, jež by přímo dokumentovaly rozhodování na úrovni příslušných orgánů nacistického Německa o rozmístování vězňů deportovaných ze Slovenska, se pro dané období nedochovaly. I přesto lze s ohledem na dostupné informace formulovat dílčí závěry. V první řadě je zjevné, že hlavním kritériem aplikovaným při selekcích byla (předpokládaná) schopnost jednotlivých vězňů fyzicky pracovat. To odráželo prioritizaci využívání otrocké pracovní síly všech práce schopných vězňů - včetně Židů - v táborech pod správou WVHA v posledních měsících války, kdy tento cíl v rozhodování klíčových aktérů přechodně převážil nad konsekventní realizací „konečného řešení židovské otázky“. V té

¹⁹⁰ Někteří z těchto vězeňských „funkcionářů“ se ze Seredi do Terezína dostali až evakuačním transportem z 31. března 1945.

souvislosti je nutno zdůraznit, že využívání židovských i jiných pracovních sil mělo v sobě zakalkulován i paralelní cíl - jejich postupnou fyzickou likvidaci. Úmrtnost mezi slovenskými ženami a muži odvezenými do Ravensbrücku a Sachsenhausenu za prací ve válečném průmyslu byla výrazně vyšší než mezi převážně „práce neschopnými“ osobami (dětmi s matkami, starými a nemocnými vězni) deportovanými paralelně ze Slovenska do Terezína.¹⁹¹ Z dostupných údajů o paralelních transportech ze Sereď z 19. prosince 1944 a 16. ledna 1945 vyplývá překvapivý závěr, že předpokládaná neschopnost pracovat byla při selekcích předcházejících těmto transportům faktorem relativně zvyšujícím naději na přežití.¹⁹² To kontrastuje s předchozí praxí transportů ze Sereď do Osvětimi, kde byli ještě na přelomu října a listopadu 1944 po vstupních selekcích systematicky vražděni především „práce neschopní“ staří a nemocní vězni, děti a těhotné ženy.

Bylo by unáhlené dovozovat z posunu ve struktuře skupin přeživších či zemřelých vězňů závěry o revizi plánu „konečného řešení židovské otázky“ v Evropě. Rozhodování říšského vůdce SS a policie a ministra vnitra Himmlera a jemu podřízených orgánů v závěrečné fázi války svědčí spíše o tom, že vedle utilitárního zájmu o bezohlednou pracovní exploataci všech vězňů hrály roli i další, nezřídka protichůdné politické a ekonomické zájmy. Na jedné straně až do posledních měsíců války neutuchala byrokratická vynalézavost orgánů nacistického Německa při perzekuci a ožebračování stále širšího okruhu lidí židovského původu ve sféře jejich moci: tak od září 1944 začala v Protektorátu Čechy a Morava koncentrace židovských mužů ze smíšených manželství v pracovních táborech a od ledna

¹⁹¹ Za celou dobu existence sledovaných táborů na původním říšském území byla celková úmrtnost vězňů nejvyšší právě v posledních šesti měsících války; naopak mortalita v terezínském ghettu byla ve stejné době výrazně nižší než v období 1942 - 44.

¹⁹² V případě vězňů ze Slovenska zařazených do předcházejících paralelních transportů v listopadu a počátkem prosince 1944 byla pravděpodobně nižší úmrtnost mezi převážně „práce neschopnými“ lidmi deportovanými do Bergen-Belsenu než mezi ženami odvezenými za otrockou práci do Ravensbrücku. Vzhledem k neúplnosti pramenů je obtížné srovnání úmrtnosti mezi muži deportovanými na jedné straně do Sachsenhausenu a do mužského tábora v Ravensbrücku a na straně druhé pak do Bergen-Belsenu: mezi těmi byli jak staří lidé a děti, tak práce schopní mišenci a Židé žijících ve smíšených manželstvích. Deportace lidí ze dvou posledně zmíněných kategorií do Bergen-Belsenu svědčí o reziduálním vnímání tohoto tábora v daném období (tedy ještě před přísunem desetitisíců vězňů evakuovaných z jiných táborů, který v Belsenu od začátku roku 1945 vedl k humanitární katastrofě) jako místa pro koncentraci „privilegovaných“ židovských vězňů.

1945 pak židovských mužů i žen ze smíšených manželství z Říše i protektorátu v terezínském ghettu,¹⁹³ kam v téže době přišli i někteří obdobně klasifikovaní vězni ze Slovenska. Na straně druhé se v rozhodnutích Himmlera koncem války projevuje chimérickými představami vyvolané úsilí vylepšit vlastní obraz v očích západních Spojenců a světového veřejného mínění slibováním (méně již realizací) humanitárních gest spočívajících mj. v propouštění jednotlivých skupin vězňů do neutrálního Švýcarska a Švédska, jež se v omezené míře dotklo i části vězňů terezínského ghetta. To hrálo až do konce války v protizidovské politice Třetí říše specifickou roli, zahrnující i úlohu propagandistickou: druhá vlna „zkrášlování“ před návštěvou delegace Červeného kříže navazující na nechvalně známou inspekci z roku 1944 proběhla ještě v březnu 1945.

Již jen do Terezína směřovaly poslední dva židovské transporty ze Seredi. Ten ze dne 9. března (549 osob, v Terezíně bylo zaregistrováno o jednu osobu méně) dorazil do ghetta 12. března a byl evidován pod číslem XXVI/3; transport XXVI/4 ze dne 31. března,¹⁹⁴ čítající podle různých záznamů 354 - 370 osob, do Terezína přijel dne 7. dubna 1945.¹⁹⁵ Posledně jmenovaný transport byl transportem evakuačním: z tábora Sered, likvidovaného tváří v tvář blížící se frontě, jím byli odvezeni poslední vězni společně s příslušníky táborové komandatury (velitel Brunner odjel ze Slovenska do protektorátu automobilem), podle O. Neumanna i s částí inventáře včetně hospodářských zvířat a táborové kuchyně. Neumann vzpomíná, že po cestě vězeňští kuchaři vařili, deportovaní dostávali najíst a při zastávkách jim bylo dovolováno opustit vlak k vykonání tělesné potřeby. Při delším (podle O. Neumanna dvoudenním) stání v Trenčíně bylo některým vězňům dokonce dovoleno zajít na nákup. Někteří, podle Neumanna šlo o 12 lidí, se přitom již do vlaku nevrátili - tak se na svobodu dočkal osvobození mj. i rabín Armin Frieder. Stojí za zmínku, že za útěk těchto vězňů nebyli

¹⁹³ Polák - Lagus: Město za mřížemi, s. 256 nn.

¹⁹⁴ Korček: Slovenská republika, s. 122, uvádí datum 30. března.

¹⁹⁵ NA, OKO, kartony 1 - 36; Hlavinka - Nižňanský: Pracovní a koncentrační tábor v Seredi, s. 122 n., 133; Hradská: Predhistória slovenských transportov do Terezína, s. 93; Polák - Lagus: Město za mřížemi, s. 342.

ostatní deportovaní nijak trestáni. Nejen to - část vězňů, jimž vlak v Trenčíně ujel, jej podle Neumanna dobrovolně dostihla osobní dopravou. Jeden starší vězeň byl podle téhož zdroje po cestě zastřelen.¹⁹⁶

Mezi 550 osobami ve třetím transportu XVI/3 převažovali mírně muži (277, celkem 50,4 % osob). Se zákonnými partnery dorazilo 35,1 % osob (34,1 % žen, 36,1 % mužů). Sezdaných, ale bez partnera dorazilo 12,9 % lidí (14,3 % žen a 11,6 % mužů); svobodných bylo 37,6 % z deportovaných (30 % žen, ale 45,1 % mužů), rozvedených 2 % (2,9 % žen a 1,1 % mužů) a ovdovělých pak 7,6 % (12,8 % žen, 2,5 % mužů). 3,7 % žen (1,8 % z celkového počtu deportovaných) bylo buď vdaných, avšak bez přítomnosti partnera, nebo ovdovělých. 15 osob bylo dle svých slov maďarské státní příslušnosti; 7 bylo státními příslušníky Rumunska, 6 Protektorátu Čechy a Morava, 3 pak občany USA; do transportu byla rovněž zařazena jedna žena s francouzskou a jedna s bulharskou státní příslušností, další se hlásila k příslušnosti „ruské“. Muži výrazně dominovali v posledním seredském transportu XXVI/4 (234, tedy 66,5 % ze 352 deportovaných). 30,4 % osob bylo deportováno společně s partnery (33,9 % žen a 27,4 % mužů), 16,5 % v manželském svazku, ale bez přítomnosti partnera (17,8 % žen, resp. 10,5 % mužů), 46,6 % osob bylo svobodných (35,6 % žen a 52,1 % mužů), 0,6 % rozvedených (0,8 % žen, 0,4 % mužů) a 4,3 % ovdovělých (7,6 % žen, 2,6 % mužů). Maďarské státní příslušnosti bylo podle svého sdělení 52 osob (14,8 % z deportovaných, z toho 8 žen a 44 - tedy 18,8 % z celkového počtu - mužů). Sedm osob udávalo protektorátní, pět rumunskou, čtyři říšskou a po třech polskou a americkou státní příslušnost.

Celkově mezi asi 1 450 nedobrovolnými pasažéry čtyř seredských transportů do Terezína převažují ženy (viz Tabulka 4.). Se zákonnými partnery přijelo 25,9 % osob (23,7 % žen a 28,5 % mužů), bez zákonného partnera 19 % (25,8 % žen, 11 % mužů). Svobodných

¹⁹⁶ Hlavinka - Nižňanský: Pracovní a koncentrační tábor v Sereďi, s. 133; Neumann: Im Schatten des Todes, s. 277 nn.

bylo 42,1 % (17,3 % žen, ale 53,5 % mužů), rozvedených 1 % (1,2 % žen, 0,7 % mužů), ovdovělých pak 7,1 % (10,8 % žen a 2,8 % mužů). U 1,6 % osob (3 % žen, resp. 0,1 % mužů) nebylo možno specifikovat, přijely-li jako vdané, resp. ženatí, ale bez zákonných partnerů, nebo v ovdovělém stavu. Rodinný stav nebylo možno zjistit u 3,3 % deportovaných (obdobný podíl u žen i mužů). Maďarské státní příslušnosti bylo dle svého sdělení 77 osob (5,3 %), z toho 58 mužů.¹⁹⁷ Zpráva židovské samosprávy v osvobozeném Terezíně z 20. července 1945 charakterizuje slovenské Židy v ghettu jako demograficky „[p]oměrně normálně rozdělené“ s relativně vysokým podílem osamocených žen“ (pozn. autora: to zřejmě zahrnuje i osamocené matky s dětmi). Byli „z větší části čistí a zdraví“, s výjimkou osob příchozích v evakuačních transportech od 20. dubna, jež byly vesměs „ve špatném stavu.“¹⁹⁸

Tabulka 4.

Číslo transportu (podle registrace v Terezíně)	Datum odjezdu ze Seredi a příjezdu do Terezína	Počet deportovaných	Podíl žen (%)
XXVI/1	19.-23.12.1944	421	70,6
XXVI/2	16.-19.1.1945	127	71,6
XXVI/3	9.-12.3.1945	549	49,6
XXVI/4	31.3.-7.4.1945	357 až 370	33,5 *
Celkem		1 454 až 1 467	53,7 *
* Nižší odhad			

Ženy v transportech XXVI/1 a XXVI/2 početně převažovaly zejména proto, že mezi osoby, jež byly během selekcí v Seredi jako „práce neschopné“ určeny k deportaci do Terezína a nikoli do Sachsenhausenu či Ravensbrücku, patřily i matky s malými dětmi. Pokud

¹⁹⁷ NA, OKO, kartony 1 - 36.

¹⁹⁸ Odlišná byla situace Židů z území „Velkého Maďarska“, mezi nimi i osob z okupovaného území jižního Slovenska, rumunského Marmaroše a severního Sedmihradsko, jugoslávské Vojvodiny a z Podkarpatské Rusi. „Velmi mnoho dětí a starých lidí, z větší části silně zavšivení, nemocní, nedisciplinovaní“, tak charakterizoval tuto skupinu zástupce židovské samosprávy Robert Prochnik. V případě v ghettu převažujících Židů českých se naproti tomu jednalo většinou o „mladší praceschopné, zdravé, čisté lidi, z větší části s blízkými příbuznými (partnery) v místě původu“, čímž Prochnik poukazoval na vysoké procento osob s „árijskými“ partnery a míšenců. Němečtí Židé byli „přestárlí“, vysoký byl podíl osamocených žen, obecně se jednalo o osoby „čisté a zdravé“, ale také „často neduživé“. Mezi osobami původem z Rakouska byl nejvyšší podíl přestárlých (dvě třetiny starších 60 let), obecně je autor charakterizoval jako „málo praceschopné[,] čisté, zdravé, ale neduživé.“ „Mnoho dětí a osamocených žen“ bylo mezi nizozemskými Židy - „čistými, zdravými, praceschopnými.“ Polští Židé (do Terezína se dostali evakuačními transporty, evt. pochody smrti) byli „[z] většiny mladší lidé, ovšem v mimořádně špatném stavu, silně infikovaní a zavšivení, velmi nedisciplinovaní.“ YIVO, Territorial Collection: Czechoslovakia, 1.19 (Theresienstadt).

byly rodiny zadrženy společně, byli většinou manželé těchto žen - zpravidla muži v „práceschopném“ věku - paralelně deportováni do Sachsenhausenu. V posledních dvou transportech již byli ze Slovenska do Terezína posíláni téměř všichni nově zadrženi Židé včetně „práceschopných“. Zatímco v transportu XXVI/3 byl podíl obou pohlaví vyrovnaný, byl podprůměrný podíl žen v evakuačním transportu do Terezína mj. i důsledkem toho, že až do evakuace byli z transportů ze Seredi vyňati příslušníci tamní židovské samosprávy a „policie“, jež se skládaly z mužů. Posledním transportem sběrný tábor opustila i skupina 44 bývalých příslušníků židovských pracovních jednotek maďarského vojska, kteří byli do Seredi dopraveni 22. února 1945 z Piešťan a jež Brunner v táboře ponechal až do evakuace v přísné izolaci od ostatních vězňů.¹⁹⁹ Až na jednu výjimku šlo o svobodné muže ve věku 22 - 24 let. Jeden ze členů skupiny se maďarským vojenským průkazem legitimoval ještě po příjezdu do Terezína.²⁰⁰

Transport ze Seredi do Terezína nepřežilo 11 osob. Všichni tito lidé byli odvezeni v prvním, celotýdenním transportu XXVI/1. Jednalo se o sedm žen a čtyři muže ve věku 67 - 87 let.²⁰¹ Katastrofální podmínky v transportu přispěly zejména mezi staršími lidmi k vysoké míře úmrtnosti i v následujících dnech a týdnech. Během věznění v Terezíně zemřelo 24 dalších osob ze skupiny deportované ze Slovenska koncem roku 1944: mezi 13 ženami a 11 muži byla jedna roční dívka, ostatní zemřelí byli ve věku 47 - 84 let. Vzhledem k odlišné věkové struktuře deportovaných i obecně snesitelnějším podmínkám nedošlo během dalších tří transportů k úmrtím. Během věznění v Terezíně zemřely dvě osoby z transportu XXVI/2

¹⁹⁹ Jeden z pamětníků, který k této skupině patřil, uvádí, že zhruba padesát účastníků pochodu bylo v doprovodu asi patnácti maďarských strážných eskortováno z maďarského území přes hranici do Seredi, kde byli předáni do rukou SS. VHF, rozhovor s panem T.F. (výpověď č. 03799).

²⁰⁰ NA ČR, OKO; SNA, KS.

²⁰¹ NA, OKO, kartony 1 - 36.

ve věku 55 a 76 let, čtyři lidé z transportu XXVI/3 (ve věku 8 týdnů, 14 měsíců a 49, resp. 67 let) a tři z transportu XXVI/4 (52 - 86 let).²⁰²

2. Transporty očima pamětníků

Vedle dostupných pramenů německé provenience vypovídajících nepřímě o deportacích ze Slovenska v posledních měsících války máme k dispozici řadu výpovědí pamětníků z řad deportovaných, zachycených většinou se značným časovým odstupem písemně či v nahrávkách orální a vizuální historie. K některým tématům, z nichž jedním z nejpodstatnějších je otázka, směřovaly-li některé z transportů ze Slovenska do tří sledovaných táborů přes Osvětim, jsou výpovědi pamětníků jediným dostupným pramenem. Kromě otázky deportace přes Osvětim stojí mezi pamětníky zmiňovanými tématy za zvláštní pozornost i jinde neověřitelné informace o většinou neúspěšných a někdy tragických pokusech o útěk z několika transportů. Zmínka o transportech nechybí, až na naprosté výjimky, v žádném ze svědectví pamětníků. V některých z nich je zkušenost deportace akcentována v přinejmenším srovnatelném rozsahu jako věznění v koncentračních táborech.²⁰³

Jak uvádí M.G. (viz str. 48), který byl 16. ledna 1945 deportován do Sachsenhausenu posledním z paralelních transportů, bylo vězňům ještě v Seredi sděleno, „že ženy pojedou do Ravensbrücku, muži do Sachsenhausenu a ženy s dětmi do Terezína.“²⁰⁴ Šokující úvod deportace představovala pro vězně zařazené do paralelních transportů předcházející selekce. Panu M.G. zůstaly navždy v paměti „scény, kdy se dítě nechtělo oddělit od svého otce a matka musela použít násilí.“²⁰⁵

²⁰² Tamtéž; NA, KT OVS, 64/sl. 8 kart. 40 (Terezín Matrika zemřelých, Band I. 1.1. - 16.8. 1945).

²⁰³ Např. v knize L. Kohúta *Tu bola kedysi ulica...* (Bratislava 2004).

²⁰⁴ Tuto informaci se nepodařilo ověřit z jiného zdroje.

²⁰⁵ VHF, rozhovor s panem M.G. (výpověď č. 16984).

Tehdy šestadvacetiletý římskokatolický duchovní židovského původu E.B. uvádí: „[P]osledné dni pred deportáciou do Nemecka nás odlúčili od mamičky, mamičku dali k ženám a otec zostal so mnou.“²⁰⁶ Pan B. byl při selekci v Seredi spolu s 62-letým otcem vybrán do transportu vypraveného dne 16. ledna 1945 do Sachsenhausenu. Oba přežili, 55-letá matka pana B. byla současně deportována do Ravensbrücku, kde zahynula.

Paní Z.V. - tehdy třináctiletá - byla dne 19. prosince 1944, po zadržení celé své rodiny příslušníky SS ve Starohorských vrších a věznění v Ružomberku a Seredi, společně s matkou a sestrou deportována do Terezína; její otec byl téhož dne zařazen do transportu do Sachsenhausenu a později zahynul.²⁰⁷ Selekcí v seredském táboře před transportem popisuje paní V. následovně:

„[A]si po týdně nás vyhnali ven na plac, a museli jsme... se všim! [...] My jsme samozřejmě měli jenom to, co jsme měli na zádech, protože v horách jsme nemohli nic mít - všechno jsme odhazovali vlastně, museli jsme zabalit a všechno vzít s sebou, a vyhnali nás na dvůr k apelu, vlastně třídění. Museli jsme se zařadit do dvojstupů a stáli jsme tak, že maminka se sestrou, menší, byla před námi a já s tatínkem za nimi. A měli jsme věci zabalené, můj tatínek byl strašný realista a nevěřil Varšavskému povstání a zrovna tak nevěřil ani Slovenskému povstání, přestože byl velmi aktivně zapojený, takže věděl, že nám hrozí konec, takže jsme byli zabalení tak, že maminka měla s námi [...] společně věci, a tatínek měl svoje. A žel bohu tatínek měl, nebo chválabohu, já nevím, co mám říct nevím, veškeré doklady, který nám zůstaly. [V Seredi před deportací] stál esesák, jak je to zvykem, s bičikem, a my jsme takhle postupovali, a tady byli muži, kteří byli mladšího věku, prostě na práci, a pak byly ženy mladší, pak byly ženy s dětmi a starci dohromady. Takže na tři kategorie to dělili. A maminka se sestrou, jak postupovaly, tak automaticky ukázal ten esesák tam, jak byly maminky s dětmi. A protože já jsem stála vedle tatínka, a [...] byla jsem na svůj věk vysoká,

²⁰⁶ VHF, rozhovor s panem E.B. (výpověď č. 25342).

²⁰⁷ Poslední dostupná informace o jeho životě se vztahuje k jeho následnému transportu do tábora Buchenwald.

takže prostě se nekoukali, jestli jsem dítě nebo ne, a mně ukázal takhle k těm ženám. Což pro mne znamenalo [...] zůstat sama. [M]ně bylo v tu ránu všechno jedno, já jsem mu prostě pod tou rukou přeběhla za maminkou. Na tom apelpacu bylo ticho. Ale když jsem tohle udělala, tak to viděli ti, co už byli rozděleni, tak to všechno strnulo a čekali, že prostě vytáhne pistoli a zastřelí mě. A nestalo se nic. A tak jsem zůstala já s maminkou a se sestrou, a tatínka už jsme víc neviděly[.] Takže my jsme ještě v té Seredi zůstaly, a pak nějak kolem dvacátého, navečer [jsme nastoupily] do transportu.“

Samotný transport popisuje paní Z.V. následovně:

„[N]ás naložili do vagónu a [...] už neselektovali, jenom ty nové, a zase je roztřídili, tak jako nás, a staré lidi a ženy s dětmi dali k nám, a muži a ženy byli zvlášť ve vagónech, a my jsme ze Seredi [...] jeli pět nocí a čtyři dni. A jeli jsme i někde přes Německo, tam odpojili od nás ty vagóny, ve kterých byli pracující muži a pracující ženy, a my jsme jeli do Osvětimi. A protože když nás naládovali do těch vagónů, samozřejmě dobytčích, tak my jsme se dostaly do nějakého malého, kde nebyla okna. [...] Vstát a pak znovu si sednout byl šílený problém. Nám nedali žádnou vodu, jenom jeden kbelík pro potřebu, a bylo to, že tam byla jedna maminka taky se dvěma holkama a stejně starými zhruba, jak jsme byly my, a ona se Vám tam zbláznila v tom vagóně. [M]ým úkolem bylo vždycky se postavit, když jsme někde zastali, a koukat, poslouchat, kde jsme. Protože oni nám neotvírali všude. [P]rotože jsem uměla už německy, tak mojí povinností bylo vždycky stoupnout, když jsme někde zastavili, poslouchat, protože přesto, že jsme byly zapečetěny, tak samozřejmě vojáci, já nevím, jestli to byli taky esesáci nebo Wehrmacht, to už nevím, tak ti korzovali jako před, a velmi málokdy nám podali vodu, bylo to příšerný teda. A tím pádem i vylít ten kbelík. A najednou jsme někde zastavili a já jsem se postavila, a teď jsem viděla šílenej kouř. [T]ohle už bylo za hranicemi, my jsme jeli skutečně přes tu Osvětim a tohle bylo v Osvětimi a říkám, viděla jsem kouř, ale já jsem nevěděla, kde stojíme. Ti dva se bavili, akorát zůstali stát pod tím mým

okýnkem. A ten jeden říká, proč jedeme s nimi ještě dál, a ten druhý mu říká, za prvé, krematorium už nepracuje, pardon, plynová komora, a ten druhý mu říká, krematorium ještě pracuje, tak je tam naházet můžem. A on říká, ne, tento transport se musí dostat do Terezína, ten je zaplacený. Nikdy víc, nikdy jsem se nic víc nedověděla. [...] Takže jsme se trochu uklidnily, že teda jedeme do Terezína, ale nikdo nevěděl, ani náhodou, spíš jsme věděli na Slovensku o Osvětimi, ale nevěděli jsme, co je Terezín, co nás tam čeká.“²⁰⁸

Tehdy dvanáctiletý F.F. byl dne 19. prosince 1944 deportován do Terezína spolu s 52-letým otcem a 42-letou matkou. Průběh transportu popisuje následovně:

„[J]edného večera sme počuli strašný krik, dostali sme príkazy zbalit' si najnutnejšie veci a s tým, že máme prísť na apelplac a odtiaľ že pôjdeme. [Nás] s niekoľkými tisíckami väzňov zobrali do tých pripravených dobytčích vagónov. [M]ohlo ich byť asi pätnásť, či dvadsať týchto vozňov a takých šesťdesiat až osemdesiat ľudí nás proste dali do týchto vozňov. Bolo medzi nimi veľa detí malých, ešte menších, chorí ľudia, starí, prestárli, a keď to bolo všetko vnútri, tak tí esesáci s puškami nás zavreli proste a dali nám ešte také jedno vedro. V jednom vedre bola voda a jedno vedro bolo prázdne. To malo slúžiť ako na WC. Asi po niekoľkých hodinách bolo počuť stále výkriky vonku, bolo neskoro večer, sa vlak pohol. [D]nes to viem, že v našom vozni, s ktorým sme chodili niekoľko dní, zomrelo niekoľko ľudí. A ak sa nemýlim, tak v Žiline sme stáli prvý raz a v Žiline tieto mŕtvolky nebohých boli vyložené[,] neznesiteľný smrad z týchto výkalov. [A]ž po určitých zástavkách, po niekoľkých dňoch [sic] to v poli zastalo, esesáci s puškami stáli pred tým, to otvorili a my sme [mohli] vyniesť toto von. [Z] neskoršieho rozprávania viem, že [...] vraj sme boli na ceste do Osvienčimu. Vraj sme tam mali dôjsť, ale nakoľko boli [...] trate zničené, tak nás proste posúvali z jednej koľaje na druhú a sme chodili hore-dole. [...] sme jedného dňa zastali a sme videli také provinčné mesto a bolo tam niečo poľsky písané. Teda mylím, že to bolo Poľsko,

208

Rozhovor autora s paní Z.V. 8.4.2008.

vtedy som to nevedel. [A]si tri dni na to [...] nám zase dali vodu [...] medzi dvoma vozbami bola taká búdka, kde bol jeden esesák [...] so samopalom alebo s puškou. Večer sa otvorili [...] dvere[. O]byčajný vojak [...] vytiahol zo svojho plášťa fľašku s mliekom[,] že aby sme to dali deťom. Takže zrejme ešte ľudskosť celkom nevymrela“.²⁰⁹

O deportaci přes Polsko, konkrétně přes Osvětim, hovoří i tehdy desetiletý E.L., deportovaný rovněž 19. prosince 1944 spolu s matkou a třináctiletou sestrou do Terezína:²¹⁰

„Za nějaký čas nás z věznice poslali do Seredi, kde byl sběrný tábor, a odtud nás poslali v rodinném transportu do Osvětimi. Transport přišel do Osvětimi a už se blížila fronta, Němci už začali likvidovat plynové komory a krematoria, a my jsme tři dny a tři noci stáli na rampě a čekali, jestli nás ještě vezmou nebo ne. Živě si pamatuju, jak lidi viděli ten modrý neon Auschwitz a Arbeit macht frei, a všichni věděli, kde jsme a o co jde. [...] Ty tři dny a tři noci byly neuvěřitelné hysterické scény v tom dobytčáku, kde jsme byli narvaní. Ale nakonec po třech dnech se transport z rampy pohnul, ani nás nevyložili, a den před Štědrým dnem 1944 jsme přijeli do Terezína.“²¹¹

Pan P.G., v době deportace devítiletý, odjel do Terezína taktéž 19. prosince 1944, a to spolu s matkou a sestrou, již byly necelé tři roky.²¹² Transport popisuje následovně:

„Bolo nás tam tak moc, že v tom nákladnom vagóne sa nedalo sedieť[,] z tých vedier, do ktorých sa robili ľudské potreby, potom podali nemci [sic] raz za deň pitnú vodu. [M]y sme naraz išli, pokiaľ sme videli von, na Žilinu a takto do Poľska. Hneď sme vedeli, že je to Oswienčim [sic]. No, aj tak bolo. Naraz sa pozeráme von a bolo to oswienčimské nádražie, videli sme nadpis, videli sme tam dymiace komíny, videli sme tam tie ostrnaté drôty, videli sme tie strážne veže a tak ďalej, tak už sa vedelo, že to je absolútny koniec, lebo už sme vedeli, čo to znamená. [...] Vlak tam bol a došlo k [...] tak strašnému bombardovaniu, že sme

²⁰⁹ NMŠ, výpoveď F.F.

²¹⁰ Otec pana L. uprchl počátkem války do Anglie, odkud se po válce vrátil za přeživší rodinou.

²¹¹ ŽMP, výpoveď E.L.

²¹² Přežila celá rodina včetně otce, který byl paralelně deportován do Sachsenhausenu.

mysleli, že nás vlastne zabijú tí naši, teda američania [sic]. A čuduj sa svete, zrazu asi po dvadsaťštyri hodinách státia a po vymenení tých vedier, naraz sa náš vlak pohol. [S]trašnou okľukou cez Poľsko sme sa dostali do Terezína[.] Veľmi nepríjemné bolo to, že z vagóna tam vytiahli tuším dvoch mŕtvych dedkov a jednu babku, ktorí zomreli cestou.“²¹³

Sedmadvacitiletá pani A.R. se seredským transportem z počátku prosince dostala do Ravensbrücku, její manžel odjel předchozím transportem do Sachsenhausenu a později do Buchenwaldu, válku přežil. Jak paní R. uvádí, deportované ženy se domnívaly, že cílovou stanicí je Osvětim; vlak nebyl nijak zvlášť přeplněný.²¹⁴

Paní E.H. (narozena r. 1913) byla ze Seredi deportována pravděpodobně počátkem prosince 1944, cílovou stanicí byl Ravensbrück. Ve své výpovědi pro *Shoah Foundation* zmiňuje, že vězni - či jejich část - byli před odjezdem ze Seredi informováni, že směřují do Německa, což mezi nimi v souvislosti s povědomím o masovém vraždění v Osvětimi mělo překvapivý efekt:

„[V] takej dost' optimistickej, v uvozovkách, nálade sme išli, lebo prehlásili nám, že ideme do Nemecka, nie do Poľska, ako do Osvienčimu [...] stamodtiaľ prišli správy hrôzostrašné sem, ako je tam ten výber, tá selekcia“.²¹⁵ Paní H. se - obdobně jako tehdy jedenatřicetiletý Karol Kučera, deportovaný týž seredským transportem do Bergen-Belsenu - nezmiňuje o deportaci přes Osvětim; jejich výpovědi tak kontrastují s těmi, které o ní hovoří.²¹⁶ Ty nalezneme zejména mezi svědectvími pamětníků, kteří byli v době deportace v dětském věku. Karol Kučera si během transportu psal poznámky o jeho trase. V těchto poznámkách, jež se mu podařilo uchovat, uvádí, že vlak opustil Sered dne 2. prosince a v následujících dnech projížděl přes Čadcu, Bohumín, Ostravu, Hlivice a Hlohov, než v ranních hodinách dne 6. prosince dorazil do Berlína, kde byl rozpojen; část transportu dorazila dalšího

²¹³ NMŠ, výpověď P.G.

²¹⁴ VHF, rozhovor s paní A.R. (výpověď č. 32961).

²¹⁵ VHF, rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 19153).

²¹⁶ ABB, videorozhovor s panem Karolem Kučerou.

dne do Bergen-Belsenu.²¹⁷ Při poměrně značné podrobnosti jeho poznámek se zdá nepravděpodobné, že by mohl vynechat informaci o cestě přes Osvětim.

Paní E.P., tehdy devatenáctiletá, byla do Ravensbrücku deportována 19. prosince spolu s padesátiletou matkou, která v táboře zahynula.²¹⁸ Paní P. uvádí, že v jejich transportu byli kromě Židů zařazeni i političtí vězni; tuto informaci se nepodařilo prokázat. Hypotézu o transportu ze Seredi přes Osvětim paní P. přímo nepotvrzuje, uvádí však, že ji přejala na základě vzpomínek jiného vězně, deportovaného týž transportem do Sachsenhausenu:

„Keď som sa vrátila z päťdesiateho výročia, oslavy oslobodení Ravensbrücku, tak len tam som sa dozvedela od jedného pána, ako sme išli, lebo sme išli ten istý deň[.] On mi tú trasu ozrejmil. A potom som to našla aj v literatúre, teda knížečku on vydal o tom, bol partizán zo Selce, niekde tuto pri Trenčíne. [...] On ako zrelý človek a orientujúci sa, on si zapamätal tú trasu. A od neho som sa dozvedela, že to bol Osvienčim“.²¹⁹ Tato výpověď naznačuje, že výskyt informace o transportu přes Osvětim v řadě výpovědí může svědčit spíše o jejím šíření mezi pamětníky po válce.

Paní L.V. (narozena r. 1913) byla 19. prosince deportována do Ravensbrücku společně s šedesátiletou matkou, která v táboře zahynula; manžel paní V. byl paralelně deportován do Sachsenhausenu, kde rovněž zahynul, její sestra s dítětem pak do Terezína. Podmínky transportu popisuje paní V. následovně:

„Bol to vagón pre dobytok, bolo nás tam asi sedemdesiat. Boli tam postavené dve vedrá, jedno bolo s vodou a jedno bolo na [...] potrebu[.] Šli sme sedem nocí a sedem dní[. Vo] Fürstenbergu²²⁰ otvorili nám teda ten vagón, niekoľko mŕtvych ležalo už vo vagóne“.²²¹

²¹⁷ ABB, Karol Kučera - sbírka digitalizovaných písemností z osobního archivu.

²¹⁸ Otec paní P. zemřel před II. světovou válkou. Její otčím přišel na Slovensko jako ruský emigrant ve 20. letech. Jako „árijec“ byl z Bratislavy deportován do Mauthausenu, válku přežil, jeho žena zahynula v Ravensbrücku.

²¹⁹ VHF, rozhovor s paní E.P. (výpověď č. 17252).

²²⁰ Bývalý tábor Ravensbrück se nachází na okraji města Fürstenberg an der Havel v severním Braniborsku.

²²¹ VHF, rozhovor s paní L.V. (výpověď č. 19535).

A.F. byl v prosinci 1944 ve věku 19 let deportován ze Seredi do Sachsenhausenu společně s mladším bratrem. Oba válku přežili, jejich rodiče byli již dříve deportováni do Osvětimi, kde zahynuli. Jak pan F. ve své výpovědi uvádí, opustilo v transportu dne 19. prosince Sered celkem asi 1 200 lidí,²²² on sám pak jel vagónem s celkem asi 85 nedobrovolnými pasažéry. Pan F. vzpomíná na velkou zimu, jež po dobu transportu panovala (zdi vagónu byly pokryty rampouchy) a na psychické utrpení, kdy se u řady deportovaných začaly projevovat příznaky šílenství.²²³ Pan B. vzpomíná, že během tří denního transportu nebylo možno sedět ani stát, k dispozici bylo jídlo, nikoli však voda - až později dala ostraha vlaku do jeho vagónu jedno vědro vody.²²⁴ Tehdy sedmadvacetiletý Leo Kohút byl ze Seredi do Sachsenhausenu deportován již v listopadu 1944; i on připomíná zimu, která ve vagónech panovala: „Zima vrcholila, ale vo vagónoch nebolo ani kúska slamy, ani ničoho, čo by zimu zmiernilo. V každom vagóne bolo po päťdesiat ľudí, z nich väčšina mladých, tak od dvadsať do tridsať rokov.“²²⁵ Během transportů došlo i k úmrtí některých, zvláště starších vězňů. To je dobovými prameny doloženo jen v případě těch (částí) transportů, které směřovaly do Terezína, výpověďmi pamětníků pak i v případě části transportů směřujících do Sachsenhausenu. Tehdy šestnáctiletý E.N. zmiňuje, že v transportu ze Seredi do Sachsenhausenu v listopadu 1944 zemřelo šest nebo sedm lidí.²²⁶

Alžbeta Sommer-Lefkovitsová vzpomíná, že transport z Prešova do Ravensbrücku koncem listopadu 1944 byl z velké části obsazen lékaři a farmaceuty. Jeden z deportovaných, který již dříve uprchl z transportu z Rumunska, transport opět úspěšně opustil. Po příjezdu do Fürstenbergu bylo jen v jejich vagónu 17 mrtvých.²²⁷

²²² Do Sachsenhausenu, Ravensbrücku a Terezína.

²²³ VHF, rozhovor s panem A.F. (výpověď č. 20944).

²²⁴ VHF, rozhovor s panem E.B. (výpověď č. 25342).

²²⁵ Kohút: Tu bola kedysi ulica..., s. 102.

²²⁶ VHF, rozhovor s panem E.N. (výpověď č. 21783).

²²⁷ Sommer-Lefkovitsová: Aj vy ste v tomto pekle?, s. 32-35.

Paní I.F. (narozena r. 1902) byla rovněž deportována z Prešova. Jak uvádí, byla společně s manželem a synem odvezena nákladním vozem na místo vzdálené od města, kde byli již odděleně naloženi do vagónů. Své nejbližší naposledy viděla při jedné ze zastávek vlaku, při nichž děti dostávaly napít. Jak uvádí, jeli stejným transportem i cikánští vězni.²²⁸

Paní H.K. byla deportována z Kežmarku. Transport přeplněným vlakem trval asi týden, k úmrtím v něm nedocházelo: „[m]uži byli zvlášť a ženy byly zvlášť, můj bratr byl s námi, se mnou a mou tetou.“ Jídlo dostávali lidé v transportu jednou či dvakrát denně.²²⁹

Paní V.M. (narozena r. 1934) byla transportem z 16. listopadu 1944 spolu s matkou a mladším bratrem deportována do tábora Bergen-Belsen; její otec se tímž transportem, který byl po cestě rozpojen, dostal do Sachsenhausenu, později byl evakuován do Buchenwaldu a odtud v závěru války do Bergen-Belsenu. V transportu ze Seredi do Belsenu dostávali vězni vodu a jídlo. Nemoci si však během transportu vyžádaly oběti na životech - po příjezdu do Belsenu byla z vlaku vynesena mrtvá těla několika malých dětí.²³⁰

Listopadový transport do Sachsenhausenu byl podle svědectví pamětníků spojen s pokusem o útěk, který v případě deportací ze Seredi neměl být poslední. Iniciátory tohoto i následujících pokusů o útěk byli podle pamětníků mladí židovští muži, kteří v Seredi působili jako „ordneři“ (příslušníci táborové policie) a byli vesměs deportováni až při likvidaci seredského tábora koncem března 1945. Leo Kohút okolnosti listopadového pokusu o útěk podrobně popisuje v již zmíněné memoárové knize.²³¹

„[S]eredské podzemné hnutie malo zrejme istý vplyv na rozmiestnenie väzňov do vagónov. Krátko před nástupom do vagóna pristúpil ku mne Willy Kohn, ktorý mal zrejme akúsi funkciu pri výprave transportov, a v rýchlosti mi pošepkal pokyn podzemného hnutia. Podľa neho sa mal u mňa po pätnásťminútovej ceste prihlásiť istý mládenec vybavený

²²⁸ VHF, rozhovor s paní I.F. (výpověď č. 1131).

²²⁹ VHF, rozhovor s paní H.K. (výpověď č. 15156).

²³⁰ VHF, rozhovor s paní V.M. (výpověď č. 32749).

²³¹ Je nutno přihlídnout k určité stylizaci tohoto literárního textu.

potrebným náčiním na vylomenie dverí a medzi Bratislavou a Břeclavou sme mali za tmy vyskočiť z idúceho vlaku a pridať sa k partizánom operujúcim na juhomoravskom území. So získavaním hlavne mladých som mal podľa Willyho začať hneď, ako transport opustí seredskú nakladaciu rampu.

Len čo sa rušeň rozhýbal, požiadal som o ticho a zdôrazňujúc každé slovo, som povedal: „Bratia, všetci vieme, kam táto cesta vedie. My by sme sa však nemali zmieriť s osudom. Mali by sme bojovať o svoj život, kým nie je neskoro. Rozhodli sme sa pre útek...“

Energicky ma prerušil starší červenovlasý muž: „A nás starých tu necháte? To si vyhodíte z hlavy! Tu sa nič nebude robiť, lebo začnem kričať!“ A myslel to vážne.

Podišiel som k nemu a prejavujúc úctu k jeho šedinám som sa opýtal: „Hádam nechcete, aby sme sa všetci udusili v plyne?“

„To už Nemci nerobia. Potrebujú nás na Totaleinsatz, každý to hovorí...“ [...]

Ja som však chcel akciu uskutočniť so súhlasom všetkých, a tak som dal hlasovať: „Kto je ochotný vyskočiť?“ Prihlásili sa všetci mladí. „To je väčšina“, vyhlásil som. Vtedy sa prihlásil o slovo bradatý, asi štyridsaťročný rabín, do tej chvíle pohrozený do modlitieb, a vecne sa spýtal: „A čo bude s nami po úteku?“ Čas súril. Dal som starcom slovo, že zostanem s nimi a prevezmem zodpovednosť za akciu. A mládencovi, ktorý už nedočkavo čakal s pílkou, som ešte položil otázku: „Ak sa akcia náhodou nevydarí, budeš mať odvahu priznať sa?“ Namiesto odpovede sa pustil do práce. Netrvalo mu ani desať minút, a otvor potrebný na vystrčenie ruky bol hotový. Ale vo chvíli, keď chcel uvoľniť zaistovací hák a dvere odsunúť, vlak prudko zabrzdil. [...] Zvonka k nám doliehal energický hlas veliteľa transportu: „Zwei Maschinenpistolen her!“ [...] Vo vagóne sa strhol boj, všetci sa vrhli do kútov. V živote som nevidel toľko živých ľudí natisknutých na takom malom priestore ako v tejto tragickej chvíli. Len my dvaja, organizátori nevydarenej akcie, sme zostali na mieste ako prikovaní, odovzdaní

osudu. [...] Najprv do vagóna vyskočili esesáci a rozdelili väzňov na dve skupiny. Až keď pri každej skupine stáli s namierenou zbraňou, vyštveral sa hore aj veliteľ. [...] Potom mi hlaveň revolveru priložil na hrudník a dôrazne povedal: „Ak mi hneď nepoviete, kto narezal vagón, zastrelím vás!“ [...] Len čo sa mi uvoľnilo svalstvo rečových orgánov, prodrala sa mi na jazyk odpoveď spradená z lesti a vôle žiť: „Pán veliteľ... ten, čo vyrezal otvor, sa dobrovoľne prihlási“ [...] Môj múdry pomocník a kamarát [...] povedal: „Pán veliteľ, beriem to na seba!“ [...] Veliteľ sa navidomoči upokojil. Podarilo sa mu vystopovať páchatel'a a mohol prikročiť k potrestaniu vinníkov. Najprv sa pustil do Dávida: [„]Sraľo, kašlem na váš život, ale ak transport nepriveziem v poriadku na určené miesto, tak odvisnem ja!“ [...] A potom sa obrátil na svojich ochrancov: „Spočítajte ich!“ [P]očet súhlasil. Nato dal veliteľ dvere zaklincovať a nasledujúce dni a noci nám nedávali vodu, ba ani nám nemenili vedrá na potrebu. Pred odchodom ešte veliteľ výhražným tónom vyhlásil: „Ak sa opovážite ešte raz o to najmenšie, dám vagón odpojiť a nahádzem doň granáty. Aj ja mám ženu a deti...“ [...] Po troch dňoch za jasného rána sa transport na dlhší čas zastavil. [...] Esesák zakričal do vagóna, aby sme si zvolili hovorcu. Napriek nevydarenej akcii väčšina delegovala mňa. [...]

„Máte voľajakú prosbu?“

„Áno, pán veliteľ! Poverili ma, aby som vám povedal, že všetci sme boli rozhodnutí ujsť. A sme presvedčení, že na to máme právo! Mládenec, ktorý vyrezal otvor, konal v našom záujme a nie na vlastnú päsť. Preto vás prosíme, aby ste ho po príchode do tábora neoznámili...“

Mávnutím ruky ma veliteľ umlčal. Zastavil sa pri mne, vystrčil pravicu a pateticky vyhlásil: „Dávam vám svoje dôstojnícke slovo, že o celej záležitosti nebudem hovoriť! Odchod!“²³²

²³²

Kohút: Tu bola kedysi ulica..., s. 102 - 106.

Pokus o útěk z téhož transportu (není zřejmé, zda z téhož vagónu) popisuje i tehdy čtrnáctiletý J.F. Deportován byl sám, poté, co byla již dříve - pravděpodobně do Osvětimi - deportována jeho matka.²³³ Jak uvádí, skupina chlapců z Nového Mesta nad Váhom vyřezala během jízdy čtverec ve dveřích vagónu, J.F. byl přitom spolu s dalšími pověřen, aby je při práci maskoval, především pak před vězněm, který svým životem odpovídal za řádný průběh transportu. Když právě tento vězeň nedopatřením vytlačil vyřezaný čtverec, přivolal „pomoc“ ostrahy transportu. Jak pan F. uvádí, po příchodu členů ostrahy „vystúpil z našich radov ten chlapec, ktorý ten vrták a tú pítku doniesol. Tak toho zobrali, nás preložili do jedného iného vozňa[,] lebo bol ešte jeden prázdny vozeň, no a transport už pokračoval potom nerušene ďalej.“ O dalším osudu chlapce, který se k přípravě nezdařeného útěku přiznal, se pan F. nezmiňuje.²³⁴

Tehdy dvaatřicetiletý a svobodný F.G. byl do Sachsenhausenu deportován dne 19. prosince 1944. Jak vzpomíná, i během tohoto transportu došlo k pokusu o útěk. Podle slov pana G. to bylo v Tnávě, před rozdělením vagónů směřujících do jednotlivých cílových táborů. Po odhalení pokusu o útěk vtrhl podle F.G. do vagónu příslušník ostrahy se slovy „Kdo to byl? Máte pět minut, nepřiznáte-li se, všechny vás zabiju! Budete pracovat. [...] Nic se vám nestane, čestné slovo - kdo to byl?“. Následně se jeden z organizátorů útěku sám přiznal, lidé ve vagónu pak za trest nedostali tři dny vodu. Obdobně byly podle pana G. potrestány dívky, jež během stání transportu v Tnávě příliš nápadně provrtávaly otvory do stěn vagónu.²³⁵ Pan A.F. uvádí, že z téhož transportu do Sachsenhausenu uprchlo devět chlapců, byli však zadrženi a na místě zastřeleni.²³⁶

Na pokus o útěk z transportu z 19. prosince vzpomínají i ženy, pro něž byl cílovou stanicí tábor Ravensbrück. Paní E.P. uvádí, že od „ordnerů“ získala skupina žen před

²³³ Oba jeho rodiče zahynuli.

²³⁴ VHF, rozhovor s panem J.F. (výpověď č. 26830).

²³⁵ VHF, rozhovor s panem F.G. (výpověď č. 13963).

²³⁶ VHF, rozhovor s panem A.F. (výpověď č. 20944).

transportem pilníky a jiné nástroje; organizátoři útěku byli prý dohodnuti se strojvůdcem, že na konkrétním místě na Kysucích zpomalí, aby útěk usnadnil. Z toho však v jejich případě nakonec sešlo - podle paní P. proto, že Němci vlak příliš často prohlíželi.²³⁷

Paní E.H., deportovaná do Ravensbrücku pravděpodobně začátkem prosince 1944, vzpomíná na jinou možnost útěku, iniciovanou nikoli vězeňkyněmi, ale příslušníkem ostrahy transportu:

„V Prahe sme zostali na nejakej veľmi vzdialenej koľajnici stat[.] prišiel k nám ten vojak, to bol jeden Srb, ktorý vedel perfektne maďarsky. Tak povedal, dievčatá, idte to vyliat', a keď mi dáte pol kila zlata, ja vás nechám zmiznúť. [H]ovoríme mu kdeže, nemáme my nič, tak pekne sme sa vrátili do vagónu, lebo sme nemohli zdrhnúť, on prišiel s nami. [N]ezabudnem tú veľkorysosť jedného českého železničiara, ktorý [na] naproti ležiacej koľajnici mal službu vo vlaku [...] a hádzal nám do toho vagónu žemle. [K]eby Nemci ho boli pri tom prichytili, tak ho nie len do koncentráku dajú, ale možno odkráglujú.“²³⁸

Paní L.G. (narozena r. 1917), která byla zařazena do lednového transportu do Ravensbrücku spolu s 61-letou matkou (v táboře zahynula) a patnáctiletou sestrou,²³⁹ uvádí, že nástroje potřebné k útěku poskytli deportovaným ženám chlapci, kteří předtím vystélali vagóny slámou. Jak z její vzpomínky vyplývá, počítali vězni v Sereďi, že jde o transport na smrt; útekem se měla zachránit aspoň část mladých lidí:

„Říkali, že s sebou nemáme brát všechny mladé lidi. Co bude s matkami? [...] Budou ve vedlejším vagóně, ale nemohou být s námi, protože by nám to zkazily. Takže jsme nevěděly, co dělat - nechat matku v druhém vagóně, nebo se zachránit - my dvě sestry? Naše matka řekla: ne, vy se zachraňte, aspoň vy přežijete. [...] Bylo to skoro hotové, když se otevřely dveře a vstoupili esesmani a řekli, že budeme-li pokračovat v řezání, postřílejí

²³⁷ VHF, rozhovor s paní E.P. (výpověď č. 17252).

²³⁸ VHF, rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 19153).

²³⁹ Sestra paní G. přežila válku i přes vážné ohrožení života tyfem, který dostala v táboře Bergen-Belsen. Její otec byl deportován do Sachsenhausenu, zahynul.

všechny lidi ve vedlejším vagóně. [...] Tak jsme přestaly.“²⁴⁰ O neúspěšných pokusech o útěk se zmiňuje i tehdy dvaadvacetiletá M.W., deportovaná do Ravensbrücku rovněž v lednu 1945. Její matka, narozená r. 1903, zemřela v Ravensbrücku na tyfus.²⁴¹

O pokusu o útěk z transportu se zmiňuje i tehdy 33-letý M.G.,²⁴² který byl deportován do Sachsenhausenu rovněž dne 16. ledna 1945. V souvislosti s odhalením tohoto pokusu ostrahou transportu připomíná splněné „čestné slovo“ doprovázejícího příslušníka Wehrmachtu, že se vězňům nic nestane, nebudou-li utíkat.²⁴³

Březnovým transportům již nepředcházela selekce - směřovaly výhradně do Terezína. Okolnosti své deportace ze Seredí do Terezína počátkem března 1945 popisuje tehdy šestnáctiletý Rudolf Denský (pův. jménem Deutelbaum) následovně:

„[P]řišla zpráva, že během několika dnů budeme pryč. V kuchyni byly vždy zaručené zprávy a já začal shromažďovat zásoby jídla na cestu. Věděli jsme, že v Polsku a v Německu nebylo vůbec co jíst. Němci připravili seznam deportovaných, který zahrnoval asi polovinu všech vězňů. [...] Shodil jsem zástěru a běžel do administrativní budovy. Tam jsem se zařadil do fronty mužů čekajících na přijímací pohovor, když se objevil Brunner. Zastavil se u každého vězně a zeptal se na jeho kvalifikaci. [...] Když si mě asi z půlmetrové vzdálenosti měřil, postavil jsem se do pozoru a vyprávěl mu lež o tom, že jsem vyučený truhlář. Samozřejmě mi neuvěřil, jenom se ušklíbl a řekl: „Ty tak možná umíš vrtat klíčové dírky.“ Pak se obrátil na dalšího zájemce. To místo jsem tedy nedostal a ocitl se v příštím transportu. [...] Konečně začátkem března bylo určeno datum odjezdu. Do příštího dne jsme se měli připravit.“²⁴⁴

Obecný popis podmínek transportů se mezi jednotlivými svědectvími výrazně neliší: až na výjimky pamětníci hovoří o přeplněnosti vagónů, zimě, nedostatku vody a jídla a absenci

²⁴⁰ VHF, rozhovor s paní L.G. (výpověď č. 51165).

²⁴¹ VHF, rozhovor s paní M.W. (výpověď č. 38845).

²⁴² Pan G. i jeho dříve deportovaní rodiče a až později zadržená manželka válku přežili.

²⁴³ VHF, rozhovor s panem M.G. (výpověď č. 16984).

²⁴⁴ Denský: Putování po vláknech tkaniny, s. 47 n.

sanitárního zařízení při několikedenní cestě, kdy nesměli vlak opustit. Bývalí vězni, kteří byli zařazeni do paralelních transportů ze Seredi, popisují obvykle jako zlomový moment selekci před transportem, spojenou s rozdělováním rodin; někteří z pamětníků se při ní naposledy setkali se svými dětmi, partnery a rodiči.

Svědectví pamětníků zůstávají jedinými dostupnými prameny hovořícími o pokusech o útěk z transportů a o údajné deportaci ze Slovenska do sledovaných táborů přes Osvětim.

Větší část pamětníků ze sledované skupiny uvádí, často v souvislosti s pokusy o útěk z transportů, že v době své deportace ze Seredi byli na základě zpráv předaných uprchlíky již informováni o masovém vraždění v Osvětimi. Někteří přitom poukazují na rozdíly, jež mezi deportovanými (a mezi slovenskými Židy obecně) v informovanosti o vraždění v nacistických táborech, resp. v interpretaci zpráv o něm jako pravdivých či „přehnaných“, panovaly. Někteří ze svědků, kteří okolnosti pokusů o útěk popisují podrobněji, tematizují i diskuse mezi deportovanými, při nichž zejména starší lidé vyjadřovali obavy o osud těch, jimž se uprchnout nepodaří; jiní podle podání pamětníků proti plánům na útěk argumentovali předpokládanou potřebností vězňů jako pracovních sil pro německé válečné hospodářství.

Podle některých výpovědí směřovala část transportů ze Slovenska v období od listopadu 1944 nejprve do tábora Osvětim, který byl v důsledku probíhající masové evakuace vězňů na nucené práce v jádru Německé říše prakticky v likvidaci a v němž bylo již dříve ukončeno masové vyhlazování v plynových komorách. Podle jednotlivých výpovědí měly přes Osvětim projít 1) smíšený transport z Prešova, který v první polovině listopadu 1944 dorazil do Ravensbrücku, 2) smíšený transport vypravený o několik dní později ze Seredi a po cestě rozdělený mezi Sachsenhausen, který byl cílovou stanicí pro většinu mužů, a Bergen-Belsen a zejména 3) smíšený transport ze Seredi v druhé polovině prosince, který byl nakonec rozdělen mezi cílové tábory Ravensbrück, Sachsenhausen a Terezín.

Autor této práce považuje za pravděpodobné, že transporty ze Seredi od poloviny listopadu 1944 přes Osvětim nesměřovaly. Opakující se zmínky o této „zastávce“ jsou podle autora spíše výsledkem poválečného kolektivního předávání mezi bývalými vězni. Svědčí o tom mj. skutečnost, že Osvětim - na rozdíl od jiných míst v Horním Slezsku - není zmíněna v podrobném popisu deportační trasy v dochovaném původním deníku ani poválečných svědectvích bývalého vězně Karola Kučery. Ten se ze Seredi do Bergen-Belsenu dostal transportem, jehož druhá část směřovala do Sachsenhausenu: někteří paralelně deportovaní muži přitom ve svých obecně méně podrobných výpovědích o cestě do Sachsenhausenu přes Osvětim hovoří. V případě jednoho z dalších transportů, jejichž jednotliví účastníci mluví o deportaci přes Osvětim, svědčí podle autora ve prospěch teze o poválečném kolektivním předávání výpověď v době deportace devatináctileté pamětnice, jež se podle svých slov o údajném transportu přes tento tábor doslechla až o padesát let později od bývalého vězně deportovaného paralelně do Sachsenhausenu.

IV. SLOVENŠTÍ ŽIDÉ V TEREZÍNĚ

1. Ghetto Terezín, 1941 - 1945

V nacistickém „konečném řešení židovské otázky“ sehrálo severočeské pevnostní město Terezín především roli sběrného tábora pro „Židy“ z Protektorátu Čechy a Morava a ghetta pro Židy ve věku nad 65 let z Říše včetně Rakouska.²⁴⁵ Do Terezína bylo dále deportováno 4 894 osob z Nizozemska,²⁴⁶ 1 260 dětí ze zlikvidovaného ghetta v polském Białystoku (všechny byly dále deportovány do Osvětimi, kde zahynuly), 476 dánských Židů, Židé ze Slovenského štátu, na něž se soustředí tato práce, a závěrem války pak 1 150 maďarských Židů (včetně předválečných čs. občanů z okupovaného jižního Slovenska a Podkarpatské Rusi). Počínaje 20. dubnem 1945 pak přibýly tisíce vězňů z různých evropských zemí, evakuovaných z táborů na říšském území.

Zastupující říšský protektor a šéf RSHA Reinhard Heydrich rozhodl o zřízení sběrného tábora pro protektorátní Židy v Terezíně dne 10. října 1941. Terezínskému táboru velela komandatura (*SS-Lagerkommandatur Theresienstadt*), jejíž název byl později změněn na „služebnu“ (*SS-Dienststelle Theresienstadt*). První velitel tábora Siegfried Seidl byl počátkem července 1943 nahrazen Antonem Burgerem, 8. února 1944 se pak posledním velitelem ghetta stal SS-Obersturmführer Karl Rahm. Velitel a táborová komandatura podléhala pražské Ústředně pro židovské vystěhovalectví (*Zentralstelle für die jüdische Auswanderung*), resp. od srpna 1942 Ústřednímu úřadu pro uspořádání židovské otázky v Čechách a na Moravě (*Zentralamt für die Regelung der Judenfrage in Böhmen und*

²⁴⁵ Jak se konstatuje v protokolu z konference ve Wannsee dne 20. ledna 1942, neměl RSHA v úmyslu Židy starší 65 let „evakuovat na Východ“, ale „odevzdat je do ghetta pro staré“. Počítalo se s Terezínem. Roseman: Setkání ve vile u jezera, s. 138. Terezín byl i cílem privilegovaných židovských vězňů z říšského území, mj. válečných poškozců a nositelů Říšského kříže I. třídy. Do 20. dubna 1945 přímo v Terezíně zemřelo 20 848 Židů z Německa (včetně Sudet, Lucemburska a Gdaňska), tj. 48,7 % z lidí, kteří byli odtud do ghetta deportováni, a 6 228 z Rakouska (40,8 %); většina ostatních zahynula v plynových komorách Osvětimi a Treblinky. Srv. Adler: Terezín I. Dějiny, s. 73, 81, 288.

²⁴⁶ Srv. Hájková: Osm transportů z Říšského komisariátu Nizozemí, s. 181-199; táž: Židé z Nizozemí a Terezín, s. 145 -202.

Mähren).²⁴⁷ Základem táborového řádu byly organizační jednotky v čele se „staršími“. Ke starším světnic (*Zimmerälteste*), skupin (*Gruppenälteste*) a budov (*Gebäudeälteste*) přibyli po vystěhování původních obyvatel Terezína a rozšíření tábora na celé město ještě starší domů (*Hausälteste*), bloků (*Blockälteste*) a okrsků (*Bezirkälteste*). 4. prosince 1941 byla ustavena Rada starších (*Judenältestenrat*) v čele se sionistickým předákem Jakobem Edelsteinem jako židovským starším (*Judenältester*). Ten předložil návrh struktury židovské samosprávy v Terezíně, jež postupem času zahrnovala vedení a Radu starších s ústředním sekretariátem (k němu bylo později přiřazeno oddělení bezpečnostní,²⁴⁸ „Banka židovské samosprávy Terezín“ a ústřední evidence²⁴⁹), oddělení vnitřní správy s pododdělením pro soudnictví²⁵⁰, pododdělením ubikačním (*Raumwirtschaft*), ústřední správou budov, oddělením matričním²⁵¹, poštovním²⁵² a transportním, hospodářské oddělení,²⁵³ oddělení finanční, technické a oddělení pro zdravotní a sociální péči (tomu podléhal i pohřební ústav a krematorium, jehož výstavba byla zahájena 3. května 1942). Pracovní ústředí zodpovídalo za plnění pracovní povinnosti, jež platila pro vězně od 16 do 60 (fakticky od 14 do 65) let věku s výjimkou „prominentů“; do práce byly podle potřeby zařazovány i mladší děti. Noví vězni byli nejprve umisťováni do pracovních čet („*Hundertschaften*“), vytvářených pro nárazové práce.²⁵⁴ Šokem bylo pro obyvatele ghetta vypravení prvních transportů do Rigy 5. a 12. ledna 1942; u následujících 61 transportů „na Východ“ (poslední byl vypraven 28. října 1944 do Osvětimi) již nebyla cílová

²⁴⁷ Rahm byl až do přeložení do Terezína zástupcem jeho šéfa Hanse Günthera. Polák - Lagus: Město za mřížemi, s. 62, 199, 221.

²⁴⁸ 6. prosince 1941 byla zřízena stráž ghetta (*Ghettowache*), již od 14. května 1942 nahradila pořádková stráž (*Ordnerwache*). V souvislosti se „zkrášlováním“ ghetta v první polovině roku 1944 byla pak přejmenována na „obecní stráž“ (*Gemeindewache*). Adler: Terezín I. Dějiny, s. 227, 286, 289.

²⁴⁹ Zde byly vedeny kartotéky všech vězňů a zjišťován denní počet vězňů; denně muselo být komandatuře podáváno hlášení o počtu vězňů, nahrazující systém apelů známý z ostatních koncentračních táborů. Každý *Zimmerältester* musel denně do určité hodiny hlásit početní stav v dané místnosti. Polák - Lagus: Město za mřížemi, s. 120.

²⁵⁰ „Soud ghetta“ byl zřízen 17. prosince 1941.

²⁵¹ Oddělení smělo povolovat i sňatky.

²⁵² K práci terezínské pošty a spojení ghetta s okolním světem viz Beneš, František - Tošnerová, Patricie: Pošta v ghettu Terezín - Die Post im Ghetto Theresienstadt - Mail Service in the Ghetto Terezín 1941 - 1945, Praha 1995.

²⁵³ Dělilo se na šest pododdělení: produkci, ústřední provianturu, ústřední správu materiálu, sklady, oddělení zemědělské a dopravní.

²⁵⁴ Polák - Lagus: Město za mřížemi, s. 117 - 129.

destinace předem avizována - pro drtivou většinu deportovaných to byly plynové komory ve vyhlazovacích táborech v Polsku, zejména v Osvětimi, kam směřovaly všechny transporty „na Východ“ počínaje 26. říjnem 1942. Další vězni deportovaní z Terezína byli zavražděni na okupovaném estonském, lotyšském a běloruském území. Z 87 000 deportovaných se osvobození dožilo jen asi 3 800; v samotném Terezíně zemřelo až do osvobození v květnu 1945 celkem 33 456 většinou starších osob.²⁵⁵ Zásadním zlomem ve vývoji terezínského „nuceného společenství“ bylo zahájení deportací z Německa v červnu 1942; téhož měsíce získal terezínský tábor po vysídlení posledních českých „árijských“ obyvatel charakter židovského ghetta, v němž rychle došlo k mimořádnému přelidnění. Mezi zdmi ghetta byl umožněn v zásadě volný pohyb, ovšem ústřední náměstí se sídlem komandatury, „Domovem kamarádů“ SS v bývalém hotelu „Viktoria“ a četnickými kasárnami, mezi nimi ležící park s kašnou a dosud nepřeložená silnice Litoměřice - Praha vytvářely uvnitř města souvislou zónu, do níž obyvatelé ghetta neměli přístup.

Radu starších tvořili zprvu pouze čeští Židé. Ti přitom byli mezi obyvateli Terezína na podzim 1942 v početní menšině. Až denní rozkaz Rady starších z 3. října 1942 informoval o reformě Rady, k níž došlo na základě nařízení z Berlína. Ve dvanáctičlenném orgánu bylo šest českých Židů nahrazeno čtyřmi zástupci ze „starého“ říšského území a dvěma z Vídně.²⁵⁶ Denní rozkaz z 31. ledna 1943 pak oznamoval jmenování nového staršího, jímž se stal dosavadní zástupce předsedy Říšského sdružení Židů v Německu dr. Paul Eppstein. Ten byl odpovědný velitelství SS, zatímco interně byl v rovnoprávném postavení s oběma zástupci -

²⁵⁵ Pro přehled deportovaných viz Kárný, Miroslav a kol. (ed.): Terezínská pamětní kniha, 1. a 2. sv., Praha 1995 (jmenný přehled všech transportů z protektorátního území i z obsazeného českého pohraničí do Terezína i z Terezína „na Východ“ a transportů z Prahy a Brna do Lodže, Minska, Osvětimi a Ujzdówa); Kárný, Miroslav - Frankl, Michal a kol. (ed.): Theresienstädter Gedenkbuch. Die Opfer der Judentransporte aus Deutschland 1942 - 1945, Praha 2000 (obdobný přehled deportovaných z Německé říše v hranicích z r. 1937 a Gdaňska); Theresienstädter Gedenkbuch. Österreichische Jüdinnen und Juden in Theresienstadt 1942-1945, Praha 2005 (přehled osob deportovaných z Vídně, maďarských Židů deportovaných z Rakouska i rakouských Židů deportovaných z ostatních evropských zemí).

²⁵⁶ Edelsteinovým zástupcem se stal bývalý předseda berlínské židovské obce Heinrich Stahl; ten již 4. listopadu zemřel a byl krátkodobě nahrazen bývalým předsedou Izraelitské náboženské obce ve Vídni dr. Desiderem Friedmannem.

Edelsteinem a vídeňským rabínem dr. Benjaminem Marmelsteinem.²⁵⁷ Ke zdání „normalizace“ života v ghettu patřilo zavedení „peněžního hospodářství“, ohlášené v září 1942. V budově bývalé radnice (Q 619) byla zřízena „Banka židovské samosprávy“; v srpnu 1944 si vyměnila prostory se služebnou SS. V listopadu 1942 se formálně přešlo na „mzdový systém“, v květnu 1943 přišlo do oběhu i 53 milionů prakticky bezcenných bankovek - „ghettokorun“.²⁵⁸ 25. listopadu byla v budově L 304 otevřena „ústřední knihovna ghetta“; ke konci války byla jednou z největších židovských knihoven na světě. 8. prosince byla na ústředním náměstí otevřena kavárna, povoleno bylo i provozování hudby.²⁵⁹ Koncem roku 1943 nařídila SS v koordinaci se Zahraničním úřadem a Německým Červeným křížem (jako organizací kontrolovanou SS) „zkrášlování města“. Výsledkem několikaměsíční akce, při níž byly pracovně nasazeny tisíce mužů a žen, byla Potěmkinova vesnice, jež byla v červnu 1944 prezentována delegátům Mezinárodního Červeného kříže a neutrálních států a v létě téhož roku pak posloužila jako kulisa nechvalně známého filmu „Dokument ze židovského sídelního území“. Právě toto označení pro terezínský židovský tábor - namísto dosavadního „ghetta“ - razila propaganda nacistického režimu až do jeho zániku. Židovský starší byl nyní navenek prezentován jako starosta, vězni (dosud „osazenstvo“) jako „obyvatelé“, „stráž ghetta“ jako stráž obecní. Denní rozkaz se nově označoval jako „Sdělení samosprávy“ (*Mitteilungen der Selbstverwaltung*, MdS). Zakázáno bylo označování terezínských bankovek pojmy „peníze ghetta“ nebo „ghettokoruny“ - nadále platil jen název „terezínské koruny“ (Th-Kr). Dříve zakázaný (byť trpěný) náboženský život získal oficiální status - „vrchním rabínem“ Terezína se stal dr. Max Friediger, který tuto funkci před válkou i po ní zastával v Kodani.²⁶⁰

²⁵⁷ K rozporuplné Marmelsteinově osobě srv. Hájková, Anna: Der Judenälteste und seine SS-Männer, in: Der Judenälteste Benjamin Marmelstein in Filmen 1942-1975, s. 75 - 99.

²⁵⁸ Adler: Terezín I. Dějiny, s. 174, 294. Polák - Lagus: Město za mřížemi, s. 120 n.

²⁵⁹ Tamtéž, s. 292.

²⁶⁰ Max Friediger (1884 Budapešť - 1947 Kodaň) byl v letech 1909 - 11 ředitelem pražské školy *Talmud Tora*, poté působil do roku 1913 jako rabín v Pohořelcích. Funkci vrchního rabína Dánského království zastával od roku 1920 do své smrti, s přestávkou od 29. srpna 1943, kdy byl ještě před plánovaným zahájením deportací Židů z Dánska německými orgány internován a 6. října 1943 deportován do Terezína. V dubnu 1945 opustil spolu s ostatními dánskými Židy ghetto v rámci záchranné operace zprostředkované prezidentem

Ulice, dosud označované pouze kódem „L“ (z jihu na sever), resp. „Q“ (ze západu na východ) a číslem, dostaly „civilní“ názvy; omšelé fasády byly opraveny a natřeny. Oficiálně nařízena byla dosud trpěná „organizace volného času“ (*Freizeitgestaltung*). V jejím rámci nabízela samospráva v souladu s propagandistickými záměry nacistického režimu přednášky, koncerty, divadlo, kabaret i aktivity sportovní. Bývalá sokolovna, nacházející se mimo hranice ghetta a dlouho využívaná jako špitál pro pacienty nakažené tyfem a „útulek pro nemohoucí“, byla adaptována na „Společenský dům“, přístupný obyvatelům ghetta; tělocvična byla přeměněna v modlitebnu. V rámci vytváření „civilní“ kulisy byla obyvatelům ghetta zpřístupněna i dosud plotem obehnaná plocha ústředního náměstí. V několika parcích byly instalovány lavičky, zřízeno bylo i hřiště pro děti. Ke kýženému obrazu lázeňského města konečně přispělo i menší přelidnění. Toho bylo dosaženo deportací více než 7 500 vězňů do Osvětimi třemi transporty ve dnech 15. - 18. května 1944: drtivá většina z deportovaných zahynula v plynových komorách. 23. června 1944 pak ghetto konečně navštívila plánovaná delegace za účasti ředitele politického oddělení dánského ministerstva zahraničních věcí Frantse Hvasse, zástupce Dánského Červeného kříže Eigila J. Henningsena a zástupce Mezinárodního výboru Červeného kříže Maurice Rossela.²⁶¹ Zejména Rossel, který v Ženevě o návštěvě Terezína sepsal důvěrnou zprávu, přispěl nevědomě k úspěchu nacistické dezinformace i ve svobodném světě.²⁶² Poslední dějství terezínské „zkrášlovací“ tragikomedie představovalo pak natáčení „Dokumentu ze židovského sídelního území“ v létě 1944, jež bylo svěřeno židovským umělcům.²⁶³ 27. září byl židovský starší dr. Eppstein zatčen a ještě téhož dne

Švédského Červeného kříže Folke Bernadottem. Od ledna 1944 byl dr. Friediger členem terezínské Rady starších.

²⁶¹ Adler: Terezín I. Dějiny, s. 221 - 228.

²⁶² Zpráva Maurice Rossela o prohlídce Terezína. In: Terezínské studie a dokumenty, 1996, s. 188-206. Srv. Blodig, Vojtěch: Poznámky ke zprávě Maurice Rossela. In: Terezínské studie a dokumenty, 1996, s. 207-223; Když Maurice Rossel promluvil. „I dnes bych ji podepsal...“. In: Terezínské studie a dokumenty, 2000, s. 355-378.

²⁶³ Byli jimi berlínský kabaretní herec a režisér Kurt Geron, deportovaný do Terezína z Nizozemska, bývalý scénograf Osvobozeného divadla František Zelenka (oba zahynuli o několik týdnů později v osvětimských plynových komorách) a nizozemský kreslíř židovského původu Jo Spier, který se dožil

dopraven do Malé pevnosti a zastřelen. Následujícího dne byl vypraven první ze série jedenácti likvidačních transportů, jimiž bylo do Osvětimi - u velké většiny deportovaných v ústřety smrti - posláno 18 402 obyvatel ghetta. Poslední „východní“ transport opustil ghetto 28. října 1944.²⁶⁴ Zatímco 28. září bylo v „židovském sídelním území“ napočítáno 29 481 osob, 31. října zde zbývalo 11 068 vězňů včetně 819 dětí. Počátkem listopadu 1944 bylo nařízeno odvézt dosud v opevňovacích prostorách uložený popel tisíců osob, jež věznění v terezínském ghettu nepřežily. Popel byl vysypán do Ohře, deset členů komanda sestaveného k tomuto účelu z vězňů ghetta bylo postříleno. 8. prosince 1944 bylo nařízeno vydat SS všechny úřední záznamy pořízené v souvislosti s transporty, jakož i matriky. Dějiny tábora před 1. lednem 1945 měly být utajeny. Ve druhé polovině dubna 1945 byl příslušný materiál zabaven a spolu s archivy SS spálen.²⁶⁵

Dne 9. listopadu 1944 byla zavedena sedmdesátihodinová pracovní doba bez volného dne; i děti od 10 let nyní podléhaly pracovní povinnosti. 9. února 1945 byla pracovní doba omezena na 65 hodin týdně, povoleno bylo jedno volné odpoledne v týdnu.²⁶⁶ O čtyři dny později byli obyvatelé Terezína informováni o „rekonstrukci židovské samosprávy“. Ve funkci židovského staršího byl jako Eppsteinův nástupce potvrzen Murrelstein, jeho zástupcem byl dr. Leo Baeck.²⁶⁷ Země původu vězňů, tj. Německo („*Altreich*“, tj. Německá říše v hranicích z r. 1937, spolu s Gdaňskem), Protektorát Čechy a Morava, Rakousko, Nizozemsko a Dánsko byly zastoupeny každá jedním členem. Na tomto složení se nic nezměnilo ani po příjezdu Židů ze Slovenska a Maďarska, byť nad vězni nizozemskými a

osvobození. Srv. Margry, Karel: Nacistický propagandistický film o Terezíně. In: Terezín v konečném řešení židovské otázky, s. 208 - 224.

²⁶⁴ Srv. Kárný, Miroslav: Terezínské podzimní transporty 1944. In: Terezínské studie a dokumenty 1996, s. 10 - 39.

²⁶⁵ Adler: Terezín I. Dějiny, s. 257.

²⁶⁶ Tamtéž, s. 253.

²⁶⁷ Rabín, filosof a historik Leo Baeck (1873 Lešno, dnešní Polsko - 1956 Londýn) byl předním představitelem liberálního judaismu 20. století. Od roku 1933 až do deportace do Terezína v lednu 1943 byl v čele oficiálního ústředí Židů v Německu. V červnu 1945 přesídlil do Londýna, kde roku 1947 založil „Institut pro výzkum Židovstva v Německu od doby osvícenství“, pojmenovaný po Baeckově úmrtí na jeho památku. Baker, Leonard: Hirt der Verfolgten: Leo Baeck im Dritten Reich, Stuttgart, 1982; Friedlander, Albert H.: Leo Baeck: Teacher of Theresienstadt, New York - Woodstock 1991.

dánskými početně převážili. Rekonstruovaná samospráva se dále členila na sekretariát, v jehož čele stál Robert Prochnik (přišel z Vídně jako člen Murrelsteinova štábu) a na referáty „Účetnictví“, „Vyšetřovací skupina“ (bezpečnostní agenda), „Náboženství“ (jediná praktická změna ve struktuře samosprávy) a „Organizace volného času“. Dřívější oddělení byla nahrazena „úseky“ s označením „Obyvatelstvo“, „Správa budov“, „Hospodářská správa budov a pozemků“, „Hospodářství“, „Pracovní nasazení“, „Technika“, „Provozy“, „Zemědělství“, „Zdravotnictví“, „Sociální péče“ (*Fürsorge*, v jeho čele stál dr. Leo Baeck) a „Právní záležitosti“. Jako „veřejná zařízení“ pak byla označována „obecní stráž“ (*Gemeindewache*, GW), hasiči, pošta a „banka“.²⁶⁸

2. Příjezd slovenských vězňů do Terezína

Benjamin Murrelstein - od listopadu 1944 do května 1945 „židovský starší“ v Terezíně - vypověděl během procesu s posledním terezínským velitelem Karlem Rahmem před Mimořádným lidovým soudem v Litoměřicích: „To, že Březinka je krycí jméno pro Osvětim, jsme se dozvěděli od slovenských Židů v prosinci 1944.“²⁶⁹ To svědčí o specifické předchozí zkušenosti deportovaných ze Slovenska. Jednotliví pamětníci transportů ze Seredi do Terezína dosvědčují, že se s více či méně detailními informacemi o koncentračním táboře v Osvětimi setkali ještě na svobodě - ve Slovenském státu nebo v Maďarsku.²⁷⁰

V dochovaných zápisech o rozhovorech Rahma s Murrelsteinem se první zmínka o Židech deportovaných ze Slovenska objevuje dne 2. ledna 1945, kdy židovská samospráva dle rozkazu předložila seznam amerických a maďarských občanů mezi deportovanými transportem XXVI/1 z druhé poloviny prosince. V záznamu je uvedeno, že samospráva dne 30. prosince 1944 předložila informace o státní příslušnosti deportovaných ze Slovenska.

²⁶⁸ Adler: Terezín I. Dějiny, s. 254 n.

²⁶⁹ Týž: Terezín. Tvář nuceného společenství II., s. 225.

²⁷⁰ SNA, KS; VHF, rozhovory s panem K.E. (výpověď č. 32722), paní M.J. (výpověď č. 22679), paní A.S. (výpověď č. 04357) a panem Z.V. (výpověď č. 33165).

V reakci bylo uvedeno, že slovenští Židé mají být evidováni jako osoby bez státní příslušnosti,²⁷¹ přičemž tento přístup lze vzhledem k „uzavřenému“ charakteru skupiny deportované ze Seredi „kdykoli“ přehodnotit. 3. ledna oznámil Rahm Marmelsteinovi, že následujícího dne má být zrušena karanténa pro deportované ze Slovenska, ubytované dočasně na adrese Hauptstrasse 1. Ti mají být rozmístěni do domovů pro mládež, staré a nemocné tak, aby praceschopné osoby byly „zcela k dispozici“ k nasazení do pracovního procesu. Dalšího dne Rahm nařídil přesun deportovaných ze Slovenska z Hauptstrasse do jednoho či dvou vyhrazených domů. Přezkoušena měla být kvalifikace praceschopných vězňů. Rahm přitom zakázal jednotlivé vězně ze Slovenska zaměstnávat bez jeho zvláštního povolení. 4. ledna 1945 měl Marmelstein podle záznamu z předchozího dne Rahmovi předat vyplněné korespondenční lístky, které vězni dovezení transportem XXVI/1 dostali za úkol napsat („árijským“) příbuzným.²⁷²

Účastníci lednového transportu XXVI/2 prošli rovněž karanténou, jež byla podle záznamu z 20. ledna vyhlášena s ohledem na podezření na případ trachomu u deportovaných. Snahu Rahma o koncentraci Židů deportovaných ze Slovenska potvrzuje záznam z 22. ledna, podle něžž měli být v objektu C II vedle lidí z prosincového seredského transportu po ukončení karantény koncentrováni i nově příchozí slovenští Židé.²⁷³

Podle zprávy sestavené židovskou samosprávou byl „obecný stav“ lidí v březnovém transportu XXVI/3 dobrý, nápadné však bylo jejich velké zavšivení: u 120 osob byla nalezena veš dětská, u 75 veš šatní. Zavšivení byli od ostatních vězňů odděleni, obdobně jako vězni, kteří s sebou přivezli TBC, svrab a další nemoci; na všechny účastníky transportu byla zprva uvalena karanténa. Dvě z deportovaných byly těhotné, jedna z nich v devátém měsíci. Čtyři z deportovaných mužů byli prohlášeni za práce zcela neschopné.²⁷⁴

²⁷¹ V souladu se slovenským ústavním zákonem o deportaci Židů z 15. května 1942.

²⁷² NA ČR, fond OVS, Terezín - Aktenvermerke listopad 1944 - červenec 1945.

²⁷³ Tamtéž.

²⁷⁴ NA ČR, fond OVS, Terezín - Různé spisy, březen 1945.

Většina slovenských pamětníků Terezína se ve svých svědectvích - s různou měrou podrobnosti - zmiňuje o svém příjezdu a průchodu „šlojskou“ (Schleuse), tj. shromaždištěm transportovaných do ghetta (a původně i odtud „na Východ“); řada z nich hovoří o „registračních“ procedurách a kradení věcí osobní potřeby příslušníky SS i pracovníky židovské samosprávy.

Paní Z. V., zařazená do transportu XXVI/1, k příjezdu do Terezína uvádí:

„[N]ahnali nás do té obrovské místnosti, a teď nějaký esesák přišel a říká, teď budete zapsáni a očkovaní a všechno, ale nic se vám nestane, pokud všechno zlato, co máte u sebe, a dolary, teda cizí peníze, odevzdáte. Teda tam byla vatra. Hořely cizí bankovky. Co kdo měl, to se spálilo.²⁷⁵ Jestli někdo něco odevzdal, to nevím. My už jsme toho moc neměly, protože my jsme musely odevzdávat na začátku vzniku Slovenského štátu, z židovského zlata vlastně vzniknul slovenský zlatý poklad. [...] No a teď nás tam vyložili, a nechali nás tam být chvíli, ne moc dlouho. A pak nás začali volat s německou přesností, ale my jsme neviděly žádné Němce! A maminka říká, že to bude asi proto, že je Štědrý večer. Takže nás vlastně prohlížely ordnerky, a to byla právě děvčata ze smíšených manželství. Ono totižto v tom Terezíně v době, kdy my jsme přijely, už pravých Židů bylo málo, protože poslední transport odjel v říjnu a pak už teda zaplat' pámbu nic, a zůstaly tam převážně ze smíšených manželství děti a ženy a muži[,] my slovenský Židi a pár z těch českých, kteří nebyli oddeportovaní. [N]etetovali nás, prostě zapsali a dostali jsme tady jaký injekce se dávaly proti tyfu, myslím. Proti tyfu, a pak to ještě dvakrát opakovali po dobu, co jsme byly v karanténě, no a pak [...] nás vsunuli do takové místnosti, po částech, kde se mělo odevzdat to zlato. [M]noho zlata nám nezůstalo, ale něco ano. [...] No, a teď už jsme šly konečně ke sprchování. [...] A teď nám dali, tam byly takové, tomu se říkalo Essenträgers, ty, v čem jsme si chodily pro obědy, a to bylo větší, a tam na to jsme si musely dát šaty, všechno, a zůstaly jsme úplně nahé. Dali

²⁷⁵

Popisovanou událost se nepodařilo ověřit z jiného zdroje.

nám nějaké prostěradlo a i osobní věci. No, teď jsme se s maminkou koukaly na sebe, a ty osobní věci jsme si měly zabalit do nějakého šátku. Tak maminka tohle všechno tak, jak bylo, udělala, ty rukavice s tím vším, neměly jsme si to kde nechat, tak to tam nechala. A oni to prohlíželi, protože asi dvěma paním v tom přišli na zlato a skutečně byly zavřené, ale ne dlouho. A nám, protože jsme to měly v tom uzlíku, tak nic se z něho neztratilo. Tam se kradlo, hlavně jídlo. [T]omu se říkalo šlojska, protože když nám prohlíželi i zavazadla, tak to jídlo z toho vzali.“²⁷⁶

Pan F. F. popisuje příjezd do ghetta následovně:

„[V]lak zastal a a otvorili sa všetky dvere[,] pristavili nám také schodište tam a že vystupovať. [Č]esky hovoriaci policajti. Sme sa ich potom pýtali, tak že sme v Terezíne. No teraz prichádzala jako repatriácia [sic], takže sme všetci museli vystúpiť von. [J]a som bol s rodičmi a jak sme vystúpili von, tak jedna časť doprava, druhá časť doľava, už čakali Nemci aj s týmito českými policajtmi [...] a odviezli nás do takých zberných, by som povedal miestností, kde nás proste evidovali, kde odsúhlasovali, či sme odkiaľ, čo, jako, kde a rozdeľovali nás potom do takých blokách [sic]. A to vždy podľa toho, či to boli rodiny, či to boli slobodní, či to boli jako starší ľudia. Tak nakoľko môj otec už v posledných mesiacoch bol chorlavý, tak sme sa dostali do jedného bloku, kde boli Holanďania, Dáni, Česi a Slováci. Tá ulica sa volala Bánhofštrase [sic], [v] izbách boli poschodové postele a tam nás dávali päť-šesť rodín do jednej izby a to už bolo pomiešané jedno s druhým. Tam som bol asi niekoľko týždňov s rodičmi, potom mňa, som mal asi jedenásť, dvanásť rokov, mňa dali medzi chlapcov do takého tábora.“²⁷⁷

Rudolf Denský popisuje příjezd v březnu 1945 následovně:

„Vyhnali nás z vagonů na nástupiště, kde nás obstoupili esesáci a čeští četníci. Nařídili nám, abychom nechali všechny věci na místě. Pak nás zahnali do ponuře vyhlížející budovy

²⁷⁶

Rozhovor autora se Z.V., 8.4.2008.

²⁷⁷

NMŠ, výpověď F.F.

s tmavomodře zalakovanými skly v oknech. Lidé zprvu při vstupu váhali, protože to napohled vypadalo jako zařízení plynové komory.

Když jsme vešli dovnitř, následovala velmi podrobná registrace v duchu staré dobré německé byrokracie. Museli jsme uvádět podrobné informace o celém svém životě od narození. Pamatuji se, že jsem udal jako své povolání zemědělec. Pak nás vzali do místnosti se sprchami a vydezinfikovali naše šaty. Následovalo velice podrobné lékařské vyšetření a nějaké ženy nás oholily na celém těle. Hlavy nám však ostříhaly nakrátko, ne dohola. Potom nám vrátili šaty a poslali nás do starého baráku[.] Bylo tam zcela přeplněno a lidé spali na třípatrových palandách. Ti mladší vždy spali na té nejhořejší“.²⁷⁸

Pan P. G., který do Terezína přijel v prosinci 1944, uvádí:

„Tam nás dali na akúsi koľaj kde sme vystúpili a prvé čo povedali, že treba ísť do očistných kúpeľov. My sme vedeli, že očistné kúpele sú plyn. [...] Samozrejme nikto sa nebol ochotný vyzvliekať, lebo „šaty na jednu kopu lebo ste všivavý [sic] a sprchovať sa!“. [D]o toho nás tlačili, by som povedal, vlastní ľudia, väzni čo tam boli. To bola zrejme nejaká samospráva v Terezíne čo bola a my sme im neverili[. O]ni nás utvrdili[, že oni pôjdu s nami, aby sme boli kľudní. Tak sa niektorí aj vyzliekli [...] a potom išli s nami tam. Potom sme uverili, že to sú asi sprchy.“²⁷⁹

Nad transportem XXVI/4, který do Terezína přijel 7. dubna, podle Oskara Neumanna nestála šťastná hvězda. Jak uvádí, „židovští ordneři, kteří dorazili v táborových uniformách, nepůsobili dobře na terezínskou „Transportleitung“ složenou většinou z českých asimilantů“. Jeden z ordnerů, Alexander Weiss, který v seredském táboře vedl evidenci vězňů, při této příležitosti rozdal několik pohlavků; židovský starší Marmelstein jej dal promptně uvěznit.²⁸⁰ „Prominentní“ charakter transportu podle Neumanna jen přispěl k označování jeho účastníků

²⁷⁸ Denský: Putování po vláknech tkaniny, s. 51.

²⁷⁹ NMŠ, výpověď P.G.

²⁸⁰ Informaci o Weissově uvěznění potvrzuje jeho záznam v terezínské kartotéce. Propuštěn byl o dva dny později. NA ČR, OKO, karton 34 (We - Weist).

spoluvězni nálepkou kolaborantů. Když se o několik dní později v Terezíně objevil Brunner (Sered opustil služebním vozem), zkontroloval podle Neumanna zařízení převezené ze Seredi a předvolal si „své“ dělníky, s nimiž hovořil o zřízení několika dílen. „Tato skutečnost, podobně jako okolnost, že své lidi za přítomnosti židovského staršího „doporučil“ jako dobré, věci znalé dělníky, způsobila terezínským českým šovinistům špatnou náladu. Brunner se pak objevil ještě jednou, aby provedl s provianturou konečné vyúčtování, a vícekrát ho už nikdo neviděl.“ Účastníci posledního transportu směli ze seredské táborové kuchyně dovést i několik kilogramů potravin pro své ženy a děti. Tyto zásoby byly nemilosrdně rozkradeny. Neumann k tomu uvádí: „Banda gangsterů, jež měla za úkol prohlížet zavazadla Židů, dostala prý od Němců „privilegium“ sníst z potravin v zavadle tolik, kolik mohli během prohlídky spořádat. [...] Z tohoto povolení si tato cháska parazitů vyvodila právo plundrovat transporty a zajistit si tak existenci plnou pohodlí a hýření a čile obchodovat. [...] Mezi lidmi ze slovenského transportu to vyvolalo obrovské rozhořčení.“²⁸¹ Jedna z německých Židovek zaměstnaná ve „šlojsce“ vzpomíná: „Toho chladného rána, jež začalo ve 3 hodiny ráno, jsem se setkala s vystrašenými tvářemi nově příchozích, s jejich bojácností i se snahou je ještě více zastrašit. Jeden jako druhý odevzdávali vystrašeně peníze a nechali se hnát od stanice ke stanici jako bezbranná zvěř. Seděla jsem u první šlojsky, zjišťovala od nově příchozích jména a odškrtovala je na seznamu. Byl to transport 350 Slováků a Maďarů. Přišli z tábora v Maďarsku [sic]. Ten tábor byl vyklizen před postupujícími Rusy. Při vši rychlosti, s níž byl tábor zrušen, se však podařilo odvézt vše důležité: prasata, nářadí, šicí stroje, truhlářské dílny, slepice a krávy.“²⁸² Podle záznamu z 10. dubna nařídil Rahm prostřednictvím Marmelsteina inventarizaci dovezeného materiálu a s pomocí pracovníků, kteří je obsluhovali již v Seredi, pak zprovoznění dovezených přístrojů a sestavení dřevěných vozů z dílů rozmontovaných

281

Neumann: Im Schatten des Todes, s. 286 nn.

282

Deník E.N.M. Za možnost nahlédnout do textu děkuji Anně Hájkové.

v Seredi před transportem. Konkrétní využití dovezeného materiálu mělo být konzultováno s velitelem SiPo a SD v protektorátu Erwinem Weinmannem,²⁸³ jehož reakce se nedochovala.

3. Životní podmínky v Terezíně z pohledu vězňů ze Slovenska

Do obecného hodnocení životních podmínek v Terezíně pamětníky ze Slovenska se výrazně promítají měřítka vyplývající z jejich předchozí specifické zkušenosti života ve fašistickém Slovenském státu. Podle Oskara Neumanna, který působil jako poslední starosta ÚŽ a strávil několik měsíců v táboře v Seredi, si pochvalu zasloužila zejména úroveň systému zdravotnictví a péče o mládež a staré vězně v terezínském ghettu. Tu Neumann staví do kontrastu se šokem, který mezi slovenskými Židy způsobilo bezostyšné okrádání ze strany židovských spoluvězňů při průchodu „šlojskou“.²⁸⁴ Pamětníci připomínají, že vzájemné okrádání nebylo v Terezíně výjimkou ani mezi bezprostředními spolubydlíci.²⁸⁵ F.R., který byl jako sirotek zařazen do „kinderheimu“ k nizozemským dětem, vzpomíná, že mladí obyvatelé domova v ghettu žebrali a kradli.²⁸⁶

Ve vyprávění o věznění v Terezíně akcentují bývalí vězni zejména několik bodů. Jedním z nich je hlad, dávaný někdy do kontrastu s lepší situací v seredském táboře. Z výrazných událostí se často zmiňují o návštěvě delegace Mezinárodního Červeného kříže v březnu 1945 a s ní spojeném „zkrášlování“ ghetta. Kontrastní, „potěmkinovský“ charakter života v terezínském „sídelním území“ obecně je motivem, jehož se ve svých výpovědích dotýká většina jeho pamětníků slovenského původu.

Paní Z. V. hovoří o zařazení do terezínského tábora následovně:

„[B]yly jsme se osprchovat a vrátily jsme se a dostaly jsme jídlo a mezitím ty šaty, ne ty drobnosti, ale co jsme daly ty věci, ale oblečení nám entwesovali, teda odvšivili, protože oni

²⁸³ NA ČR, fond OVS, Terezín - Aktenvermerke listopad 1944 - červenec 1945.

²⁸⁴ Neumann: Im Schatten des Todes, s. 287.

²⁸⁵ VHF, rozhovor s paní C.S. (výpověď č. 44910).

²⁸⁶ VHF, rozhovor s panem F.R. (výpověď č. 03519).

nevěděli, odkud jdeme, že jo, tak to čistili, ale ono Terezín, jsme říkali, se jednou od štěnic pohne, tolik jich tam bylo. [...] No a - takže nám oblečení přinesli zpět, tak jsme se mohly obléct, a odvezli nás na ubikace.

A my jsme byly v Hannoverských kasárnách. Ratejna šílená, a tam byly ty typický postele a tři patra, tak maminka hned říkala, půjdem na třetí patro, a tam byly i poličky nějaký, to bylo naše soukromí. Tam jsme byly jako v karanténě, nevím jak dlouho, tyhle časy už si přesně nepamatuju. Jestli dva nebo tři týdny, tak nějak. A asi třetí den nebo druhý nám přinesli zpátky ty věci, co jsme nechaly. [V]šechno se zachránilo zaplat' pámbu[.] No a potom, po tý karanténě, tak nás rozdělili už na normální ubikace a my jsme se dostaly do jednoho domu, na Bahnhofstrasse[.] z toho našeho transportu [...] jsme byly my maminky s dětmi společně a tatínkové společně, tak jsme tam bydlely čtyři maminky, a jedna měla jenom jednu dceru, ostatní byly po dvou, všude. [O]ni nám kvůli nafouknutí nikdy nedali čerstvej chleba[.] my jsme měly kamna, ale já nevím, odkud jsme braly uhlí. Ale vím, že když přijely s uhlím vagóny, tak ty železničáři to skládali tak, že mezi těmi kolejemi byla spousta uhlí napadanýho, a když ty vlaky odjely, tak už jsme šly se tam rozhlídnout, v noci jsme chodily a sbíraly jsme to, abysme měly s čím topit.

No, a skutečně těch štěnic tam bylo strašně. Ještě když jsme bydlely na tý Bahnhofstrasse, tak obyčejně jako domovníky [sic] byly ve všech takových domech [...] Němky. A to byly takový - no, svině. Myšleno slovensky, svině, doslova. Nadávaly nám, křičely, že máme špínu, přitom my jsme drhly, co jsme s těmi štěnicemi měly dělat, když nám nedali žádný desinfekční prostředky a nic.

[T]o soužití bylo skutečně kamarádský a vím, že když jsme se pak přestěhovaly do toho pokoje, co jsme měly samy, tak vedle nás bydlela nějaká paní, Češka, a musela být ze smíšeného manželství, já ji dodnes vidím, to byla jako naše babička. A ona nějak už nepracovala, my když jsme přišly večer domů, tak ona vždycky nám něco uklohnila,

maminka jí pak samozřejmě dala něco, ale že jsme dostaly najíst a teplý, měly jsme ty bubínkový kamna a na tom jsme klohnily, no a tady v tom pokoji maminka, já nevím, jak to dělala, ale prostě tam jsme štěnice neměly. [A]le další věc byly vši. [U]myvadlo, takový smaltovaný jsme měli, a do toho nás maminka každý večer postavila, na tom ohřála vodu a prostě celé nás umyla a vlasy nám umyla[.] A další byly i v oblečení, když jsme přijely, desinfikovali.²⁸⁷

Vězni ve věku od 16 let (často i mladší) byli v Terezíně zařazeni do pracovního procesu. Kartotéční lístky vězňů sice obsahují údaje o původním povolání, statistiky o pracovním zařazení slovenských Židů v ghettu však nejsou k dispozici.

Pan F. F. byl v Terezíně zařazen do práce jako dvanáctiletý:

„[M]mňa dali medzi chlapcov do takého tábora. Kde prostě sme chodili jako denodenne pracovať do záhrad, kde sa pestovalo hrozno, zeleninu, pre [...] komandatúru [...] s chlapcami [...] z Rakúska, Nemecka, holandskí chlapci[. S]om sa dozvedel, že otcov brat, môj strýko aj s manželkou boli jako z Rakúska deportovaní do Terezína a tam sme sa po dlhých, dlhých rokoch stretli, teda rodičia. [T]en nám veľmi mnoho pomohol, lebo on pracoval v tábore, kde sa proviant rozdeľoval pre všetkých vezňov, ale aj pre Nemcov [...] aj pre tých Čechov policajtov, ktorí boli kolaboranti s týmito Nemcami. [Nosil som] potajomky otcovi [...] v sáčkách nejaké to jedenie, čo sa mu podarilo ukradnúť²⁸⁸“.

Desetiletý P.B. byl do Terezína deportován v prosinci 1944 spolu s matkou. Pracoval zde i on:

„[N]ejaký papaláš [...] mi hovorí, či viem jazdiť s koňami. Nevieť prečo mňa vybral. Ja som už v tom veku, desať, jedenásťročný som bol - tak jak teraz, taký chalan. A ja hovorím, že čo to hovoríš, že či viem s koňami jazdiť. Ja hovorím, poznám kone, lebo Franci báči mal v Malackách mäsiarstvo a mal tam kone. Doma mal tiež kone, však on bol sedlák.

²⁸⁷

Rozhovor autora se Z. V., 8.4.2008.

²⁸⁸

NMŠ, výpověď F.F.

Tak som povedal že áno, ja. Tak potom prišiel volaaký chlap, Stefan Hasler, to si meno pamätám[,] a on sa mi predstavil, že on bude môj dozorca, že on je nemecký vojak, ale že bať sa ho nemusím, a on mi bude pomáhať zo začiatku, ale nesmiem mu utiecť. [N]o a potom mi dali kone a ja som potom vozil z každého transportu jeden minimálne, dvakrát denne z Terezína, z nádražia, ľudí, ktorých mi naložili na voz, gumené kolesá to malo, jako na smetiak tam naložili ľudí a to som viezol do Litoměřic, vraj je tam spaľovňa. Tam sme boli do konca vojny, ja som býval v maštali [...] pri koňoch, najkrajšie bolo, že som nikdy nedočiahol s chomútom na koňa, on dal dole hlavu, ja som nedočiahol, aj keď som bol dosť veľký“.²⁸⁹

I tehdy desetiletá Z.V. v Terezíně pracovala:

„A potom nás zařadili na práci. Já si nemůžu vzpomenout, kde dělala maminka jako první místo. Já jsem byla zařazená do kinderheimu holandských dětiček, kde byly děti tak kolem tří let[,] A měli jsme strašně zlatou paní ředitelku té školy, ta byla na tom hrozně, ona měla jaksi nemocnou, nemocný dítě. Takže to jídlo, co jsme dostaly, tak vlastně dávala jemu, tak aby ten celý den vydržela v té školce[,] No zkrátka a dobře, maminka byla někam zařazená a [sestra], jako malá, tak zůstala doma. Takže ona nám chodila pro obědy. [...] Pak maminku přeložili a pracovala v takzvaný putzkolonne. To byla - uklízečky. Chodila s kýblem, paní[,] která měla služebnou, tak chodila s kýblem, hadrem a prostě uklízet, nevadilo jí to. [...] A - byla v té putzkolonně a z té se dostala do šlojsky pracovat, kde přicházely ty transporty. [P]ak ji přeložili do zemědělství a chodila pracovat ven na špenátová pole, která byla mezi Terezínem a Litoměřicemi. Takže chodili ven. [...] Pak ještě mezitím pracovala u krav, chodila dojit krávy, takže ráno v pět hodin musela odcházet z domu, tak nakonec ji nenechali dojit, protože to neuměla, tak hnůj vynášela. Ale přinesla vždycky trošku mléka. A když pak pracovala v tom zemědělství, tak ještě teda špenát nebyl a nosila kopřivy. Ty jsme jedly. Prostě chtěla, abysme nějaký vitamíny dostaly.

²⁸⁹

Rozhovor autora s P.B., 10.1.2008.

[J]á jsem tak v [...] půlce února byla přeložena taky jakoby do zemědělství, ale do zahrady, a právě jsem dělala v té zahradě za těmi žandáry, takže i nás vlastně hlídali ty žandáři. A ved nás jeden, to byl profesor botaniky, strašně zlatý pán, a jsem byla mezi nimi sama čistá Židovka, ostatní byli všichni ze smíšených manželství. [V]lastně jsme tam zakládali pařeniště. Prostě - úplně od základů, a byla to celá zahrada, prakticky byly jenom pařeniště, kde jsme pak pěstovali mladou zeleninu, ředkvičky atd. pro Němce, pro jejich kuchyni. [T]o byla práce těžká, protože jsme musely na vozy [...] a my jsme musely všechnu tu zeminu, rašelinu a já nevím co navozit tam, a skutečně jsme kolečkami vozily tu zeminu a takový děcka, to jsme byly všechno, tak to bylo pro nás těžký, ale zvládly jsme to, a i ty skla nám udělali v dílnách, tak jsme musely, když jsme podvečer odcházely, to přikrejt, a ráno jsme to sundaly a plely[,] když byly první ředkvičky, tak ten policajt přišel a říká, děti, natrhejte si pár, ale schovejte to a vemte si. Skutečně to bylo neuvěřitelný, jak oni vlastně riskovali, o tom nemluvě, že když si přinesli svačinu, tak nám ji dali.²⁹⁰

Rudolf Denský (narozen r. 1928) píše o svém pracovním zařazení v Terezíně:

„Příští den [po příjezdu do Terezína] nás odveleli na práci. Přišel k nám jakýsi předák, starý německý žid, který nás seřadil a po nějakém papírování s námi odpochodoval o kousek dál. Tam nám rozdal krumpáče, lopaty, rýče a další nářadí na terénní úpravy. [...] Měli jsme také vůz na převážení hlíny[.] Práce to nebyla těžká, ale velmi jednotvárná. Protože jsme pracovali uvnitř tábora, nehlídala nás německá stráž[.] Po dvou třech dnech jsem toho měl dost a na základě předchozí zkušenosti jsem věděl, že mám na víc a mohu dostat nějakou zajímavější práci. [U]vnitř ghetta bylo velmi moderní a výkonné zemědělské hospodářství, téměř statek. Někteří starousedlíci trvali na tom, že žádný nově příchozí tam nemá naději dostat práci, protože to bylo pokládáno za privilegium. Nějak jsem objevil, že celému

²⁹⁰

Rozhovor autora se Z. V., 8.4.2008.

zemědělskému podniku velí vysoký důstojník SS, ale za každodenní provoz odpovídá jeden židovský vězeň jménem Kolínský.²⁹¹

Druhý den jsem oznámil předákovi kopáčské party, že mám schůzku s panem Kolínským, který potřebuje někoho s mou kvalifikací. Uvěřil mi[.] Zakrátko jsem zaklepal na dveře pana Kolínského, kterého jsem předtím v životě neviděl. Když uviděl malého slovenského kluka, jak vpadl do jeho kanceláře, byl dost překvapený, ale nabídl mi židli. [...] Zeptal se mě, zda umím zacházet s koňmi a zemědělskými stroji, a když s uspokojením zjistil, že pocházím ze zemědělské rodiny, řekl mi, abych se ráno hlásil u jistého pana Taussiga, který odpovídal za koňské stáje. [...] Příští den ráno jsem se hlásil[.] Nejdříve jsem dostal na starost dva nejkrásnější pracovní koně, jaké si lze představit - kaštanové barvy, dobře stavěné a krotké jako beránky. [T]ak jsem si směl přestěhovat svoje věci z velkého baráku do menšího domu naproti stájím. Pak mi pan Taussig vydal propustku, na které bylo uvedeno, že kvůli svým povinnostem ve chlévech mám dovoleno být venku kdykoli během dne i noci. Dostal jsem kartáče a další čistící potřeby, abych mohl udržovat koně a postroje čisté a nablýskané, a za několik hodin jsem byl v plné práci[.] Bydlel jsem teď výhodně blízko stájí v místnosti s pěti jinými muži. Všichni byli Češi a před válkou měli zemědělská hospodářství. Také jsem se začal učit nový jazyk, už můj pátý, totiž češtinu[.] Později mě několikrát poslali ven z tábora zcela samotného, bez doprovodu strážce. Jinými slovy jsem byl celý den venku v takzvaném svobodném světě. Musel jsem se hlásit na bráně při odchodu a pak zase při návratu. Blízko řeky Ohře bylo několik velkých seníků, které patřily táborovému statku a odkud jsme museli občas dovážet seno do tábora, vzdáleného asi pět kilometrů.²⁹²

Klára Schlesingerová-Chlamtáčová se i vzhledem k pokročilému těhotenství do pracovního procesu nezařadila. Jinak tomu bylo u ostatních slovenských žen v ghettu:

²⁹¹ Leo Kollinský působil v zemědělském pododdělení v rámci hospodářského oddělení terezínské samosprávy, po osvobození stál v jeho čele. Blodig: Poslední dny války, první měsíce míru, s. 10 nn.

²⁹² Denský: Putování po vláknech tkaniny, s. 51 nn.

„Už na druhý deň každého zadelili do práce. Ženy z našej izby sa náhodou dostali na dobré miesto. Julka za vychovávateľku do jasiel, k deťom pracujúcich matiek. Druhé dve preberali v pivnici zemiaky. Ja som bola od práce oslobodená.“²⁹³

Stravu v Terezíně pamětníci vesměs hodnotí jako výrazně horší než v seredském táboře. „[T]am sme hladovali“, uvádí V. M. v souladu s mnoha dalšími svědectvími. Jen dětem „sa snažili dať troška väčšie porcie“, pripouští.²⁹⁴ Příznačný pro zkušenost slovenských vězňů je výraz „Gaskammersuppe“, připomínaný některými z pamětníků.²⁹⁵ F.F. uvádí: „Tá strava tak to bola asi taká, že sme niekedy aj travu jedli. [Ž]ihlava, to bolo [...] celkom znesiteľné jedlo, lebo sme niekedy mali taký hlad, že nám žaludky škvrkali, sme dostali také kúsky chleba, že to nestačilo ani na tú hodinu-dve a človek bol zase vyhladnutý.“²⁹⁶ I další pamětníci ze Slovenska uvádí, že v Terezíně jedli travu, kopřivy či bramborové slupky ze smetišť.²⁹⁷ Podvýživa v ghettu měla vážné zdravotní následky především pro malé děti. Za zvláště nezdravý označuje K. Chlamtáčová „klasický“ terezínský tuřín: „Od tejto zlej a nezvyklej stravy sme čoskoro dostali strašný katar. Julkin chlapec na to takmer pošiel a ja som mala také prudké bolesti v bruchu, že som nevedela, ako sa mám krčiť.“²⁹⁸

A.D. (v Terezíně pracovala jako ošetrovatelka) byla během půl roku v ghettu hned třikrát očkovaná proti tyfu. To se neobešlo bez zdravotních následků - při osvobození vážila 33 kg, po válce sama tyfem onemocněla.²⁹⁹ Klára Chlamtáčová dorazila transportem XXVI/1 v pokročilé fázi těhotenství. Ve svých pamětech uvádí: „V Terezíně nás dali nejdřív do karantény. Po dvou, třech dnech předvedli všechny ženy k jakémusi gynekologovi. Ten řekl jenom: „Sedni si tady a roztáhni nohy!“ Každé těhotné ženy se zeptal, ve kterém je měsíci. Až později jsem se dověděla, že všem, které nedosáhly osmého měsíce těhotenství, dělali výškrab

²⁹³ Chlamtáčová: *Pramienok života*, s. 205.

²⁹⁴ Rozhovor autora s paní V.M., 31.8.2008.

²⁹⁵ VHF, rozhovor s panem K.F. (výpověď č. 28049).

²⁹⁶ NMS, výpověď F.F.

²⁹⁷ Rozhovor autora se Z.V., 4.3.2008.

²⁹⁸ Chlamtáčová: *Pramienok života*, s. 204.

²⁹⁹ VHF, rozhovor s paní A.D. (výpověď č. 15831).

nebo tzv. balónový porod, což bylo obzvláště bolestivé přerušení těhotenství.³⁰⁰ Situaci těhotných a žen s malými dětmi popisuje: „Nedostávali tekutín, aby sa im netvorilo mlieko, a tak veľmi trpeli smädom, navyše prsníky mali pevne zašnúrované. [...] Teraz som už chápala, prečo mi žena, ktorá mi v prvý večer darovala polievku, povedala, že v Terezíne je tehotná žena zázrakom.“³⁰¹ K. Chlamtáčová porodila 18. února 1945 v Terezíně dceru Noemi, již bylo přiděleno transportní číslo XXVI/1-426.³⁰² Z jejích pamětí je patrné, jak málo si těhotné ženy uvědomovaly nebezpečí hrozící jejich nenarozeným dětem i jim samotným: „Na lékařovu otázku som povedala, že som na konci ôsmeho mesiaca, lebo som sa držela termínu, ktorý mi povedal bratislavský lekár. Hoci som bola presvedčená, že sa o mesiac mýli. Ani som vtedy nevedela, aké som mala šťastné vnuknutie, že som ten mesiac pridala. Vtedy som sa len tešila, že som nemusela chodiť do práce.“³⁰³

Transporty ze Slovenska se do Terezína dostala řada vynikajících lékařů.³⁰⁴ V nemocnici v objektu L410 působil od března 1945 absolvent Německé univerzity v Praze dr. František Pór (1899 - 1980). Dne 26. ledna 1945 byl s manželkou Margitou (zubní lékařkou a absolventkou téže vysoké školy), kolegou dr. Gabrielem Diamantem a jeho rodinou bez ohledu na intervence slovenských orgánů zatčen Gestapem a převezen do Seredi, kde působil jako táborový lékař až do své deportace do Terezína. Dr. Diamant zemřel v Terezíně po osvobození na tyfus.³⁰⁵

Děti do 16 let tvořily významnou část terezínských vězňů deportovaných ze Seredi. V terezínském ghettu se rodičům ze Slovenska narodilo 6 dětí (jedno z nich již po

³⁰⁰ Gál, Fedor - Skálová, Dita - Zádorová, Markéta: Trojí svědectví, Praha 2000, s. 71.

³⁰¹ Chlamtáčová: Pramienok života, s. 200 nn.

³⁰² OKO, karton 28 (Scha - Scho). Otec dítěte Adolf Schlesinger (1912) byl 19. prosince 1944 deportován do Sachsenhausenu, zahynul.

³⁰³ Chlamtáčová: Pramienok života, s. 200 nn.

³⁰⁴ S likvidačními transporty se předtím počet lékařů v ghettu snížil ze 720 na 76. Adler: Terezín I. Dějiny, s. 253.

³⁰⁵ Dr. Pór získal r. 1942 „žlutou“ legitimaci chránící před deportací a později i prezidentskou výjimku. Během SNP i po jeho potlačení poskytoval podporu partyzánskému oddílu Stalin. V letech 1949 - 1971 byl přednostou 1. interní kliniky Fakultní nemocnice v Košicích, roku 1961 byl jmenován profesorem; vydal přes 40 odborných studií. Sulaček: Biele plášte, 1. část, s. 130; 2. část, s. 22, 76.

osvobození), jež všechny obdržely transportní číslo. Jedno z nich věznění nepřežilo.³⁰⁶ I pro ty nemnohé děti, jež v krutém prostředí přišly na svět, znamenal nedostatek živin permanentní ohrožení života. K. Chlamtáčová píše o pohovoru s lékařem v Terezíně: „Musela som mu podrobne vyrozprávať celý životopis, stravu a zdravotný stav dieťaťa od prvej chvíle jeho narodenia. Keď som skončila, bol toho názoru, že dieťa malo od začiatku nesmierne preťažený žalúdok a hoci je teraz zdanlivo zdravé, jeho organizmus nie je schopný spracovávať také výživné jedlá, akých sa mu dostáva, dokonca ani materské mlieko nie. Kázal mi dávať mu jeden deň nemožne riedky ryžový odvar, v podstate vodu. Na druhý deň hustejší odvar a až na tretí deň dovolil jednu štvrtinu mlieka k odvaru. Dávka mlieka sa potom mala stupňovať. Obávala som sa, že mi Noninka za tie tri dni zomrie hladom, veď je beztak taká slabá. Ale lekár ma uistoval, že skôr priberie od tejto vody, ak ju žalúdok spracuje, ako od dobrého mlieka, ktoré zostane nespracované.“³⁰⁷ Dcera paní Chlamtáčové válku přežila.

Pan P.G. byl jako devítiletý umístěn do dětského domova („kinderheimu“) provozovaného terezínskou samosprávou: „Dostali sme tam každý svoje číslo[,] moja sestra, tá čo bola tak maličká, tú nechali pri tej mojej mame a tieto najmenšie deti strážili babky staré, ktoré už do roboty chodiť nemohli. [N]a izbe, nás tam vždycky bolo päť, sedem, desať, pätnásť detí. [...] Bolo tam hrozné to, že napríklad tam sa nekúrilo, takže tie deti sme sa tam pocikávali od zimy. Takže bola tam tiež príšerná aróma“.³⁰⁸

Paní V.M. má s Terezínem spojeny i pozitivní vzpomínky:

„[P]řišla som do nemocnice[,] sestričky sa usmievajú a lekár ku mne hovorí ako k dospelej[.] Poprvé miesto smrti[,] krásne okolie, úsmevy, hladkania“. I ona byla poté přesunuta do „dětského domova“. Jak dodává, „Willi Groag, bol učiteľ, učiteľ alebo vedúci kinderheimu, oslovil moju matku, že ona bude musieť pracovať, a čo s týma deťmi, ja som bola osemročná a moja sestra dvanásť a niečo, že on má návrh, aby ona nás pustila do

³⁰⁶ NA ČR, OKO.

³⁰⁷ Chlamtáčová: Pramienok života, s. 230.

³⁰⁸ NMS, výpověď P.G.

kinderheimu. Ona vraj neveľmi rada, ale on jej sľúbil, že ona môže prísť nás navštíviť, a že sa budeme mať lepšie, a post factum ja viem, že v októbri boli tie hrozné transporty, že sa vlastne kinderheimy vyprázdnili. Bolo plno postelí, plno miesta, takže bola možnosť tých detí [sic] prijímať. Tak súhlasila matka. Ja som povďačná Willi Groagovi[,] že ja som sa dostala do toho kinderheimu. [...] Nás naučili na poriadok, my sme mali postieľku a na kraji postieľky handričky a tiež nejaké šaty[,] my sme boli vydrežírovaní, pozitívne myslím, na poriadok, na umývanie, na čas[,] nekradnúť nikomu ten kúsok chleba lebo čo, to je vlastne prvá výchova alebo prvý smer na život.“³⁰⁹

Česká židovská vězeňkyně I.S. (narozena r. 1926) měla v domově 23 od konce roku 1944 na starosti i děti ze Slovenska: „učila [jsem] ty nejmenší děti, které nechodily [pracovat] do zahrady. Jeden čas si pamatuju, že jsem měla trojtřídku, to je tři různé třídy. Ty jsem učila matematiku, česky, slovensky a holandské děti, nechci říkat holandsky. [P]řišly celé řady slovenských dětí. K nám přišly jenom malý, ty starší tam buď vůbec nebyly, nebo nevím proč. [...] Takže to byla taky slovenská třída. [...] Víím, že jsem je všechny naučila násobit třímístným číslem. Dodnes si vzpomínám, jak jsem jim říkala: „Tři zedníci postavili zeď, ... tři muráři postavili múr.“ Já jsem uměla slovenštinu jenom na tyto příklady. Ty slovenské děti tam vnesly takový rozruch, ony byly trochu jiné, hrozně zpěvavé a uměly hrozně málo německy. Takže se začalo mluvit tak česko-slovensky: Požičaj mi apod. Taky tam byly děti, které prošly horama, byly u partyzánů, přežily tu nejhorší dobu toho střílení.“³¹⁰

4. Slovenští Židé v terezínském veřejném, kulturním a náboženském životě

Slovenští Židé byli součástí terezínského „nuceného společenství“ od prosince 1944 a v dubnu 1945 tvořili více než 8 % obyvatel ghetta, nezískali však (obdobně jako Židé maďarští, kteří byli do Terezína deportováni v březnu a dubnu 1945) v terezínské Radě

³⁰⁹

Rozhovor autora s paní V. M., 31.8.2008.

³¹⁰

ŽM, výpověď 407 (I.S.).

starších zastoupení, jež příslušelo Židům českým, německým, rakouským, nizozemským i dánským. Oskar Neumann uvádí, že se po příjezdu do Terezína společně s Vojtechem Wintersteinem jako představitelé slovenských Židů objednali k židovskému staršímu Marmelsteinovi. Ten již byl o jejich působení informován od MUDr. Emanuela Wohlsteina, dermatologa z Piešťan, který do Terezína přijel předchozím transportem XXVI/3³¹¹ a Marmelstein jej považoval za jakéhosi „důvěrníka“ mezi slovenskými Židy. Snahy Neumanna s Wintersteinem prosadit nápravu škod způsobených slovenským Židům narazily na Marmelsteinův styl řízení i charakteristické rysy jeho osobnosti: „Již první rozhovor s tímto robustním, velkášským mužem, který převzal všechny manýry a hrubou kasárenskou mluvu svých nacistických šéfů, je hluboce deprimoval. Ve svém silně vyvinutém sebevědomí [je] téměř nepustil ke slovu. [...] Učinil některá „velkorysá“ gesta - dal přátelům ihned uvolnit „byty pro prominenty“ [...] a předeslal jejich zařazení do Židovské rady, v téže větě však dodal, že je mu celá Židovská rada ukradená; odmítl jejich návrh na přidělení fyzické práce s tím, že pro ně má mnohem důležitější práci. Zůstalo ale jen u slov.“

Neumann se „snažil zjistit, jsou-li tu ještě sionisté a sionistický život“, který v Terezíně, jak se dozvěděl, v časech prvního „židovského staršího“ - sionisty Jakoba Edelsteina kvetl. Neumannovi se podařilo navázat kontakt s dosud přítomnými členy mládežnického, socialisticko-sionistického hnutí Hechaluc, v jehož kruhu přednesl obsáhlý referát o ilegální činnosti na Slovensku. Podílel se na vzniku sionistického výboru se zástupci všech v Terezíně „přítomných“ zemí. Výbor plánoval sionistickou manifestaci k blížícímu se osvobození, jež se neuskutečnila vzhledem k rychlému spádu událostí, především k tragickému vývoji od příchodu prvních evakuačních transportů. Neumann rovněž připomíná svá jednání s představiteli českých Židů, jimiž chtěl docílit zmírnění napětí vůči skupině ze Slovenska

³¹¹

NA ČR, OKO, karton 35 (Weisz - Wolf).

způsobené zejména vnímáním bývalých slovenských židovských funkcionářů jako kolaborantů.

Neumann se v Terezíně zapojil i do organizace kulturního života. Od Hanuše Theina jako vedoucího oddělení pro organizaci volného času („Freizeitgestaltung“) dostal za úkol připravit večery židovské (a později i slovenské a maďarské) lidové písně v rámci cyklu, který měl představit folklórní hudbu ze všech zemí, odkud obyvatelé „sídlního území“ přišli. Vytvořil sbor ze sionistické mládeže a připravil program hebrejských a jidiš písní. K naplánovanému vystoupení vzhledem ke spádu událostí od 20. dubna nedošlo.³¹²

O kulturním životě v Terezíně hovoří slovenští Židé zpravidla v souvislosti s návštěvou delegace Mezinárodního Červeného kříže v březnu 1945. V.M. vzpomíná na představení „Broučků“ Jana Karafiáta v režii Vlasty Schönové: „ja som bola tá Beruška v tej hre Broučci[,] ja som z tých Broučkov mala radosť, musím uznať, lebo sme mali skúšky, sme sa cvičili, nám šili, dobrovoľne po práci, bola tam krajčírka, ktorá nám šila tú čapicu a tie tykadlá[,] a - sme tancovali, sme spievali, a neviem koľko sme boli - verím aspoň dvanásť pätnásť, dievčatka, snáď aj chlapci[,] v prvej rade boli tí esesáky [sic], a potom boli plno - Židia z Terezínu, z ghetta, ktorí dostali lístky“.³¹³

JUDr. Ladislav Blum (1911 - 1994) uvedl při registraci po příjezdu do Terezína transportem XXVI/3 jako profesi „operní pěvec“. Jako „umělecký pracovník“ byl zařazen do oddělení „Freizeitgestaltung“. Svou premiéru v terezínské opeře si odbyl 9. dubna 1945 v roli Hoffmanna v Hoffmannových povídkách Jacquese Offenbacha (režie Hanuše Theina); jinou jeho terezínskou rolí byl Rudolf v Pucciniho Bohémě.³¹⁴

³¹² Neumann: Im Schatten des Todes, s. 287 - 291.

³¹³ Rozhovor autora s paní V.M., 31.8.2008.

³¹⁴ Dr. Blum odešel roku 1940 ze Slovenska do Budapešti, kde působil v synagogálním sboru. Od května 1942 do roku 1943 byl nasazen v maďarském pracovním táboře Šepetovka. Počátkem roku 1944 se oženil s Terezíí Vajdovou (1909 - 2008). V květnu 1944 byl přesunut do pracovního tábora Jelšava; 27. srpna 1944 uprchl na Slovensko, 10. ledna 1945 byl v Bratislavě zatčen Gestapem a deportován do Seredi, kam dorazil 21. ledna. Po válce působil jako operní pěvec a od roku 1967 až do smrti byl kantorem pražské Jeruzalémské synagogy. SNA, KS; Seidlová, Veronika: Synagogální kantor Ladislav Blum, Praha 2003 (nepublikovaná

Veřejná, kulturní a náboženská složka života v Terezíně je tematizována jen v menší části svědectví slovenských pamětníků ghetta. Někteří z nich uvádějí, že se v Terezíně naučili češtině jako novému jazyku.³¹⁵ Z.V. pracovala v kinderheimu s malými dětmi z Nizozemska. Jak uvádí, „[o]ni nás moc nepřijali, ti čeští. My jsme se rozhodně víc kamarádili třeba s těmi Holanďany, Dány“.³¹⁶ O přátelství s nizozemskými vězni hovoří i M.L., jež si po válce mnoho let psala s dr. Zeldenrustem z Rotterdamu.³¹⁷

S reorganizací samosprávy po likvidačních transportech na podzim 1944 vznikl pod egidou terezínské Rady starších i referát „Náboženství“.³¹⁸ Reliktem „potěmkinovských“ změn z r. 1944 bylo i tolerování dříve zakázaných náboženských obřadů. F.F. prožil v Terezíně i obřad *bar micva*.³¹⁹ Při té příležitosti získal od terezínského vrchního rabína Friedigera modlitební knihu s věnováním, „kde píše, že rabinát v Theresienstadte venuje túto knižku [F.F.] z příležitosti jeho Barmicva“. Obřadu se podle F.F. zúčastnilo přes padesát osob. Matka pana F. měla s sebou modlitební knihu v Seredi i v Terezíně; „[p]atrila medzi najpobožnejších židovských žien [sic] v Bratislave.“³²⁰ I praktikující Židé se v Terezíně modlili zpravidla sami, vzpomíná T.M., pocházející rovněž z ortodoxního prostředí v Bratislavě.³²¹

Asi 24 % z vězňů deportovaných ze Seredi udalo při registraci v Terezíně, že se hlásí k některé z křesťanských církví (11,6 % k římskokatolické církvi, 11 % k některému ze směrů protestantismu, 1,2 % k církvi řeckokatolické a 0,1 %, resp. 2 osoby k pravoslaví). Dalších 1,4 % uvedlo, že jsou bez vyznání. Podíl osob „nemojžišského vyznání“ mezi deportovanými ze Slovenska byl sice nižší než u ostatních obyvatel ghetta (oproti průměru

bakalářská práce, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy), s. 16 n.; Rozhovor autora s paní V.A., 18.12.2009.

³¹⁵ ŽMP, výpověď E.L.; Denský, Putování po vláknech tkaniny, s. 53

³¹⁶ Rozhovor autora se Z.V., 8.4.2008.

³¹⁷ VHF, rozhovor s paní M.L. (výpověď č. 28117).

³¹⁸ Adler: Terezín I. Dějiny, s. 254 n.

³¹⁹ Jde o tradiční obřad spojený s oslavami třináctých narozenin židovských chlapců, kdy z náboženského hlediska dosahují dospělosti.

³²⁰ NMS, výpověď F.F.

³²¹ VHF, rozhovor s panem T.M. (výpověď č. 03799).

36,6 % k 20. dubnu 1945³²²), v kontextu původní židovské komunity na Slovensku s malým počtem smíšených manželství jde však o podíl výrazně nadprůměrný. Na rozdíl od lidí ze smíšených manželství z Protektorátu (ti tvořili většinu mezi těmi vězni, kteří se závěrem války v Terezíně hlásili k „nemojžišskému vyznání“) se v případě „slovenských křesťanů“ v ghettu jednalo zpravidla o členy rodin, jež se za vlády ľudáckého režimu nechaly - zpravidla formálně - pokřtít a byly tak ušetřeny první vlny deportací v roce 1942. Příznačné je, že méně než polovina z nich se hlásila k na Slovensku početně dominujícímu římskokatolickému vyznání; evangelická církev augšpurského vyznání i církev řeckokatolická byly v otázce křtění Židů v časech „farské republiky“ benevolentnější než církev římská.

5. Konec války, osvobození a repatriace

Od 20. dubna 1945 přibýlo do Terezína v „evakuačních transportech“ z likvidovaných koncentračních táborů na území Německa 13 až 14 tisíc většinou vyhladovělých a nemocných vězňů i mnoho mrtvých. 41 % z těchto „evakuantů“ byli maďarští Židé, 32 % bylo židovských vězňů z Polska, jen 5 % bylo z Československa.³²³ Vězni příchozí evakuačními transporty zpočátku procházeli „standardní“ procedurou - „šlojskou“ a odvšivením. Vzhledem k tomu, že lidské ani technické kapacity naprosto nedostačovaly obrovskému přílivu nemocných, byli „evakuovaní“ později bez odvšivení umístováni do ubytovacích prostor, a to mnohdy společně se zdravými lidmi. S „evakuačními transporty“ do Terezína přišla řada nemocí včetně té nejnebezpečnější - skvrnitého tyfu, jehož první případ zde byl registrován 24. dubna a na který před osvobozením i po něm zemřela řada vězňů.³²⁴

Nejvýraznější dojmy z Terezína, o nichž se zmiňují téměř všichni pamětníci ze Slovenska, jsou spojeny s přijetím evakuačních transportů a pochodů smrti v době od 20.

³²² 11, 6 % obyvatel udávalo římskokatolické vyznání, 10,5 % připadalo na evangelíky, 2,1 % na „seky“, 11,6 % bylo bez vyznání. Adler: Terezín II., s. 109.

³²³ YIVO, Territorial Collection: Czechoslovakia, 1.19 (Theresienstadt).

³²⁴ Blodig: Poslední dny války, první měsíce míru, s. 13 n.

dubna 1945. To je ve většině výpovědí zásadním tématem výkladu věnovaného závěru války a věznění, jež někdy zastihuje i téma samotného osvobození. Vězni evakuovaní z táborů v Říši slovenským vězňům v Terezíně poskytli první důkaz o pravé podobě nacistické vyhlazovací politiky. Byť byli mnozí ze slovenských Židů informováni o masovém vraždění na území okupovaného Polska a mnohdy byli sami svědky hrůz spojených s transporty a brutálním násilím v ulicích slovenských měst i později v táboře v Seredi, konfrontace s tisíci „živých koster“ byla pro velkou část z nich vůbec největším otřesem. Příjezd zubožených obětí evakuačními transporty označilo hned několik slovenských pamětníků za nejhorší válečný zážitek.³²⁵ Pozdní a zprostředkovaný charakter této zkušenosti terezínských vězňů ze Slovenska ji přitom zásadně odlišuje od té, již vyjadřují svědectví bývalých slovenských vězňů táborů Sachsenhausen, Ravensbrück a Bergen-Belsen, kde byli vězni s brutálním násilím, fyzickou likvidací vězňů a (s výjimkou belsenského tábora) otrocké práce konfrontováni již od příchodu do tábora. Někteří slovenští pamětníci uvádějí, že se v Terezíně koncem války setkali s blízkými, kteří přišli evakuačními transporty; pro část pamětníků byl Terezín místem, kde se dozvěděli o smrti nejbližších.³²⁶ Panu T.F. přijel jedním z evakuačních transportů známý ze Sedmíhradska, s nímž pak prošel přes Prahu, Bratislavu a Budapešť domů, na území Rumunska.³²⁷ Mnoho ze slovenských Židů se podílelo na vykládání evakuačních transportů a péči o jejich oběti; řada z nich se v posledních dnech války nakazila tyfem, jemuž někteří z nich v Terezíně podlehli. Pan E.L. (narozen r. 1934) uvádí: „[m]atka potom v Terezíně taky působila jako lékařka a [evakuační] transporty [...] přijímala a nakazila se od nich skvrnivkou. Když nás otec našel, byla ještě v Terezíně karanténa a on zařídil, že nás z karantény pustili. Matka tehdy vážila sedmadvacet kilo.“³²⁸ Konfrontace se

³²⁵ VHF, rozhovory s panem M.J. (výpověď č. 22679) a s panem T.V. (výpověď č. 34312).

³²⁶ VHF, rozhovor s paní E.K. (výpověď č. 34575).

³²⁷ VHF, rozhovor s panem T.F. (výpověď č. 03799).

³²⁸ ŽMP, rozhovor s E.L.

zlomenými oběťmi evakuačních transportů se pro V.M. stala zdrojem umělecké inspirace: její socha „Muselmanna“ je vystavena v jeruzalémském památníku Jad va-šem.³²⁹

Dne 2. května 1945 převzal terezínské ghetto pod svou ochranu Mezinárodní výbor Červeného kříže (MVČK), o tři dny později Terezín jako poslední příslušník SS opustil velitel Karl Rahm. Dne 9. května osvobodila Terezín Rudá armáda, o den později byl velitelem Terezína jmenován mjr. M. A. Kuzmin. Dne 11. května přibyla sovětská sanitní kolona jako předvoj pomocné akce, jejímž velitelem byl náčelník zdravotní služby I. ukrajinského frontu genmjr. dr. N. P. Ustinov. Téhož dne bylo ghetto oficiálně zrušeno Českou národní radou (ČNR). Dle jejího rozhodnutí se internovaní bývalí vězni museli řídit příkazy MUDr. Karla Rašky jako pověřence MVČK a ČNR. Až do 15. srpna fungovala samospráva bývalého ghetta, v jejímž čele dne 13. května stanul osvobozený komunistický vězeň Jiří Vogel.³³⁰

Ve dnech 14. - 28. května byla v bývalém ghettu vyhlášena karanténa. Ještě předtím byla propuštěna řada bývalých čs. vězňů. Před definitivním zrušením karantény byl po lékařských prohlídkách vypraven první velký repatriační transport z Terezína, jímž dne 20. května odjelo 1 213 lidí na Slovensko. Před zahájením činnosti „Repatriační komise pro koncentrační tábor v Terezíně“ dne 23. května odešlo z tábora téměř 8 000 bývalých vězňů - zčásti ilegálně, zčásti s vědomím sovětské vojenské správy. Po zrušení přísných karanténních opatření dne 28. května byla umožněna systematická repatriace bývalých vězňů ghetta i bývalé věznice Gestapa v Malé pevnosti. Repatrianti byli v Terezíně nejprve podrobeni sanitární kontrole a desinfekci. Do 17. července bylo repatriováno 17 935 osob, z toho 1 246 na Slovensko: kromě výše zmíněné první skupiny odjelo 1. června do Bratislavy dalších 33 lidí. Repatriační komise zodpovídala za návrat valné většiny terezínských vězňů nejen do bydlišť na území ČSR,³³¹ ale i do Maďarska, Rumunska, Jugoslávie, Řecka³³² a dalších

³²⁹ Rozhovor autora s V.M., 31.8.2008.

³³⁰ Blodig: Poslední dny války, první měsíce míru, s. 10 nn.

³³¹ 11. června byl vypraven repatriační transport na Podkarpatskou Rus, kam se z Terezína vrátilo 270 bývalých vězňů. Podkarpatská Rus byla dne 29. června 1945 odstoupena SSSR.

zemí.³³³ K 17. červenci zůstávalo v bývalém ghettu celkem 3 686 bývalých vězňů, z toho 463 čs. občanů.³³⁴

K. Chlamtáčová, jejíž dceři bylo v době osvobození pouhých jedenáct týdnů, uvádí: „Najživšie a najradostnejšie reagovali na nový život v Terezíne deti. Tie nemali pochmúrne myšlienky ako ja predošlého večera, ani ich nezaujímal, koľko obetí si v ten deň zas vyžiadala týfová epidémia.“³³⁵ L.Z. zmiňuje případ, kdy jeho známá z Bratislavy odmítla věřit zprávám o osvobození a považovala je za podvod.³³⁶

Oskar Neumann uvádí, že některé ze slovenských vězňů, zvláště bývalých židovských funkcionářů a „ordnerů“ ze seredského tábora, zachránil před „revoluční justicí“. S pomocí člena KSS a bývalého partyzána MUDr. Ladislava Hajnala, který do Terezína dorazil třetím transportem ze Sereď, navázal Neumann kontakt s komunistickou organizací v táboře. Tak se Neumann dověděl o tajném seznamu osob určených k zatčení a postavení před lidový soud, mezi nimiž se nacházela řada lidí ze Slovenska, u nichž byl Neumann přesvědčen o naprosté nevině. Podobně hrozilo zatčení bývalému židovskému starostovi ze seredského tábora ing. Kolmovi. Jak Neumann uvádí, podařilo se mu prosadit, že v Terezíně nedošlo po válce ke mstě vůči Židům ze Slovenska; v případě závažných obvinění se měly konat procesy na území Slovenska.³³⁷ Činnost ing. Kolma byla po válce vyšetřována okresním lidovým soudem v Bratislavě, který jej dne 9. října 1946 odsoudil na 6 měsíců trestnice za „napomáhanie činnosti fašistických okupantov“ a „účasť na rasových perzekúciách“.³³⁸

³³² Repatrianti z těchto zemí byli přepraveni vlaky přes Slovensko a Maďarsko s pomocí budapešťské kanceláře JDC.

³³³ Organizaci dalších transportů zabezpečovala *Mission française de Répatriement* (do Francie, Belgie a Nizozemska), Spojenecká okupační správa v Německu (zejm. do západních okupačních zón) a vojska 1. ukrajinského frontu (sovětští občané byli odvezeni přes sběrný tábor v Žitavě do Minska).

³³⁴ YIVO, Territorial Collection: Czechoslovakia, 1.19 (Theresienstadt).

³³⁵ Chlamtáčová: *Pramienok života*, s. 223.

³³⁶ VHF, rozhovor s panem L.Z. (výpověď č. 17085)

³³⁷ Neumann: *Im Schatten des Todes*, s. 291.

³³⁸ Hlavinka - Nižňanský: *Pracovní a koncentrační tábor v Sereďi*, s. 124.

V hodnocení chování rudoarmějců se pamětníci rozcházejí. Tak někteří vyzdvihují vynikající zdravotní péči v kritické situaci tyfové epidemie³³⁹ či lidský přístup a pohostinnost.³⁴⁰ Na druhé straně zejména ženy vzpomínají na případy sexuálního obtěžování nebo i znásilnění jiných bývalých vězeňkyň ze strany sovětských vojáků.³⁴¹

Specifické a často bolestné jsou vzpomínky bývalých vězňů na zdlouhavý návrat z Terezína na Slovensko. Obvyklým motivem je kontrast mezi přátelským uvítáním a pohoštěním, jehož se přeživší dostalo v českých městech a vesnicích, a realitou návratu do domovů na Slovensku, kde byli konfrontováni s tehdejšími nájemníky, mnohdy bývalými arizátory. Obzvláště otřesný byl pro přeživší holocaustu, kteří mnohdy přišli o celé rodiny, tehdy běžný výrok na adresu Židů - „viac sa vás vrátilo ako odišlo“.³⁴²

³³⁹ VHF, rozhovor s paní M.L. (výpověď č. 28117); rozhovor autora se Z.V. 8.4.2008.

³⁴⁰ VHF, rozhovor s panem T.V. (výpověď č. 34312).

³⁴¹ Rozhovor autora se Z.V., 8.4.2008.

³⁴² VHF, rozhovory mj. s panem A.B. (výpověď č. 36626), s paní R.G. (výpověď č. 20201), s paní M.L. (výpověď č. 28117) a s panem P.P. (výpověď č. 01506); R.D., Putování po vláknech tkaniny, s. 56 - 59; Rozhovor autora se Z.V., 8.4.2008.

V. SLOVENŠTÍ ŽIDÉ V SACHSENHAUSENU

1. Věznění v Sachsenhausenu

Tábor v Oranienburgu-Sachsenhausenu, zřízený roku 1936, patřil vzhledem k počtu vězňů, blízkosti Berlína a vazbě na v bezprostředním sousedství sídlící vedení systému koncentračních táborů - Inspekci koncentračních táborů (IKL), pozdější *Amstgruppe D* v rámci WVHA, k nejvýznamnějším táborům vyhrazeným „nepřátelům“ Třetí říše. Od září 1942 do konce války stál v jeho čele SS-Standartenführer Anton Kaindl.³⁴³ Tábor tvořilo v době války 68 baráků (bloků) o rozměrech ca. 50 x 8 m. Každý z nich měl po dvou křídlech, přičemž jednotlivá křídla se vždy skládala z jedné ložnice a jedné obývací místnosti. Během války dosáhl počet vězňů v jednom baráku asi čtyř set, na jednu postel tedy připadali zhruba dva vězni, samostatnými postelemi disponovali jen starší bloků a místností (*Blockälteste* a *Stubenälteste*).³⁴⁴ Nemocní mohli ráno a večer žádat *Blockälteste* o uvolnění z práce, každý blok však směl poslat na revír (do táborové nemocnice) jen omezený počet vězňů; i přes přísný výběr ze strany SS bylo často přes 10 % „heftlinků“ registrováno jako nemocní. I na revíru museli jednu postel sdílet dva či více lidí, samostatné a čisté postele měli opět jen „vězeňští funkcionáři“. Běžným vězňům nebylo určeno moderní vybavení revíru, jež zahrnovalo oddělení RTG, zubní ambulanci, lékárnu či dietní kuchyni. V žádném jiném koncentračním táboře nedošlo k tolika pseudolékařským pokusům jako v Sachsenhausenu. Tyto zločinné experimenty zahrnovaly aplikaci cyankáli, infikování mnohdy smrtícími nemocemi, sterilizace, kastrace aj.³⁴⁵

V souvislosti s oficiálním „očistěním“ koncentračních táborů na původním říšském území od Židů poklesl počet židovských vězňů v Sachsenhausenu v říjnu 1942 na 44 z celkem 15 902 osob. V důsledku evakuace židovských pracovních sil z táborů v okupovaném

³⁴³ A. Kaindl (1902 - 1948) stál před nástupem do Sachsenhausenu v čele správní sekce IKL, převedené později do WVHA. V „sachsenhausenském procesu“, který proběhl před sovětským vojenským tribunálem v Berlíně, byl odsouzen na doživotí, zemřel v pracovním táboře na Vorkutě.

³⁴⁴ Kaienburg: Sachsenhausen - Stammlager, s. 51 n.

³⁴⁵ Tamtéž, s. 51 n.

Polsku do Říše s ohledem na blížící se frontu i dalších transportů - včetně těch ze Seredi - vzrostl počet židovských vězňů v sachsenhausenském táborovém komplexu na 11 079 v lednu 1945, což představovalo 19,5 % z celkového počtu vězňů.³⁴⁶

Po připojení IKL k WVHA bylo v souvislosti s nasazením vězňů ve zbrojním průmyslu nařízeno snížit podíl vězňů pracujících v hlavním táboře. Toho bylo dosahováno i umělým vykazováním hospodářských provozů jako oddělených od hlavního tábora. Od podzimu 1941 byla výroba soustředěna zejm. v táborech Heinkel-Werke a Hüttenwerk Kayser, podřízených hlavnímu sachsenhausenskému táboru, od roku 1942 pak zejména v pobočných táborech (*Aussenlagerech*). Od přelomu let 1942/43 pracovní služba (*Arbeitsdienst*) v táborech systematicky zjišťovala kvalifikaci vězňů: i „rasově méněcenní“ heftlinci včetně Židů měli zejména v pobočných táborech větší šanci přežít, pokud byli označeni za kvalifikované.³⁴⁷ Počátkem roku 1945 bylo součástí sachsenhausenského táborového komplexu celkem 60 *Aussenlagerů*, ve 22 z nich převažovali židovští vězni. Z těchto převážně „židovských“ táborů bylo přitom 12 výhradně ženských a po pěti mužských a smíšených.³⁴⁸ Koncem ledna 1945 bylo v sachsenhausenském komplexu kolem 58 000 vězňů. V lednu a únoru bylo asi 20 000 lidí evakuováno do táborů Bergen-Belsen, Mittelbau-Dora, Mauthausen a do táborů pobočných;³⁴⁹ 20. dubna 1945 - po smrti či další deportaci řady vězňů - zůstávalo v Sachsenhausenu 34 873 vězňů.³⁵⁰

Koncem ledna 1945 dostal šéf oddělení D 1 v rámci *Amtsgruppe D* WVHA a dřívější velitel osvětimského tábora Rudolf Höss rozkaz sestavit seznamy „nebezpečných“ vězňů koncentračních táborů, kteří měli být zabiti před jejich případnou evakuací. Höss před poválečným soudem uvedl, že rozkaz předal velitelům táborů Buchenwald, Ravensbrück, Sachsenhausen a Stutthof. Existenci rozkazu přiznal bývalý sachsenhausenský velitel Kaindl,

³⁴⁶ de Rudder: *Zwangsarbeit im Zeichen des Völkermords*, s. 202.

³⁴⁷ Tamtéž, s. 60 n.

³⁴⁸ Knop: *Jüdische Häftlinge in den Außenlagern*, s. 245 n.

³⁴⁹ Blatman: *The Death Marches*, s. 163 n.

³⁵⁰ Kaienburg: *Sachsenhausen - Stammlager*, s. 29.

který na seznam zřejmě zařadil 200 - 250 vězňů.³⁵¹ Před sovětským vojenským soudem v Berlíně uvedl, že mu šéf Gestapa Heinrich Müller 1. února 1945 nařídil určit způsob likvidace vězňů - střílením, plynem nebo vybombardováním tábora.³⁵² Počátkem roku 1945 byla v Sachsenhausenu zprovozněna plynová komora, maskovaná jako sprchy, hromadné vraždění bylo však i nadále prováděno také střelbou. Stovky vězňů byly zabity při těžkých náletech na Oranienburg: zejména pobočný tábor Heinkel-Werke byl v březnu a dubnu 1945 těžce poškozen. Celkem se počet lidí, kteří v Sachsenhausenu zahynuli, odhaduje na 35 - 40 tisíc z celkově asi 200 000 osob, jež táborovým komplexem od roku 1936 prošly.³⁵³

2. února 1945 nařídil velitel Kaindl po dohodě s Himmlerem zahájit přípravu evakuace sachsenhausenského táborového komplexu. 3. února začala likvidace prvního pobočného tábora, Lieberose.³⁵⁴ Od března 1945 byl Sachsenhausen hlavním sběrným táborem pro evakuační transporty ze zrušených pobočných táborů, a to i těch patřících k jiným hlavním táborům (včetně ženských *Aussenlagerů* tábora Ravensbrück). V únoru a březnu 1945 bylo zastřeleno či zplynováno asi 4 000 sachsenhausenských vězňů „neschopných pochodu“. Od března do dubna 1945 zničili příslušníci SS prakticky veškeré spisy a kartotéky v táboře. Tuny lidského popela byly vysypány do kanálu Odra - Havola. 21. dubna 1945 byla zahájena „evakuace“ hlavního tábora. 33 000 osob bylo ze Sachsenhausenu a blízkých *Aussenlagerů* vyvedeno na severozápad v kolonách po 500 osob, rozdělených podle národností. Od 22. dubna doprovázeli „evakuační“ pochody zástupci Mezinárodního Červeného kříže. I před jejich očima se příslušníci SS stále dopouštěli násilí na vězních, včetně vražd. „Pochod smrti“ pokračoval až do osvobození přeživších vězňů. Počátkem pochodu zůstalo v hlavním táboře

³⁵¹ Blatman: The Death Marches, s. 126 n.

³⁵² Tamtéž, s. 163.

³⁵³ Kaienburg: Sachsenhausen - Stammlager, s. 65.

³⁵⁴ de Rudder: Zwangsarbeit im Zeichen des Völkermords, s. 238.

kolem 3 000 převážně nemocných, pochodu neschopných vězňů, z toho 1 400 žen a dětí.³⁵⁵

Tito vězni byli v Sachsenhausenu osvobozeni Rudou armádou.

Oproti Ravensbrücku a zejména Terezínu se k osudům slovenských vězňů deportovaných do Sachsenhausenu dochoval omezenější okruh archivních dokumentů. Výjimku představují slovenští muži (zpravidla židovského původu, ale i Romové a političtí vězni) deportovaní ze Sachsenhausenu dále do Buchenwaldu. K osvětlení řady aspektů života v sachsenhausenském komplexu a především pak v pobočných táborech, v nichž byla většina přeživších vězňů soustředěna za účelem otrocké práce, jsou opět užitečná svědectví pamětníků.

V souvislosti s příjezdem ze Seredi do Oranienburgu, pochodem do několik kilometrů vzdáleného tábora Sachsenhausen a uvedením do táborové reality, jehož symbolem byl první apel, zmiňuje řada pamětníků šokující - a pro většinu z nich první - zkušenost s projevy systematického násilí a vraždění vězňů.

Pan F.G. přijel do Sachsenhausenu transportem ve druhé polovině prosince 1944. Jak vzpomíná, dorazil vlak do Oranienburgu ve večerních hodinách; vězni byli z vagónů vyháněni s pomocí psů, následně museli přes hodinu pochodovat do tábora a zde strávili celou noc až do ranních hodin na prvním apelu. Byly jim odebrány osobní věci s cynickým komentářem, že je po válce dostanou nazpět, poté byli odvedeni do sprch. Jak pan G. uvádí, domníval se zprvu, že jde o plynové komory. Následovalo oholení a přidělení vězeňského „mundúru“.³⁵⁶ Pan E.B. vzpomíná, že z nádraží v Oranienburgu pochodovali vězni v pětistupu. Po příchodu do Sachsenhausenu uviděl na apelplacu prvního mrtvého - „svojho rabína mrtvého prvního, tam na dvore ležal blízko nás, staručký [...] Friedmann, dolnokubínsky rabín[,] môj učiteľ náboženstva“.³⁵⁷

³⁵⁵ Blatman: The Death Marches, s. 130; Kaienburg: Sachsenhausen - Stammlager, s. 66 n.

³⁵⁶ VHF, rozhovor s panem F.G. (výpověď č. 13963).

³⁵⁷ VHF, rozhovor s panem E.B. (výpověď č. 25342).

Pan M.S. byl do Sachsenhausenu deportován v lednu 1945. I on vzpomíná na strach z plynových komor:

„Pořád jsme nevěděli, je-li ve sprchách voda nebo plyn. [...] V našem transportu bylo asi jen 300 židovských chlapců a dívek, zbytek byli slovenští partyzáni.³⁵⁸ Chytili skupinu lidí, kteří se schovávali v katolickém kostele a vzali kněze v říze bez tázání do transportu, přijel do Sachsenhausenu s dalšími vězni. [Tam] po sprše byl apel, museli jsme několik hodin stát v řadách, a nakonec přišel velitel tábora, s sebou psa, měl pistoli, a v první řadě viděl toho kněze, jak se modlí růženec, tak mu růženec vzal a šlápl na něj. Kněz se tedy sehnul a chtěl růženec zvednout. Tak vzal pistoli a střelil ho do hlavy.“³⁵⁹

I pan R.S. (narozen r. 1923) byl ze Seredi do Sachsenhausenu deportován 19. prosince. O životě v táboře říká:

„Tam išlo o prežitie, robiť, dokiaľ sa dá, nenechať sa vyprovokovať nejakým [...] dozorcom[,] dostali ste facku, musíte sa poďakovať, dostali ste remeňom alebo bičom, tiež sa musíte poďakovať“. Bití zažíval pan S. každý den. Vzpomíná, že zhoršení fyzického stavu vězňů způsobil pokles přidělu chleba z 25 na 12,5 dkg ke konci války, esesmani jídlo kradli. Nejobtížnější bylo neodpadnout a tajit nemoci - na revíru byly podmínky nejhorší, úmrtnost byla obrovská.³⁶⁰

E.N. byl po příjezdu do Sachsenhausenu v listopadu 1944 umístěn na blok společně s otcem, který později zahynul. Pan N. vzpomíná, že byl označen červeným trojúhelníkem jako slovenský politický vězeň.³⁶¹

³⁵⁸ Toto tvrzení se nepodařilo ověřit z jiných zdrojů.

³⁵⁹ VHF, rozhovor s panem M.S (výpověď č. 34175).

³⁶⁰ VHF, rozhovor s panem R.S. (výpověď č. 22722).

³⁶¹ VHF, rozhovor s panem E.N. (výpověď č. 21783).

2. Věznění v pobočných táborech Sachsenhausenu

V přeplněném táboře Sachsenhausen většina vězňů deportovaných ze Slovenska - zpravidla práceschopných mužů - dlouho nezůstala. Vzhledem ke koncentraci otrocké práce v pobočných táborech byli často již po několika dnech přesunuti do některého z nich. Pokud se do hlavního sachsenhausenského tábora vrátili, bylo to zpravidla až po likvidaci *Aussenlagerů* ve druhé polovině dubna 1945 - před evakuací samotného hlavního tábora spojenou s pochodem smrti.

Řada slovenských židovských mužů byla z hlavního tábora přesunuta do *Aussenlageru* v Berlíně - Lichtenrade, určeného převážně k nasazení vězňů na úklid škod způsobených bombardováním říšského hlavního města.³⁶² Jako hlídači sloužili příslušníci rezervního policejního praporu z Berlína-Špandavy. Tito muži, mezi nimiž bylo několik bývalých sociálních demokratů, nebyli vůči vězňům nepřátelsky naladěni. Při pokusech o útěk velení tábora provádělo veřejné popravy přímo na apelplacu. Stravování vězňů bylo relativně dobré, vzhledem k tomu, že je zajišťovalo Město Berlín, nikoli sachsenhausenská komandatura.³⁶³

Tehdy šestnáctiletý E.N. uvádí, že po nedlouhém pobytu v hlavním táboře byl přesunut do Lichtenrade: „Asi po dvou [...] nebo třech týdnech [...] jsme byli posláni do [...] Lichtenrade. [U]klízeli jsme berlínské ulice [po] bombardování.“ E.N. byl podle svých slov jedním z nejmladších vězňů v Lichtenrade. Vzpomíná, že během jeho pobytu v tomto táboře došlo k útěku několika - zřejmě ruských - vězňů. Za trest bylo popraveno několik heftlinků, pravděpodobně rovněž Rusů: „vzali pět lidí se stejnou skupinou čísel[.] Ve čtyři nebo pět hodin ráno nás všechny - celé osazenstva tábora Lichtenrade - seřadili a před námi je oběsili.“

³⁶² V Lichtenrade byl v r. 1941 zřízen tábor určený zprvu pro sovětské zajatce. Po zničení dalšího tábora v Berlíně-Marienfelde v srpnu 1943 bylo do Lichtenrade přesunuto jeho osazenstvo - asi 450 - 500 převážně politických vězňů z Německa, SSSR, Polska, protektorátu, Francie, Španělska, Norska, Nizozemska a Lucemburska. Zantow: Berlin - Lichtenrade, s. 85.

³⁶³ Tamtéž, s. 86 n.

Při likvidaci tábora Lichtenrade v březnu 1945 byli vězni včetně E.N. převezeni zpět do Sachsenhausenu: sám N. uvádí, že byl z pobočného tábora odvezen traktorem.³⁶⁴

M.G. uvádí, že druhý den po lednovém příjezdu do Sachsenhausenu byla nově přichozím přidělena vězeňská čísla. Již dne následujícího „vyhlásili, že vyučení - zedníci, elektrikáři, stavební inženýři - mají vystoupit z řady. [...] Ostatní, kteří zůstali, odjeli dalšího dne - v úterý - do Berlína. Zůstalo nás asi 400. V té době bylo mezi námi už nejméně 150 nežidů.“ Pan G. patřil k těm, kteří se nepřihlásili jako vyučení; obdobně jako řada dalších vězňů byl následně přesunut do *Aussenlageru* v Lichtenrade, který popisuje jako „velmi malý tábor o pěti barácích v čele s Oberscharführerem“. Ke svému pobytu v Lichtenrade uvádí: „[P]řišli jsme a rozdělili nás do místností po dvaceti[,] umývárny a WC byly zařízeny zcela normálně[,] malý apelplac. [P]rotože jsme v Berlíně dělali demoliční práce, dostávali jsme největší přiděly, které tou dobou [...] mohli vězni obdržet. 500 gramů chleba[,] K snídani jsme dostávali polévku a k tomu kus sýra nebo uzeniny. [M]ěl jsem štěstí. Velitel byl tuším nemocný na žaludek, vedení ho moc nebavilo, na apelu jsem ho viděl dvakrát[,] jeho zástupce, Rottenführer, byl poloviční blb, a náš doprovod byli Schupos³⁶⁵ z Berlína, velmi hodní strejdové[,] po několika týdnech s námi navázali rozhovor[,] Každý den jsme jezdili elektrickou drahou do Berlína[,] vykládali jsme vagóny na nádražích nebo jsme čistili tramvajovou trať po bombardování, Berlín byl v těchto únorových dnech bombardován denně. [...] Bití jsem tam neviděl[,] V Berlíně jsme byli do 17. dubna. [...] Téhož dne v poledne jsme přišli zpět do Sachsenhausenu. [...] Sachsenhausen byl přecpaný, na jedné posteli jsme leželi tři místo dvou.“³⁶⁶

Do Lichtenrade se z hlavního tábora záhy dostal i M.S. Popisuje to následovně:

„Druhého dne [...] byl apel a všechny mladé chlapce vybrali do zvláštního úklidového komanda a byli jsme posláni do Lichtenrade v Berlíně[,] Hlavně jsme uklízeli ulice po

³⁶⁴ VHF, rozhovor s panem E.N. (výpověď č. 21783).

³⁶⁵ Příslušníci pořádkové policie (Schutzpolizei).

³⁶⁶ VHF, rozhovor s panem M.G. (výpověď č. 16984).

bombách, v posledních několika dnech jsme ve městě začali budovat zákopy pro boj v ulicích[. V] Lichtenrade měla velení SS, ale nás hlídala berlínská policie. [...] Občas nám dokonce říkali, ať to bereme s nadhledem, nepotrvá to dlouho.“ Jak pan S. uvádí, po velkém náletu (pravděpodobně koncem února) „[p]o ulicích ležela těla, vězně vzali na ulici, uprostřed vozovky byl nákladní vůz, vyšli jsme na chodník, sbírali jsme kusy rukou, těl a hlav a vše jsem tam musel naházet, aby to odvezli.“ V té době bylo podle pana S. mezi vězni tábora Lichtenrade 300 - 350 Židů a dále pak dánští a norští studenti, slovenští partyzáni, Konžané, Rusové, Svědkové Jehovovi i němečtí kriminální vězni. M.S. se zmiňuje i o projevech náboženského života v Lichtenrade: vzpomíná, že se spolu s dalšími židovskými vězni modlil, přičemž bohoslužby vedl spoluvězeň, který je znal nazpaměť. S pomocí německých novin vypočetli dokonce termín svátku pesach, spojeného s rituálním zákazem konzumace a přechovávání kvašených výrobků. Pan S. přitom vzpomíná, že donutili jednoho spoluvězně, aby i během tohoto svátku jedl chléb, jinak by zemřel.³⁶⁷ Na stejný svátek vzpomíná i další bývalý vězeň v Lichtenrade, E.N.: „Byli jsme tam během pesachu, byli tam někteří velmi zbožní lidé. Jeden z nich, na kterého si pamatuji, byl pan Abeles se synem, také z Bratislavy - přežil[.] První sederovou noc³⁶⁸ jsme se sešli a říkali jsme z hlavy, co jsme si ze sederu pamatovali. [...] První den pesachu jsme nejedli chléb, ale samozřejmě jsme si jej schovávali.“³⁶⁹

Dalším z lidí přesunutých po lednovém transportu do Lichtenrade byl římskokatolický duchovní E.B., který na tento *Aussenlager* vzpomíná následovně:

„Na druhý den nás transportovali do toho Lichtenrade, to bol taký menší lágér, asi tam mohlo byť tristo, štyristo väzňov rôznej národnosti. [...] Rusi, Poliaci, Ukrajinci i Francúzi[.] Chodili sme každý deň na U-Bahn [...] do stredu Berlína, kde sme trosky [upratali,] lebo každý deň bolo bombardovanie. Nás nepustili nikdy do krytu[.] nás nechali vonku - no, sme

³⁶⁷ VHF, rozhovor s panem M.S. (výpověď č. 34175).

³⁶⁸ První noc svátku pesach, spojená s rituální hostinou.

³⁶⁹ VHF, rozhovor s panem E.N. (výpověď č. 21783).

čakali, kedy padne na nás bomba. Boli sme v istej čtvrti - Neukölln[,] a tam sme stavali taký podzemný bunker ochranný, protiletecký[,] vozili štrk a [...] cement.“³⁷⁰

Někteří sachsenhausenští vězni byli přesunuti z jednoho *Aussenlageru* do jiného. Vězeňských pracovních sil bylo stále více zapotřebí např. v pobočném táboře Haselhorst v areálu firmy Siemens v Berlíně - Siemensstadtu.³⁷¹ V lednu 1945 bylo v tomto táboře přes 2 000 vězňů, z toho kolem 500 žen přesunutých z Ravensbrücku. Vězni byli zaměstnáni především ve výrobě kabelů, jako soustružníci, slévači aj. Veliteli tábora, SS-Hauptsturmführeru Karlu Lietschovi, podléhali dozorci i dozorkyně příslušející k SS. Tábor byl zcela zničen náletem dne 28. března 1945, vězni byli následně přesunuti do hlavního tábora.³⁷²

Z Lichtenrade do Haselhorstu byl přesunut i M.S. Jak uvádí, byl informován o vývoji války z letáků, které mu ve druhém ze zmíněných táborů potají předával německý spolupracovník.³⁷³ Tehdy čtrnáctiletý P.K. byl do Sachsenhausenu deportován v listopadu 1944. Po asi dvou týdnech v hlavním táboře byl převezen do pobočného tábora při letecké továrně Heinkel-Werke, kde s dalšími vězni bydlel v obřím hangáru, po dalších třech týdnech v tomto táboře byl pak přesunut pěšky do Siemensstadtu. Jak vzpomíná, vždy po příchodu do nového tábora byli vězni „nanovo“ oholeni a posláni do sprch, jež nadále vzbuzovaly obavy. V Haselhorstu jej „vězeňský funkcionář“ a lágrový veterán Willi Nehring přidělil na administrativní práci. Své pracovní využití popisuje pan K. následovně: „Využívali mě jako poslíčka pro přenášení zpráv mezi blokovými. [...] Velkou výhodou bylo, že jsem se dobře seznámil s táborem. [...] Ale největší výhodou této práce bylo, že jsem za předávání zpráv dostával spropitné, a jedním z druhů spropitného byl bochník chleba.“ Zničení tábora popisuje

³⁷⁰ VHF, rozhovor s panem E.B. (výpověď č. 25342).

³⁷¹ Původní mužský pracovní tábor, zřízený v r. 1940, byl prakticky zničen náletem v únoru 1944. Pracovali v něm zejména nuceně nasazení cizí dělníci. Po obnově v červenci 1944 byli do tábora přesouváni vězni ze Sachsenhausenu. Feldenkirchen: Berlin - Haselhorst, s. 82.

³⁷² Tamtéž, s. 82 nn.

³⁷³ VHF, rozhovor s panem M.S. (výpověď č. 34175).

pan K. následovně: „Jednoho dne jsme vyšli z úkrytu a celý tábor byl v plamenech. [...] Tak jsem se opět dostal do tábora Sachsenhausen. [...] Tou dobou byl Sachsenhausen naprosto přepláný vězni.“³⁷⁴ P.K. byl stejně jako řada dalších vězňů v průběhu věznění v sachsenhausenském komplexu přemístěn mj. i do tábora Heinkel-Werke při letecké továrně akciové společnosti Ernst Heinkel v Oranienburgu.³⁷⁵ V táboře, na který dohlíželi příslušníci SS, bylo v červnu 1944 umístěno 6 966 vězňů.³⁷⁶

M.B. (narozen r. 1930) byl do Sachsenhausenu deportován 19. prosince 1944. Zanedlouho byl přesunut do tábora Heinkel-Werke, kde byl spolu s dalšími 20 - 25 mladíky ubytován v „dětské místnosti“. Pracoval zde jako pomocník maďarsko-židovského elektrikáře, musel rovněž pomáhat v domácnostech příslušníků SS a v jejich společné kantýně. Později byl svědkem zničení tohoto tábora při náletu, který zabil na 40 lidí. V táboře Haselhorst, kam byl následně přesunut, onemocněl a byl umístěn na revíru, kde jej jeden ze židovských lékařů uchránil před selekcemi.³⁷⁷

Další židovští vězni ze Slovenska byli nasazeni na práci v *Aussenlageru* Klinkerwerk³⁷⁸ v Oranienburgu. Tábor, který měl koncem r. 1944 na 3 500 vězňů, byl dne 10. dubna 1945 zničen náletem RAF, při němž podle svědků zahynula asi třetina vězňů. Téhož dne byli zbývající vězni přesunuti zpět do hlavního tábora.³⁷⁹

O.S. (narozen r. 1918) byl do Sachsenhausenu deportován 19. prosince 1944 spolu s devatenáctiletým bratrem, který v táboře zahynul. Jak uvádí, byl jeho bratr přidělen do

³⁷⁴ VHF, rozhovor s panem P.K. (výpověď č. 1604).

³⁷⁵ Továrna založená v r. 1937 začala otrocké práce využívat na podzim 1941, kdy zde bylo nasazeno komando vězňů blízkého tábora Sachsenhausen, v září 1942 byl při továrně zřízen sachsenhausenský pobočný tábor, jehož vězni (hlavně z Německa a SSSR, méně z Francie, Polska aj.) tvořili v polovině r. 1944 asi polovinu personálu továrny. Do jednotlivých provozů byli záměrně smíšeně nasazováni vězni různé národnosti, aby byla podvázána možnost odboje. Ten přesto existoval - projevoval se zejm. sabotáží ve výrobě. Jahn - Machunsky: Oranienburg (Heinkel-Werke), s. 245.

³⁷⁶ Tamtéž, s. 245 nn.

³⁷⁷ AS, P 3 Brand Maximilian Michael/1, Blatt 67 - 72.

³⁷⁸ Barákový tábor byl zřízen r. 1940 v souvislosti s Himmlerovým nerealistickým a neúspěšným plánem zřídit největší cihelnu na světě, jež měla produkovat stavební materiál pro „Vůdcovy“ bombastické plány přestavby Berlína. Mezi vězni patrně dominovali Poláci, Rusové a Ukrajinci. Trouvé: Oranienburg (Klinkerwerk), s. 249 - 252.

³⁷⁹ Tamtéž, s. 252 n.

hodinářské dílny přímo v Sachsenhausenu; sám O.S. byl zařazen do tábora Klinkerwerk, obsazeného v té době několika tisíci lidí. Zde ve vysokých pecích vyráběl formy granátů. Vedle velmi špatné stravy vzpomíná i na drakonické tresty, kdy byli lidé věšeni za drobné „přečiny“. O.S. hovoří i o kápech v táboře Klinkerwerk: „politici tam měli zvláštní postavení, většinou to byli Němci. [...] Politici se nechovali tak, jak by člověk u politických vězňů čekal. Naopak, byli horší než kriminálníci. Kriminálníci křičeli, ale byli trochu lidšší. Měl jsem blokového kriminálního - byl tak slušný, že chleby, které jsme dostali, rozděloval spravedlivě, žádný si nevzal[.] Jmenoval se Willi Wills, „zločinec z povolání“. Jako člověk byl slušný, neakceptoval mezi vězni antisemitismus. Byli tam polští vězni, a ti často oslovovali člověka „Žide“. A Willi Wills tehdy řekl[:] jsme tady jako vězni, tady mezi námi nejsou rozdíly. [...] Nedotkneš se toho, co patří druhému“.³⁸⁰

Dalším pobočným táborem, kam se slovenští vězni dostali, byl Ohrdruf.³⁸¹ V tomto *Aussenlageru* pod vedením Edmunda Bräuninga bylo k 24. prosinci 1944 celkem 10 555 vězňů, z nichž asi 8 000 přišlo od listopadu téhož roku nejen ze Sachsenhausenu, ale i z jiných koncentračních táborů.³⁸² K 26. březnu 1945 stoupl počet vězňů na 13 726; o šest dní později byla zahájena evakuace do Buchenwaldu.³⁸³ 5. dubna pak vyprázdněný tábor plný mrtvol osvobodila americká armáda; navštívil jej i generál Eisenhower. Celkem v Ohrdrufu zahynulo kolem 7 000 lidí. Těžká práce v opravnách, skladech a vápence trvala 10 - 12 hodin denně, v cihelně šlo až o 14 hodin. Otrockou práci doplňovaly ranní (až pětihodinové) i večerní apely a nedostatek jídla. V barácích pro 120 osob jich bylo umístěno až 800, nově příchozí vězni se již nevešli na pryčny a museli spát na krvavé podestýlce plné parazitů.³⁸⁴

³⁸⁰ VHF, rozhovor s panem O.S. (výpověď č. 44254).

³⁸¹ Hlavní účel zřízení tohoto dobře maskovaného tábora na podzim 1944 není zcela jasný: vedle zbrojní výroby se spekuluje o nerealizovaných plánech umístit sem útočiště pro nacistické vedení včetně Hitlera. Mezi vězni byli váleční zajatci, především z východoevropských zemí a také z řad jugoslávských partyzánů. Raschke: Ohrdruf („S III“), s. 541.

³⁸² Šlo o Buchenwald, Dachau, Flossenbürg, Natzweiler a Osvětim.

³⁸³ Až na výjimky probíhala evakuace pěšky; ve dnech 4.-7. dubna došlo do Buchenwaldu 9 900 vězňů, 4 500 z nich však muselo pochodovat dál, přičemž chůze neschopní byli stříleni.

³⁸⁴ Raschke: Ohrdruf („S III“), s. 540 nn.

F.G. přijel do Sachsenhausenu v prosinci 1944, pravděpodobně v lednu byl pak přesunut do Ohrdrufu, kde měl na práci vykládání vagónů s bramborami. Jedinou vězeňskou stravou v táboře byl kus chleba a černá břečka, označovaná jako „káva“. Pan G. byl později deportován do Bergen-Belsenu, kde se dočkal osvobození.³⁸⁵

Někteří vězni byli ze Sachsenhausenu přesunuti do *Aussenlagerů* jiných koncentračních táborů. Jedním z nich byl buchenwaldský pobočný tábor Berga an der Elster³⁸⁶ pod velením SS-Hauptsturmführera Richarda Rohra. K 11. dubnu 1945, tedy v době zániku tábora, zde bylo 1 767 vězňů - poté, co dalších 313 mužů od zřízení tábora v listopadu 1944 zahynulo. Většinu vězňů tvořili Židé z Maďarska, Polska, Slovenska, protektorátu, SSSR, Francie, Belgie, Nizozemska, Itálie a Německa, dalšími vězni byli američtí židovští vojáci zajatí v Ardenách,³⁸⁷ „političtí“ Němci a dále „asociálové“ a „kriminálníci“. Vězni pracovali hlavně v těžebních štolách, skupina mladíků ve věku 13 - 17 let loupala brambory ve vězeňské kuchyni i kuchyni SS. Při likvidaci tábora bylo asi 200 pochodu neschopných vězňů odvezeno vlakem do Dachau, zbylých asi 1 500 vězňů pochodovalo do 160 km vzdálené Horní Malže u Měděnce, kam jich 21. dubna 1945 došlo jen 850. Část z nich byla poté pěšky a následně vlakem vypravena do Terezína;³⁸⁸ další skupina měla za cíl Dachau, došla však jen k Manětínu, kde byla osvobozena.³⁸⁹

E.R. (narozen r. 1930), který byl ze Seredi deportován v listopadu 1944 spolu s otcem, byl ještě v listopadu či prosinci 1944 přesunut do Bergy an der Elster. Otce v Berze ubili k smrti příslušníci SS. Pan R. vzpomíná, že v táboře Berga byli vězněni i Poláci, Rusové a Jugoslávci. Směnný systém mezi vězni byl založen na chlebu - E.R. si za tři bochníky chleba koupil u lékaře přeložení do Buchenwaldu z důvodu nemoci. Jak říká, podmínky panující v

³⁸⁵ VHF, rozhovor s panem F.G. (výpověď č. 13963).

³⁸⁶ Tábor byl zřízen v listopadu 1944 při závodě na hydrogenizaci hnědého uhlí fy Brabag (Braunkohle Benzin AG), první vězni sem byli přesunuti z Buchenwaldu. Schmidt: Berga/Elster, s. 386 nn.

³⁸⁷ Bylo s nimi zacházeno jako s „heftlinky“, nikoli jako s válečnými zajatci. Asi pětina z 350 mužů nepřežila věznění v Berze a následný pochod smrti.

³⁸⁸ Autorovi se nepodařilo zjistit, zda mezi těmito lidmi byli i muži deportovaní od listopadu 1944 ze Seredi do Sachsenhausenu.

³⁸⁹ Třetí skupina (dozorci a „vězeňští funkcionáři“) šla pěšky k Aši.

Berze by jinak asi nepřežil. V hlavním táboře Buchenwald byl umístěn do „Schonungsblocku“ (bloku pro nemocné), kde jej židovský lékař z Košic MUDr. Seidler uchránil před pochodem smrti v samém závěru války.³⁹⁰

Transport ze Sachsenhausenu za pracovním nasazením do některého z pobočných táborů, kam byla většina mužů deportovaných ze Seredi pravděpodobně zařazena nejvýše několik dní od příjezdu do hlavního tábora, zmiňují ve svých svědectvích všichni příslušníci této skupiny pamětníků. Na životní podmínky v samotném hlavním táboře se naopak bývalí vězni deportovaní ze Seredi do Sachsenhausenu zaměřují méně než slovenští pamětníci táborů Terezín a Bergen-Belsen, ale i Ravensbrücku, odkud byla většina slovenských žen rovněž postupně přesunuta do jednoho z pobočných táborů. Práce je ústředním motivem výkladu pamětníků k sachsenhausenským „Aussenlagerům“. Z řady výpovědí je zjevné, že přes náročný a nebezpečný charakter otrocké práce (kromě válečného průmyslu šlo i odklizení ruin rozbombardovaného Berlína) zde byly životní podmínky snesitelnější než v hlavním táboře: vězně zde méně ohrožoval hlad, nemoci a fyzické násilí ze strany dozorců a spoluvězňů. To kontrastuje s popisem neútešných sanitárních a podmínek v přeplněném hlavním táboře poté, co do něj byli krátce před jeho evakuací spojenou s pochodem smrti přesunuti vězni zbývající v dosavadních pobočných táborech.

3. Pochod smrti ze Sachsenhausenu a osvobození

Z rozhodnutí říšského vůdce SS Himmlera došlo v dubnu 1945 k likvidaci řady koncentračních táborů na říšském území, k němuž se blížila sovětská vojska, a k „evakuaci“ jejich vězňů. Toto rozhodnutí, jež vedlo k neblaze proslulým „pochodům smrti“, ale také k systematickému ničení archiválií v rámci zahlazování stop, souviselo především se snahou příslušníků SS dostat se do rukou angloamerických vojsk a vyhnout se zajetí sovětskému. Jak

³⁹⁰

VHF, rozhovor s panem E.R. (výpověď č. 31478).

uvádí D. Blatman, „[p]ochody smrti nelze vykládat jako závěrečný akt ideologicky motivovaného vraždění v rámci konečného řešení.“ Fáze evakuace „byly určovány hlavně administrativními, hospodářskými a především vojenskými ohledy.“ Blatman hovoří o úplné decentralizaci vyhlazovacího procesu, kdy „rozhodnutí stisknout spoušť během pochodů smrti činil sám vrah“. Vraždy přitom „nebyly důsledkem spontánní či impulzivní reakce; vycházely z vědomé kalkulace výhodnosti, účelnosti, načasování a místních podmínek.“³⁹¹ Himmler o „evakuaci“ koncentračních táborů, jež si mezi vězni těžko mohla nevybrat velkou daň na životech, rozhodl přes naléhání zástupců Červeného kříže - především místopředsedy Švédského ČK Folke Bernadotta. Himmler přitom ve stejné době umožnil evakuaci části vězňů, v první řadě Norů a Dánů, z některých koncentračních táborů. Několik dní před evakuací tábora Sachsenhausen, jež byla zahájena 21. dubna 1945 a byla poznamenána vysokými ztrátami na životech, bylo do rukou Červeného kříže předáno 2 300 norských a dánských vězňů tohoto tábora, kteří pak byli spolu s asi 1 200 krajany z jiných lágrů odvezeni z tábora Neuengamme do neutrálního Švédska.³⁹² Jak poznamenává Daniel Blatman, o osudu vězňů v tomto i dalších táborech včetně Ravensbrücku „rozhodl souběh vojenských, politických, hospodářských a ideologických okolností a nikoli nutně jejich národnostní či rasová identita.“³⁹³

Dne 18. dubna 1945 obdržel velitel Sachsenhausenu Kaindl od šéfa *Amstgruppe D* ve WVHA R. Glückse rozkaz ke konečné evakuaci tábora. Jak Kaindl později uvedl u soudu, měli být vězni dovedeni k moři a tam „utopeni“.³⁹⁴ Pochod začal o tři dny později, kdy bylo ze Sachsenhausenu „evakuováno“ na 33 000 vězňů v kolonách po 500 osobách, rozdělených podle národností; v táboře zůstalo kolem 3 000 nemocných vězňů, z toho 1 400 žen a dětí. Pochod skončil v prvních dnech května osvobozením přeživších vězňů - zčásti vojsky 2.

³⁹¹ Blatman: *The Death Marches*, s. 10; 418.

³⁹² Tamtéž, s. 163 n.

³⁹³ Tamtéž, s. 417.

³⁹⁴ Tamtéž, s. 163.

běloruského frontu u Zechlinu³⁹⁵ (cca. 70 km od Oranienburgu), částečně 7. americkou tankovou divizí u asi 200 km vzdáleného Schwerinu.³⁹⁶

Zkušenost mnohadenního pochodu provázeného hladem a násilím včetně vražd rodinných příslušníků a přátel ze strany dozorců je téměř ve všech svědectvích vězňů, kteří se v táboře Sachsenhausen dočkali jeho likvidace, ústředním motivem spojeným s koncem války: někdy je na něj kladen větší důraz než na samotné osvobození. Svědectví pamětníků jsou při vzájemné konfrontaci využitelná jako zdroj informací k událostem v táboře před koncem války, kdy příslušníci SS v Sachsenhausenu zničili velkou většinu táborových spisů, i k průběhu následujícího pochodu.

Jak uvádí pan E.N., využila SS balíků, jež na pomoc vězňům poskytl Červený kříž, a příslibem lákavého přidělu chleba a masa motivovala heftlinky k nástupu na pochod smrti. Tento slib byl v případě prvních kolon skutečně splněn: když vězni odcházeli z tábora, dostali dosud nevídaný přiděl jídla, ten jim však nakonec musel vystačit na celý zhruba týdenní pochod.³⁹⁷ Dozorci však využili i negativní motivace: jak uvádí M.G., „sdělili nám, že tábor bude evakuován a kdo zůstane v baráku[,] bude zastřelen.“³⁹⁸ To se naštěstí nepotvrdilo: jak uvádí E.B., „[o]tec nešiel[,] pár dní predtým ho vzali na revír. [O]stal v tom Sachsenhausene. [D]ostal strašnú hnačku[,] A dožil sa konca, aj vrátil sa domov.“³⁹⁹

Dozorci se během pochodu nezdráhali týrat a vraždit zesláblé vězně přímo před očima zástupců Červeného kříže. M.G. hovoří o vraždě dvou římskokatolických duchovních židovského původu a jejich otce:

„Nejmladší syn ředitele Munka z Ružomberka začal plakat, že neudrží krok. Jeho otec a bratr ho táhli dál, vtom přišel Rottenführer s blond vlasy a malou čepicí a řekl: pojd', já ti

³⁹⁵ Osvobozeny zde byly i některé ženy, jež na pochod smrti nastoupily v Ravensbrücku. Blatman: *The Death Marches*, s. 171.

³⁹⁶ Kaienburg: Sachsenhausen - Stammlager, s. 67.

³⁹⁷ VHF, rozhovor s panem E.N. (výpověď č. 21783).

³⁹⁸ VHF, rozhovor s panem M.G. (výpověď č. 16984).

³⁹⁹ VHF, rozhovor s panem E.B. (výpověď č. 25342).

pomůžu. [...] Předě mnou chlapce svlékli a na místě zastřelili, před námi. To byl první mrtvý. Nato vyskočil Munk z řady na toho Rottenführera, ten ho odkopl a také ho zabil. A nakonec před námi zastřelili druhého syna.“ M.G. uvádí, že týž příslušník SS zastřelil slovenského Žida Eugena Sterna, protože nechtěl jít dál, a jeho švagra, když příbuzného oplakával.⁴⁰⁰

O vraždě členů rodiny Munkových hovoří i kněz E.B., který k pochodu uvádí:

„[N]ás zoradili večer, v noci, a teraz po stovkách sme šli smerom ku moru, peši. [K]to nevládal, [toho] jednoducho zastrelili, pred očami nás všetkých. A so mnou boli títo syn s otcom Munkovci a mladému Munkovi zle bolo[.] A hned' esesman zbadal, zhodil ho do priekopy pri ceste a otec prosil[.] že päť minút odpočinúť. Ja som ich smrť už nevidel, ale priatelia, ktorí šli v ďalšej stovke, videli jasne, že [...] zblízka ich jedného i druhého zastrelili. A tak to robili celý čas.“⁴⁰¹

Pan M.S. uvádí: „Každý, kdo nemohl dál, musel vystoupit z řady, střelili ho do zad a bylo hotovo. [...] Každý den jsme přišli o dvacet, třicet lidí, které zastřelili[.] Neměli jsme vodu, nebylo co jíst“.⁴⁰² A.F. připomíná, že účastníci pochodu - s výjimkou přidělu při opuštění tábora - nedostávali žádné jídlo: „lidí jedli listí ze stromů, kameny lízali, když někdo chytil nějaký brambor v nějaký vesnici, tak hned byl zastřelen[.] před mýma očima zastřelili toho Fredyho Glasela, toho dobrého přítele.“⁴⁰³ Pan J.L.⁴⁰⁴ hovoří o masivní úmrtnosti během pochodu, způsobené hladem a úplavicí. Jídlo vězni nedostávali, postříleno bylo několik lidí, kteří po cestě sbírali brambory.⁴⁰⁵ Pan M.K. (narozen r. 1920)⁴⁰⁶ potvrzuje, že dozorcí stříleli vězně, kteří již nemohli dále pochodovat. I on uvádí, že se účastníci pochodu museli živit

⁴⁰⁰ VHF, rozhovor s panem M.G. (výpověď č. 16984).

⁴⁰¹ VHF, rozhovor s panem E.B. (výpověď č. 25342).

⁴⁰² VHF, rozhovor s panem M.S. (výpověď č. 34175).

⁴⁰³ VHF, rozhovor s panem A.F. (výpověď č. 20944).

⁴⁰⁴ Do Sachsenhausenu odjel ze Seredi 19. prosince 1944.

⁴⁰⁵ VHF, rozhovor s panem J.L. (výpověď č. 21293).

⁴⁰⁶ Do Sachsenhausenu byl deportován 19. prosince 1944.

trávou a bylinami, před smrtí hladem a vysílením řadu z nich zachránila potravinová pomoc, již během pochodu distribuovali zástupci Švédského Červeného kříže.⁴⁰⁷

Asi 16 000 z účastníků pochodu ze Sachsenhausenu dorazilo dne 23. dubna 1945 do Belowského lesa severně od braniborského Wittstocku, kde se k nim do 29. dubna připojilo na 24 000 dalších vězňů včetně části žen evakuovaných z Ravensbrücku. Desetitisíce lidí zde až týden nečinně trávily čas a přespávaly na zemi. Již 24. dubna dorazily do lesa nákladní vozy Červeného kříže s jídlem a cigaretami. Úmrtnost byla přesto vysoká. Řada lidí zemřela, když jejich organismus nebyl schopen absorbovat množství jídla.⁴⁰⁸ Na tuto pro vězně i pracovníky Červeného kříže a později i osvoboditele ze spojeneckých armád nečekanou stinnou stránku cenné pomoci poukazuje E.B.: „Až potom ôsmy deň či siedmy deň Červený križ zo Švajčiarska [...] dávali balíky, to už sa dohodli s esesmanmi, tak päťkilový pre štyroch chlapov. Lenže to bolo tiež veľké nešťastie, lebo vyhladovaní, tam boli aj masné konzervy a tak ďalej, dostali hnačku a vo veľkom umierali.“⁴⁰⁹ Pan M.G. vzpomíná na svou reakci - či spíše její absenci - na tento přiděl potravin: „[p]o sedmi dnech hladu už člověk ani nemá hlad.“⁴¹⁰ Někteří lidé byli ve stejné době zastřeleni při pokusu o útěk: po válce byl v Belowském lese nalezen masový hrob asi 400 vězňů, kteří tam během pochodu zahynuli. Jejich celkový počet je přeživšími odhadován na 700 - 800.⁴¹¹

Pamětníci pochodu vzpomínají na jeho „prozaické“ zakončení: příslušníci SS nakonec sami zmizeli a vězně ponechali svému osudu. Vzhledem k tomu, že pochod nebyl jednotný, byli nakonec někteří z přeživších osvobozeni Američany,⁴¹² jiní Rudou armádou. Pan M.S. vzpomíná, že po útěku dozorců spolu se skupinou dalších bývalých vězňů potkal ještě jeden vůz s příslušníky SS prchajícími před Rudou armádou. Jeho osazenstvo se svých někdejších

⁴⁰⁷ VHF, rozhovor s panem M.K. (výpověď č. 25737).

⁴⁰⁸ Blatman: The Death Marches, s. 169 n.

⁴⁰⁹ VHF, rozhovor s panem E.B. (výpověď č. 25342).

⁴¹⁰ VHF, rozhovor s panem M.G. (výpověď č. 16984).

⁴¹¹ Blatman: The Death Marches, s. 169 n.

⁴¹² AS, P 3 Brand Maximilian Michael/1, Blatt 67-72.

otroků zoufale ptalo, kde se nacházejí americká vojska. Bývalí vězni jim „pro jistotu“ správně poradili.⁴¹³ A.F. se osvobození během pochodu dočkal v Kriwitz, kde se setkala sovětská vojska s americkými. Když vyšly najevo jeho jazykové znalosti, byl využíván jako tlumočnick mezi příslušníky obou vítězných armád.⁴¹⁴

Bez problémů se neobešla následující repatriace. Pan M.S., kterého osvobodila Rudá armáda, byl umístěn do nemocnice s paratyfem. Když se pak spolu s dalšími slovenskými židovskými vězni dozvěděli, že mají být z praktických důvodů repatriováni přes tábor Sachsenhausen, raději tvrdili, že jsou Němci a domů se dostanou vlastními silami, což jim bylo umožněno.⁴¹⁵

Pochod smrti ze Sachsenhausenu si vyžádal velké ztráty na životech, jejichž přesnější vyčíslení je obtížné. Pan O.S. ve své výpovědi uvádí, že většina vězňů přežila:

„Když přišli Rusové, zbyly nejméně tři čtvrtiny [účastníků pochodu]. Oni stříleli jen ty, kteří upadli, a většina se přece jen držela. [...] S námi šel například starší, sedmdesátiletý muž, který se úžasně držel, šel o holi, ale přece se držel až do konce. Pak se vrátil domů, do Bratislavy“.⁴¹⁶

Osudy slovenských židovských vězňů, kteří se po transportu ze Seredi do Sachsenhausenu dostali do jiných koncentračních táborů, resp. jejich táborů pobočných, je zde možno popsat jen stručně. I oni se často dočkali osvobození až po mnohadenním pochodu. Pan J.F. na něj nastoupil 12. dubna 1945 v buchenwaldském *Aussenlageru* Berga an der Elster:

„[P]rišiel rozkaz, že máme tábor evakuovať[,] teraz sa ocenila tá moja myšlienka, že som si za tie zemiaky kúpil koženú obuv. [N]ejakých ruských zajatcov počas pochodu popravili[,] potom počas pochodu sme videli obesených ľudí po stromoch[,] vypochoďovalo

⁴¹³ VHF, rozhovor s panem M.S. (výpověď č. 34175).

⁴¹⁴ VHF, rozhovor s panem A.F. (výpověď č. 20944).

⁴¹⁵ VHF, rozhovor s panem M.S. (výpověď č. 34175).

⁴¹⁶ VHF, rozhovor s panem O.S. (výpověď č. 44254).

nás asi tisíc päť sto, a do toho Manětína ja neviem, koľko nás došlo, sto, dvesto? A v tom Manětíne mnohí utiekli, lebo morálka Nemcov už nebola taká[.] Manětínski občania nám[,]
keď videli tieto živé kostry, nosili jedlo, tak sme tam prespali a na druhý deň [...] potom som sa dozvedel, že nejaká nemecká veliteľka tam bola v tom Manětíne, a tá keď sa dozvedela, čo manětínski občania s nami robia, ako nám nosia jedlo, to nezniesla a povedala, že musíme späť do Ríše. Tak sme zase pochodovali späť, čo ja viem, koľko nás mohlo byť - päťdesiat? Mnohí utiekli tam v tom Manětíne, a manětínski občania si ich zobrali k sebe.“⁴¹⁷

Pan F.G. byl osvobozen 15. dubna 1945 britskými vojsky v táboře Bergen-Belsen, odkud pochod smrti vypraven nebyl. Jak uvádí, Britové v osvobozeném táboře smrti vyhlásili karanténu, po deseti dnech byli všichni osvobození vězni pokropeni DDT. I zde řada vězňů zemřela po konzumaci vojenského jídla.⁴¹⁸

⁴¹⁷ VHF, rozhovor s panem J.F. (výpověď č. 26830).

⁴¹⁸ VHF, rozhovor s panem F.G. (výpověď č. 13963).

VI. ŽIDOVSKÉ ŽENY A MUŽI ZE SLOVENSKA V RAVENSBRÜCKU

1. Věznění v Ravensbrücku

Hlavní ženský tábor nacistického Německa⁴¹⁹ po uzavření staršího tábora Lichtenburg fungoval od května 1939 v Ravensbrücku u braniborského Fürstenbergu nad Havolou. Od r. 1942 do konce války stál v jeho čele SS-Sturmbannführer Fritz Suhren.⁴²⁰ Podle „dachauského modelu“ se tábor dělil na pět, později šest oddělení: k velitelství, politickému oddělení (tj. Gestapu), správě tábora, táborovému lékaři a samotnému vězeňskému táboru (*Schutzhaftlager*) přibýlo r. 1941 oddělení pracovní (*Arbeitseinsatz*), jehož význam vzrostl v souvislosti s integrací otrocké práce v koncentračních táborech do válečného hospodářství.⁴²¹

Nově příchozím vězeňkyním bylo od podzimu 1942 vydáváno oblečení zabavené jejich předchůdkyním, označené barevným křížem, a dřevěné pantofle. Zimní oblečení dostávaly ženy od října do března, nejvýše pak do dubna.⁴²² Většina vězeňkyň, které do Ravensbrücku přišly ve 2. polovině r. 1944, byla po čtyř- až osmitýdenní karanténě vybrána vedoucím pracovní služby či přímo zástupci zbrojního průmyslu k nasazení do výroby.⁴²³ Baráky (bloky), v nichž byly ženy „ubytovány“, se skládaly vždy ze dvou křídel, z nichž každé mělo po jedné „obývací místnosti“ a jedné „ložnici“ pro zprvu 100, později až 250 vězeňkyň. Uprostřed jednotlivých bloků se nacházely umývárny a latríny.⁴²⁴ Od počátku roku 1945 se životní podmínky v táboře dále zhoršily: velká část vězeňkyň onemocněla tyfem,

⁴¹⁹ Tuto charakteristiku si Ravensbrück udržel až do samého zániku „Třetí říše“, a to přes pozdější zřízení přílehlého, podstatně menšího mužského tábora v Ravensbrücku i ženského tábora v Osvětimi, zprvu organizačně podléhajícího ravenbrückému, později osvětimskému táboru.

⁴²⁰ F. Suhren (1908-1950) působil před přesunem do Ravensbrücku jako zástupce velitele vězeňského tábora (*Schutzhaftlagerführera*) v Sachsenhausenu. Po válce se skrýval, po svém dopadení byl postaven před francouzský vojenský soud v bádenském Rastattu, odsouzen a roku 1950 popraven.

⁴²¹ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 35.

⁴²² Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 189 n.

⁴²³ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 59.

⁴²⁴ Leo: Ravensbrück, s. 475.

extrémní přelidnění se ještě zvýšilo evakuací vězeňkyň, z velké části židovských, z Osvětimi a dalších táborů východně od Odry.⁴²⁵

V čele pracovního oddělení stál jako *Arbeitseinsatzführer* Hans Pflaum, který se vedle své spoluzodpovědnosti za otrockou práci v duchu „Vernichtung durch Arbeit“ a později i za organizované vraždění dopouštěl fyzického týrání vězeňkyň, často pod vlivem alkoholu. Samotné „obytné“ části ženského tábora velel po většinu předmětné doby - od ledna 1945 - Johann Schwarzhuber jako *Schutzhaftlagerführer*. Svou expertízu z předchozího působiště v Osvětimi⁴²⁶ využil jako jeden z hlavních organizátorů masového vraždění, které bylo v Ravensbrücku zahájeno v prosinci 1944; zpočátku bylo jeho prostředkem střílení, od ledna 1945 se pak soustředilo v nově vybudované plynové komoře. Spolu se Schwarzhuberem začal v táboře počátkem r. 1945 „úřadovat“ i další praktik masového vraždění z Osvětimi: bývalý vedoucí birkenauského krematoria v době jeho největšího „výkonu“, SS-Hauptscharführer Otto Moll, byl postaven do čela šestičlenného mobilního „Mordkommando“ složeného z kriminálních vězňů, které v Ravensbrücku a Sachsenhausenu provádělo hromadné střílení heftlinků. Moll se aktivně podílel i na další fázi masového vraždění v ravenbrücké plynové komoře. V čele politického oddělení, služebně podřízeného RSHA, resp. Gestapu, stál od července 1942 Ludwig Ramdohr. Ten byl obávaný i mezi příslušníky SS - v jejich řadách i mezi vězni se mu podařilo vybudovat efektivní síť donašečů.⁴²⁷ Nejvýznamnější částí politického oddělení bylo spisové oddělení s kartotékou, které vedlo osobní spisy vězeňkyň spolu se zatykači, registrační, přerazovací a propouštěcí dokumentací, opisy korespondence s jinými orgány, záznamy o trestech a o určení k „Sonderbehandlung“ (tj. k zavraždění),

⁴²⁵ Blatman: The Death Marches, s. 127.

⁴²⁶ Po převelení z Osvětimi působil Schwarzhuber krátce v dachauském *Aussenlageru* Kaufering.

⁴²⁷ Blatman: The Death Marches, s. 127; Leo: Ravensbrück, s. 496. Od konce r. 1942 do ledna 1945 stál ve funkci *Schutzhaftlagerführera* Edmund Bräuning. Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 37 n.

hlášeními o úmrtí, oznámeními úmrtí rodinám a rozkazy k popravám.⁴²⁸ Politické oddělení se dále dělilo na pododdělení přijímací a propouštěcí, které mj. přidělovalo vězeňkyním trojúhelníky označující jejich kategorii, matriku (od ledna 1942), identifikační službu, kde byly (od července 1942 jen vybrané) vězeňkyně za účelem evidence fotografovány, a službu výslechovou.⁴²⁹ Dalším významným činitelem byl vrchní lékař (*Standortarzt*). Ten stál v čele vlastního oddělení, služebně podřízeného vrchnímu lékaři koncentračních táborů (*Leitender Arzt KL*) v rámci oddělení D III ve WVHA. Funkci *Standortarzta* vykonával od srpna 1943 Richard Trommer. Pro každodenní kontakt s vězni byla zásadní role jemu podřízených táborových lékařů, především Percivala Treiteho (v Ravensbrücku působil od září 1943) a Franze Lucase. Ten v Ravensbrücku působil od prosince 1944 do února 1945, kdy byl „za trest“ přeložen do Sachsenhausenu, protože se nechtěl účastnit selekcí vězeňkyň určených k smrti;⁴³⁰ nahrazen byl Adolfem Winkelmannem, který se na selekcích ochotně podílel.⁴³¹ V čele dozorkyň jako ženského „doprovodu“ SS⁴³² v Ravensbrücku stály v předmětném období jako první hlavní dozorkyně (*Erste Oberaufseherin*) Anna Klein-Plaubel (od prosince 1943 do 15. prosince 1944) a poté až do zániku tábora Luise Brunner, která sem byla převelena z Osvětimi. Zástupkyní zodpovědnou za vězeňkyně byla od srpna 1944 Dorothea Binz.⁴³³

V důsledku evakuace pracovních sil z východu se i do Ravensbrücku, podobně jako do Sachsenhausenu, dostal opět větší počet židovských vězňů; tyto dva i všechny ostatní koncentrační tábory na původním říšském území byly přitom v roce 1942 prakticky „očištěny

⁴²⁸ Oddělená nemocenská kartotéka byla vedena na revíru. Od srpna 1944 byly na nemocenské karty zapisovány následující údaje: blok, vězeňské číslo, jméno, příjmení, rodné příjmení, datum a místo narození, datum příjezdu do tábora, výška, hmotnost, anamnéza, údaj „politisch“, národnost (u vězeňkyň ze Slovenska „Slo.“) a u židovských vězňů značka „Jüd.“ Dublon-Knebel: Die Karten des Krankenreviers, s. 179.

⁴²⁹ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 42; Leo: Ravensbrück, s. 510; Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 53 nn.

⁴³⁰ Lucas se přitom ve stejné době nezdráhal provádět v mužském táboře v Ravensbrücku sterilizace cikánských vězňů. Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 467, 527.

⁴³¹ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 37 n.; Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 55.

⁴³² Ženy nemohly být příslušnicemi SS.

⁴³³ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 37 n.; Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 71 n.

od Židů“. Od srpna do prosince 1944 bylo v ravenbrückém táboře příchozím vězeňkyním přiděleno 48 644 vězeňských čísel. 10 583 (celkem 21,8 %) z těchto vězeňkyň bylo identifikováno jako Židovky: 66 % ze židovských vězeňkyň přišlo z Maďarska, 20 % z Polska a 8,5 % z Československa, přičemž ženy ze Slovenska, které sem přišly z Osvětimi a ze Seredi, početně výrazně převažovaly nad Češkami. Od ledna do dubna 1945 přibylo podle dostupných údajů dalších cca. 14 000 vězeňských čísel, z toho nejméně 3 311 (23,7 %) židovských.⁴³⁴ Judith Buber Agassi uvádí, že od ledna do dubna 1945 přišlo do Ravensbrücku 3 757 židovských vězeňkyň, přičemž 537 z nich bylo ze Slovenska. Z těchto 3 757 žen bylo 2 841 evakuováno z Osvětimi: mezi nimi bylo 367 slovenských Židovek. 46,7 % slovenských žen a dětí přitom podle J. Buber Agassi v Ravensbrücku či po evakuaci odtud zahynulo.⁴³⁵ K výše uváděným počtům je nutno dodat, že od poloviny prosince jsou seznamy příchozích vězeňkyň dochovány jen zčásti; od počátku r. 1945 byla registrována jen část příchozích.⁴³⁶ Grit Philipp uvádí, že k 1. lednu 1945 bylo v táboře Ravensbrück evidováno 45 919 vězeňkyň (z toho 11 000 v *Aussenlagerech*) a 7 875 mužských vězňů. Jejich počet ke konci února stoupl na 46 473 a ke konci března klesl v důsledku evakuačních transportů, masového umírání na hlad a nemoci a vraždění v plynové komoře na 37 699. K 22. dubnu se podle G. Philipp v táboře nacházelo 9 000 Polek, 1 500 Francouzek, Belgičanek a Nizozemek a 3 000 Židovek.⁴³⁷

Ve 2. polovině roku 1944 přišlo do tábora několik set dětí ve věku do 16 let, většinou s matkami: z velké části šlo o židovské děti z Maďarska a Slovenska. I děti musely stát povinné apely, od 12 let věku byly zaměstnávány ve zbrojní výrobě; mladší děti byly deportovány do mužských táborů, kde měly jen malou naději na přežití. Podle české

⁴³⁴ Buber Agassi: Die fünf Perioden, s. 46, 54.

⁴³⁵ Tamtéž, s. 56 n.

⁴³⁶ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 51; Philipp: Kalendarium, s. 326.

⁴³⁷ Tamtéž, s. 187, 192, 197, 202, 207.

komunistické vězeňkyně v Ravensbrücku dr. Zdeňky Nedvědové-Nejedlé⁴³⁸ byly děti nejprve umístěny na revíru 1, od ledna 1945 pak s matkami na bloku 32 „pro matku a dítě“. Od září 1944 do dubna 1945 se v táboře narodilo 560 dětí. Řada z nich zemřela záhy v ravenbrückém táboře; cestu dále do Bergen-Belsenu, kam bylo 28. února 1945 deportováno na 320 žen, z velké části těhotných a matek, podle výpovědi vězeňkyně a zdravotní sestry Hildegard Brand žádné z dětí nepřežilo. Naživu zůstalo jen několik dětí, jež se v táboře narodily v posledních týdnech před osvobozením.⁴³⁹ Je zjevné, že v posledních měsících války se v přeplněném hlavním ženském táboře stále méně dařilo uplatňovat zákaz přijímání těhotných vězeňkyň, který byl v Ravensbrücku i v ženských táborech v Osvětimi a Lublinu naposledy explicitně stanoven dne 6. května 1943 s odvoláním na absenci porodnického zařízení.⁴⁴⁰

Nedílnou součástí hierarchie nacistických koncentračních táborů tvořili „vězeňští funkcionáři“ (*Funktionshäftlinge*), zodpovědní vůči vedení tábora za spoluvězně v oblasti své kompetence; jinde známý výraz „kápo“ se v ženském táboře Ravensbrück nepoužíval. V čele systému *Funktionshäftlinge* stáli táboroví starší. V ženském táboře Ravensbrück zastávala tuto funkci v posledním roce války Rakušanka Elisabeth Thury, v přilehlých táborech v Industriefu Němka Käthe Knoll, v Siemenslageru vídeňská Češka Anna Vaváková, v „zóně smrti“ Uckermark (viz str. 159 - 160) pak od ledna 1945 Rakušanka Barbara Hirsch.⁴⁴¹ Roku 1942 byla zřízena „interní“ táborová policie (*Lagerpolizei*), jejíž příslušnice (hlavně „kriminální“ německé a rakouské vězeňkyně, od 1944 i německé „politické“, Češky, Polky a Jugoslávky) byly vybaveny obuškami. Od r. 1943 ovládly vězeňskou „samosprávu“ německé, rakouské a české komunistky spolu s Polkami, které v daném období (až do konce války) tvořily nejsilnější národnostní skupinu v táboře. Židovky zprvu zastávaly nejvýše funkce

⁴³⁸ Lékařka Z. Nedvědová, dcera známého muzikologa a politika Zdeňka Nejedlého, se dočkala osvobození v Ravensbrücku, kde aktivně pomáhala vězeňkyním ohroženým selekcemi. Během války byla vězněna nejprve v terezínské Malé pevnosti, později v Osvětimi.

⁴³⁹ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 59; Leo: Ravensbrück, s. 505 n.; Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 264.

⁴⁴⁰ Amesbergerová - Auerová - Halbmayerová: Sexualizované násilí, s. 257 n.

⁴⁴¹ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 48.

„blokových“ a „štubových“ (*Blockälteste* a *Stubenälteste*), které byly zodpovědné za spoluvězeňkyně v židovských blocích, resp. místnostech. Ke konci války, kdy byl jejich podíl na celkovém počtu vězeňkyň nejvyšší, získaly pak funkce i v táborové policii, písmně, na revíru a v *Arbeitseinsatzu*. V těch ženských *Aussenlagerech*, kde byly židovské vězeňkyně ve většině, převzaly nakonec všechny funkce v „samosprávě“ včetně táborových starších.⁴⁴²

Hlavní funkcí mužského tábora, který fungoval od dubna 1941, bylo od samého počátku poskytovat rezervoár pracovních sil pro nepřetržité rozšiřování přilehlého hlavního tábora ženského. Od března 1942 do konce r. 1944 bylo v mužském táboře vězněno průměrně od 1 500 do 2 000 vězňů, celkem zde bylo v daném období registrováno 19 600 mužů.⁴⁴³ Jako *Schutzhaftlagerführer* v mužském táboře působil od podzimu 1944 SS-Sturmscharführer Wilhelm Anton.⁴⁴⁴ Počátkem března 1945 byli prakticky všichni vězni mužského tábora deportováni do Sachsenhausenu a uvolnili místo pro evakuované vězně z východněji položených *Aussenlagerů*.⁴⁴⁵

Svědectví slovenských pamětnic⁴⁴⁶ tábora Ravensbrück doplňují obdobně jako v případě dalších sledovaných táborů informace založené na archivním výzkumu, a to zejména v otázce zkušenosti příjezdu a zařazení do táborového společenství, různých druhů práce, vraždění a masového umírání na hlad a nemoci, jimž podlehla řada osob pamětnicím nejbližších, a zkušenosti likvidace tábora a pochodů smrti, případně deportací do jiných táborů (zejména pak do tábora smrti Bergen-Belsen a do dachauského pobočného tábora Burgau).

⁴⁴² Leo: Ravensbrück, s. 488 - 492. Vedle Käthe Knoll vstoupila z „*Funktionshäftlinge*“, které zneužívaly svého postavení, do obecného povědomí zejména Švýcarka Carmen Maria Mory, od října 1944 „bloková“ v Bloku 10 pro duševně vyčerpané a tuberkulózní pacientky, jež byla konfidentkou Gestapa. Po odsouzení k smrti spáchala r. 1947 sebevraždu. Srv. Abbati, Caterina: Ich, Carmen Mory. Das Leben einer Berner Arzttochter und Gestapo-Agentin (1906-1947), Zürich 1999.

⁴⁴³ 32 % těchto registrovaných vězňů pocházelo z Polska, 22 % ze SSSR, 19 % z Německé říše (vč. Rakouska a českého pohraničí), 12 % z Francie a po 2 % z protektorátu, Slovenska a Maďarska. Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 291 nn.

⁴⁴⁴ Tamtéž, s. 305 n.

⁴⁴⁵ Tamtéž, s. 461.

⁴⁴⁶ Svědectví mužů, ale ani nežidovských žen deportovaných ze Slovenska do Ravensbrücku se nedochovala.

Paní M.A. byla do Ravensbrücku deportována 19. prosince 1944 spolu s matkou, narozenou r. 1902. Obě přežily, na rozdíl od otce (narozen r. 1897) a bratra (narozen r. 1932) paní A., kteří byli paralelně deportováni do Sachsenhausenu. Ke svému příjezdu do Ravensbrücku paní A. uvádí: „prvý môj zážitok bol v Ravensbrücku, že ma zhotili a musela som ešte s jednou druhou v deke odniesť mŕtvolu. A tie mŕtvolý, to boli celé haldy.“⁴⁴⁷

Řada žen deportovaných ze Slovenska do Ravensbrücku vzpomíná na strach, který v nich vzhledem k povědomí o vraždění v plynových komorách vzbuzovala vstupní procedura zahrnující sprchování.⁴⁴⁸

Paní H.H. byla z Bratislavy do Seredi dopravena 26. listopadu 1944 spolu s manželem, dále byli deportováni 19. prosince - paní H. dále do Ravensbrücku, zatímco její manžel do Sachsenhausenu. Konce války se nedožil. K povědomí o plynových komorách paní H.H. uvádí:

„My jsme asi už věděly, jak to v těch koncentračních táborech vypadalo, protože jsme poslouchaly rozhlas, cizí stanice, a věděly jsme taky, že existují plynové komory. My jsme se musely úplně svléct a šly jsme pod sprchu, my jsme byly tenkrát přesvědčený, že je to plynová komora“.⁴⁴⁹

K předchozí obeznámenosti s informacemi o „konečném řešení“ se však nehlásí všechny ženy deportované ze Seredi. Roli tu mohl hrát mj. věk: o plynových komorách podle svých slov nevěděla tehdy dvanáctiletá V.G., deportovaná do Ravensbrücku počátkem prosince 1944 spolu s matkou (narozena r. 1900), která později zahynula v Bergen-Belsenu, a patnáctiletou sestrou, která válku přežila.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ VHF, rozhovor s paní M.A. (výpověď č. 37389).

⁴⁴⁸ VHF, rozhovor s paní E.B. (výpověď č. 24779), paní L.G. (výpověď č. 51165), paní H.H. (výpověď č. 19380), paní H.K. (výpověď č. 7123), paní H.R. (výpověď č. 5059) a paní M.W. (výpověď č. 38845).

⁴⁴⁹ VHF, rozhovor s paní H.H. (výpověď č. 19380).

⁴⁵⁰ Otec paní V.G. (narozen r. 1897) byl 19. prosince deportován do Sachsenhausenu, přežil.

Řada žen popisuje „adaptační šok“ z táborové reality po příjezdu do Ravensbrücku, kde byly konfrontovány s násilím - včetně vražd - ze strany ženského i mužského personálu SS i spoluvězeňkyň a masovou úmrtností v důsledku podvýživy a nemocí.

Paní E.H. (narozena r. 1913) byla po příjezdu do Ravensbrücku koncem prosince umístěna do velkého stanu postaveného v táborovém areálu kvůli extrémní přeplněnosti baráků. Stan se pro mnohé vězeňkyně stal symbolem utrpení:

„Prvé dve noci sme boli ubytované v celtovine. To bol ako obrovský cirkusový celt [...] bez všetkého, na zemi sa ležalo v noci, bez osvetlenia a celkom vpredu toho celtu bol jeden stôl a na tom horela nejaká sviečka[.] A my sme ležali na našich taškách[.] Niektoré mali veľa vecí, tak si to položili vedľa seba. [T]am bývajúce už Cigánky [...] vedeli, že tie nové prišlé sú tak naivné, že v noci majú vedľa seba veci. A teraz som sa prebrala a vidím tam spoza celtu nahé dlane [...] ťahať von veci. [J]edna vedľa druhej jak mŕtvolky sme tam ležali“.⁴⁵¹ Paní E.P. vzpomíná, že do stejného stanu byly v lednu 1945 umístěny ženy evakuované z Osvětimi včetně slovenských Židovek, které do největšího z nacistických táborů přišly roku 1942:

„Přišli do takých podmienok tam, že už ich nebolo možné na tie bloky dať, tam vystavali, na tej Lagerstrasse, stan, v zime. Tento stan spomínajú tie ženy ako horor. A do toho stanu, dole bola zmrzlá zem, len tie stĺpy a celtovina a vonku mráz treskúci“. Ve stanu spaly vězeňkyně na čtyřpatrových palandách. Pro ženy, které strávily více než dva roky v Birkenau, byl nejnesnesitelnější zápach ravenbrückého krematoria. Jak paní P. uvádí, snažily se ženy ze všech sil dostat na jakoukoli těžkou práci mimo tábor. I v „běžných“ barácích, tedy mimo obávaný stan, musely jednu pryčnu sdílet čtyři ženy. Ty občas musely ležet vedle mrtvol, které vězeňkyně ráno vynášely ven. „Oběd“ se skládal z polévky z kopřiv či tuřínu, později k nim byly občas přidávány syrečky nebo játrová paštika.⁴⁵²

⁴⁵¹ VHF, rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 19153).

⁴⁵² VHF, rozhovor s paní E.P. (výpověď č. 17252).

Šok představovalo první „ubytování“ v lágru i pro tehdy čtyřiaadvacetiletou paní G.S., která byla do Ravensbrücku zavlčena 16. ledna 1945.

„[My] sme sa dostali do bloku číslo 24, ktorý mal veľmi charakteristické meno, „Scheissblock“. Scheissblock boli tie úplne špinavé, len nejakou starou slamou posypané bloky, kde sa dali bez výberu všetci, ktorí tam boli. Bez výberu, lebo sa s tým rátalo, že v prvých dňoch starí a chorí zomrú, čoho som bola aj svedkami [sic], lebo keď nám ráno zobrali všetko naše šatstvo a [...] naše kufre, tak oni odňali aj všetky lieky. Napríklad stará pani Deutschová, ktorej zobrali inzulín, a ktorá za 24 hodín bola mŕtva.“⁴⁵³

Tehdy patnáctiletá paní J.S., která z Kežmarku do Ravensbrücku přijela v době extrémního přelidnění v lednu 1945, uvádí, že vězeňkyně v té době již po příjezdu neholili - kapacity dozorců a dozorkyň na to zjevně nestačily. Tábor byl v té době plný mrtvol, které ožíraly krysy. Vzhledem k plicním problémům byla paní S. v Ravensbrücku umístěna na revír, kde pracovali čeští lékaři. Revír byl mezi vězeňkyněmi obávaný - rozšířily se mezi nimi informace o pseudovědeckých pokusech, jejichž oběťmi byly zejména polské a romské ženy. Později paní S. skončila na nemocenském bloku č. 10 mezi duševně nemocnými a tuberkulózními pacientkami. Život jí tam zachránila bloková, německá komunistka Erika Buchmannová. Při selekcích, které na revíru a v nemocenském bloku probíhaly, hrálo roli, měl-li člověk zvýšenou teplotu, čemuž se paní S. vyhnula.⁴⁵⁴

Paní H.K. (narozena r. 1919) byla do Ravensbrücku deportována 19. prosince 1944.⁴⁵⁵ Jak vzpomíná, denní rytmus se skládal z ranního apelu v řadách po pěti, práce (v jejím případě spočívající v přesypávání písku), oběda (zvládla-li jej vězeňkyně vyzvednout) a půlhodinové pauzy, následované odpolední směnou. Večer probíhal další apel.⁴⁵⁶

⁴⁵³ VHF, rozhovor s paní G.S. (výpověď č. 21169).

⁴⁵⁴ VHF, rozhovor s paní J.S. (výpověď č. 21687).

⁴⁵⁵ Její manžel zároveň odjel do Sachsenhausenu, válku přežil.

⁴⁵⁶ VHF, rozhovor s paní H.K. (výpověď č. 7123).

E.H. (narozena r. 1910) do Ravensbrücku ze Seredi odjela rovněž 19. prosince. Ve své výpovědi připomíná mj. stálý hlad a zimu jako hlavní průvodní znaky věznění v ženském táboře. Vši, šířící tyfus, byly všudypřítomné: „To sme chodili od všov, toľko sme ich mali.“ Zcela nedostačující byla strava. „Snídaně“ se skládala z černé břechky označované jako „káva“ a kusu chleba, „oběd“ z vodové polévky z krmné řepy a „večeře“ ze dvou kusů chleba s margarínem.⁴⁵⁷

Paní H.K. strávila v Ravensbrücku asi dva měsíce, nepracovala zde. V ženském táboře s ní kromě matky byl i sedmiletý bratr. S otcem, který byl v Ravensbrücku umístěn v mužském táboře, paní K. naposledy mluvila v prostoru na pomezí mezi ženským a mužským lágrem, kde byl po určitou dobu umožněn kontakt mezi oběma skupinami vězňů. Paní K. uvádí, že ženy v Ravensbrücku dostávaly brom do jídla, aby nemenstruovaly.⁴⁵⁸ Je nutno poznamenat, že vynechání periody vysvětluje podáváním bromu a dalších látek do jídla a vody řada žen přeživších Ravensbrück a jiné koncentrační tábory, pravým důvodem amenorey však mnohdy byl spíše stres a podvýživa, jimiž trpěly téměř všechny vězeňkyně.⁴⁵⁹

Alžbeta Sommer-Lefkovitsová byla v Ravensbrücku s mladším synem umístěna v bloku pro matky s dětmi; její čtrnáctiletý starší syn Pavol byl umístěn do ravenbrückého mužského tábora. Ženy v táboře dostaly letní šaty, jejichž velikost zpravidla nijak neodpovídala tělesným proporcím. Po pár dnech byly očkovány proti skvrnitému tyfu. „Bandy“ okrádaly v noci spoluvězeňkyně - obětím zacpávaly ústa, „pro kus chleba byly schopné vraždit“.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ VHF, rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 19294).

⁴⁵⁸ VHF, rozhovor s paní H.K. (výpověď č. 15156).

⁴⁵⁹ Amesbergerová - Auerová - Halbmayrová: Sexualizované násilí, s. 96 n.

⁴⁶⁰ Sommer-Lefkovitsová: Aj vy ste v tomto pekle?, s. 36 n.

Paní H.R. vzpomíná na zvláště obávaný trest, jímž bylo v Ravensbrücku umístění v „bunkru“, tj. táborovém vězení.⁴⁶¹ První konfrontaci s brutalitou dozorců, kterou zažila během apelu druhý den po příjezdu do Ravensbrücku, popisuje paní J.G. (narozena r. 1922):

„Byla tam rodina ze středního Slovenska. Byla tam velmi mladá dcera, tehdy mladší než já, bylo jí kolem sedmnácti, a velmi mladá matka, které mohlo být třicet šest, třicet sedm, a její matka, tedy babička té mladé ženy. A ta babička se asi pohnula, během ranního apelu jsme měly stát bez hnutí, a jedna německá *Aufseherin* přišla a zabila ji. [V]zala velmi silnou hůl, udeřila ji do hlavy a ona spadla mrtvá na zem. Matka i dcera zemřely během týdne nebo o pár dní později - nikdo je nezastřelil, nikdo je nezabil“.⁴⁶²

O dalším příkladu vraždy během apelu hovoří paní A.R.:

„Jedna velmi stará pani bola tam, a apel, nestála presne, a tá aufseherka jej jednu strelila. A ona jej veľmi ostro nadala, ty nemecká „k“. A ona chytila toho psa a ten pes ju rozhrýzol pred nami“. A.R. se vyjadřuje i k národnostnímu složení ženského tábora. Barák, kam byla umístěna, popisuje těmito slovy:

„Neveľký blok, jednu polovicu obsadili dievčatá z PKR⁴⁶³[,] a druhý blok, nie úplne, nás bolo štyridsať osem Slovákov[,] a Blockälteste bola tá Skinner, tá Angličanka, a jedna Poľka[,] tá tam bola jako jej služka. [J]ako nováčikovia sme museli skoro štrnásť dní vyprázdňovať vagóny uhlia.“⁴⁶⁴

E.H. připomíná smíšené zkušenosti s polskými vězeňkyněmi, které tvořily významnou část vězeňkyň a řada z nich získala funkce v táborové hierarchii: „Poľky, nechcem z toho robiť národnostnú otázku, ale niektoré boli celkom na úrovni nemeckých aufseherkiň, také panovačné a povýšenecké[.] Ale boli aj veľmi poriadne“.⁴⁶⁵ Obdobné jsou vzpomínky paní G.S.: „Veľmi škaredo sa chovali poľské zajatkyne. [B]oli snád' medzi prvými väzňami

⁴⁶¹ VHF, rozhovor s paní H.R. (výpověď č. 5059).

⁴⁶² VHF, rozhovor s paní J.G. (výpověď č. 38723).

⁴⁶³ Zkratka pro Podkarpatskou Rus.

⁴⁶⁴ VHF, rozhovor s paní A.R. (výpověď č. 32961).

⁴⁶⁵ VHF, rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 19153).

v lágroch, a oni jako prví zaujali všelijaké funkcie[,] napríklad boli kápo[,] alebo chodili do kuchyne po stravu, najprv si vykradli to husté a tie zvyšky dostali ostatní.“⁴⁶⁶

Některé vězeňkyně deportované ze Seredi mluví i o setkáních s českými vězeňkyněmi, mj. s lidickými ženami, o nichž hovoří paní H.H. původem z Prahy.⁴⁶⁷ Paní E.P. se setkala s českými politickými vězeňkyněmi, které byly v táboře již od počátku války. Ty vzpomínaly, že v tehdy nesrovnatelně méně obsazeném táboře bývaly ještě ubrusy na stolech.⁴⁶⁸ Na pomoc ze strany českých komunistických vězeňkyň, jako byla Zdeňka Nedvědová-Nejedlá a Hana Housková, vzpomíná paní L.V.:

„Bola som s dr. Nejedlou, ktorá je dcéra [...] ministra Nejedlého, a tak sa k nám dostávali správy, a tak sme stále dúfali, že [...] Rusi sa približujú[,] oni boli komunisti a držali spolu[,] sa veľmi pekne a dobre k nám chovali. Nejakú tú možnosť mali viacej[,] Nejedlá[,] aj keď mala o tri čísla väčšiu nohu ako ja, ale tie dreváky, čo dostala, mi dala, tak to bola veľká vec.“⁴⁶⁹

Tehdy devatenáctiletá E.P. byla v Ravensbrücku umístěna v cikánském bloku. Chránily ji tam dvě cikánské ženy, které v bloku umývaly podlahy. E.P. vzpomíná, že Romky pracovaly v táborové „vnější službě“ (*Aussendienst*): toto zařazení, které znamenalo práci mimo hranice tábora, znamenalo přístup k většímu množství jídla, zejména zeleniny. Toho zneužívaly jiné ženy a cikánské spoluvězeňkyně okrádaly. Jako na velmi dobře organizované bloky vzpomíná E.P. na český blok 8 (později 3) a dále na blok Svědkyň Jehovových (*Bibelforscherinnen*).⁴⁷⁰ Paní R.H. uvádí, že jedna z německých vězeňských funkcionářek šla do Ravensbrücku dobrovolně, aby mezi spoluvězeňkyněmi špehovala - mnohá z nich zmizela

⁴⁶⁶ VHF, rozhovor s paní G.S. (výpověď č. 21169).

⁴⁶⁷ VHF, rozhovor s paní H.H. (výpověď č. 19380).

⁴⁶⁸ VHF, rozhovor s paní E.P. (výpověď č. 17252).

⁴⁶⁹ VHF, rozhovor s paní L.V. (výpověď č. 19535).

⁴⁷⁰ VHF, rozhovor s paní E.P. (výpověď č. 17252).

poté, co s udavačkou promluvila. „Agentka“ byla po válce popravena.⁴⁷¹ Paní E.H. vzpomíná, že mnozí Němci považovali vězeňkyně za nevzdělaný odpad a bylo pro ně šokující, že mezi nimi byly vzdělané ženy.⁴⁷²

Obdobně jako v případě Sachsenhausenu probíhalo pracovní nasazení ravenbrückých vězeňkyň v posledních měsících války především v pobočných táborech, na něž se zaměřuje následující kapitola. Na rozdíl od slovenských mužů v Sachsenhausenu byla však část vězeňkyň deportovaných do Ravensbrücku zařazena do pracovního procesu, ačkoli zůstaly v hlavním táboře. Vykonyvaly zde především práce související se samotným chodem tábora.

Paní E.H. uvádí, že během pobytu v ravenbrückém hlavním táboře většina žen ze Slovenska nepracovala, jen několik z nich působilo jako pomocné síly v ošetrovně.⁴⁷³ Paní M.W. byla do Ravensbrücku deportována počátkem prosince 1944. Jak říká, byla zde pověřena dohledem na latrínách - tato práce byla spojena s možností určité osobní hygieny, paní W. na rozdíl od velké části spoluvězeňkyň nedostala vši. Později pracovala jako kuchařka. Přiznává, že své funkce využívala k „ochutnávání“: „[b]yly jsme velmi egoistické, myslely jsme jen na sebe.“⁴⁷⁴

Paní L.V. byla jednou z nosiček mrtvol, později pracovala jako nosička nemocných:

„Tak som chorých niesla, bolo to teda strašne veľa týfusov, tak tých sme [...] s holými rukami museli dopratávať do takzvanéj nemocnice a museli sme si ľahnúť v tých istých šatoch, v ktorých sme pracovali. [...] Aj očkovania som sa bála, a vyhla som sa očkovaniu, pretože sme ničomu nedôverovali[,] napriek tej infekčnej práci“.⁴⁷⁵

Slovenské pamětnice dosvědčují, že i v posledních měsících války, kdy se firmy využívající otrocké práce v *Aussenlagerech* - bez ohledu na přežití „svých“ otroků -

⁴⁷¹ VHF, rozhovor s paní R.H. (výpověď č. 30254). Zjevně jde o švýcarskou „kriminální“ vězeňkyni Carmen Mory (srv. pozn. 442). O tom, že by byla vězněna „dobrovolně“, neexistují důkazy.

⁴⁷² VHF, rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 19153).

⁴⁷³ VHF, rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 19294).

⁴⁷⁴ YFC, výpověď M.W.

⁴⁷⁵ VHF, rozhovor s paní L.V. (výpověď č. 19535).

orientovaly na co nejvyšší výkon, přetrvával v ravenbrückém hlavním táboře zvyk nutit vězeňkyně ke zbytečné práci, jehož jediným smyslem bylo ponižování obětí. Paní E.H. uvádí:

„Raz nás vydirigovali do nejakého kopca. [S]me museli zdola skaly vynášať hore, doslovne podľa mytológie, sisyfovská práca. [P]oľské ženy nás dirigovali, také isté heftlinky boli ako my, ale boli s Nemkami jedna ruka. [...] Len šikanovanie, sekatúra, aby tie heftlinky niečo zlého robili, aby zhynuli. [R]az za mesiac sme mali mäso. To mäso, to boli koňské mozgy. [...] A k tomu zemiaky. Tak to bolo vytúžené[.] Jako náhle človek nepracoval, už dostal [chleba] len polovičku.“⁴⁷⁶ Také J.G. vzpomíná, že musela vykonávat „sisyfovskou“ práci spočívající v přenášení kamenů v lomu. Předtím musela nosit početné mrtvoly, často zmrzlé.⁴⁷⁷ G.S. musela kromě vynášení mrtvol také selektovat dovezený majetek uloupený na východě Evropy, který byl pak rozdělován mezi německé rodiny.⁴⁷⁸

Mementem blížícího se zániku „Třetí říše“ byly nálety, které i pro vězeňkyně představovaly nebezpečí, ale naplňovaly je optimismem. Paní E.H. uvádí: „jako náhle začali nálet odtrubit', to bolo pre nás, priznám sa Vám, vítané. [A]spoň sme mohli si odpočinúť.“⁴⁷⁹

2. Věznění v pobočných táborech Ravensbrücku

I přes omezenost dochované pramenné základny lze konstatovat, že jen malá část vězeňkyň deportovaných do Ravensbrücku v roce 1944 a počátkem roku následujícího zůstala v hlavním táboře. Většina byla postupně přesunuta do jednoho z ženských či smíšených *Aussenlagerů* či do jiných velkých koncentračních táborů. V únoru a březnu 1945 byly z Ravensbrücku odeslány mj. tři transporty do Bergen-Belsenu. V největším z nich, který Ravensbrück opustil 28. února, bylo 320 žen, včetně těhotných a žen s dětmi. Z těchto dětí

⁴⁷⁶ VHF, rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 19153).

⁴⁷⁷ VHF, rozhovor s paní J.G. (výpověď č. 38723).

⁴⁷⁸ VHF, rozhovor s paní G.S. (výpověď č. 21169).

⁴⁷⁹ VHF, rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 19294).

žádné válku nepřežilo.⁴⁸⁰ Přesuny do *Aussenlagerů* sloužily částečnému „odlehčení“ přelidněného hlavního tábora, především však firmám zapojeným do válečného průmyslu, jež masivně využívaly otrocké pracovní síly. V některých ravenšbrückých *Aussenlagerech* vykonávaly ženy těžké fyzické práce, jako byl úklid po náletech či práce stavební (Rechlin-Retzow,⁴⁸¹ Königsberg in der Neumark), v jiných byly nasazeny do výroby zařízení na shazování bomb (Neubrandenburg), střelného prachu (Malchow⁴⁸²), munice (Belzig, Magdeburg, Eberswalde, Genthin), pancéřových pěstí (Lipsko, Schlieben, Altenburg), dílů samopalů (Velten) či letadel (Barth,⁴⁸³ Neustadt-Glewe⁴⁸⁴).⁴⁸⁵

Ženy vězněné v táboře Ravensbrück představovaly významný zdroj otrocké pracovní síly pro firmu Siemens, která při táboře již počátkem r. 1942 zřídila továrnu (Siemens-Werke). Ravensbrück tak byl jedním z prvních koncentračních táborů, jejichž hlavním účelem se stalo zajišťování práce pro německý válečný průmysl s „vedlejším produktem“ v podobě fyzické likvidace pracovních sil.⁴⁸⁶ Vězni ravenšbrückého mužského tábora postavili tovární komplex (Siemens-Werkgelände) v bezprostřední blízkosti hlavního tábora. V areálu bylo od března 1942 do podzimu 1944 vybudováno 20 továrních hal a až 12 hospodářských baráků a dále oddělený pobočný tábor (Siemenslager) o 13 barácích, kam byly první vězeňkyně trvale přesunuty 3. prosince 1944.⁴⁸⁷ Ve výrobě v Siemens-Werke v Ravensbrücku byly od počátku nasazeny jen ženy,⁴⁸⁸ ženský byl i později zřízený *Aussenlager*. Jeho velitelem byl SS-Hauptscharführer Grabow, který byl pod silným vlivem brutální dozorkyně Christine

⁴⁸⁰ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 62.

⁴⁸¹ V tomto táboře pod správou Luftwaffe byli umístěni i muži; fungoval od března 1943 až do osvobození počátkem května 1945.

⁴⁸² Výhradně ženský tábor pod správou pozemního vojska, fungoval od března 1943 do dubna 1945.

⁴⁸³ Smíšený tábor pod správou fy Heinkel, existoval od listopadu 1943 do dubna 1945.

⁴⁸⁴ Rovněž smíšený tábor, spravovaný společností Dornier, fungoval od září 1944 do dubna 1945.

⁴⁸⁵ Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 429 n., 453.

⁴⁸⁶ Systém koncentračních táborů, jejichž původní účel - teror vůči skutečným a později i předpokládaným odpůrcům režimu - byl ideologicky motivovaný a ekonomicky scestný, byl hospodářským cílům plně přizpůsoben až v r. 1943.

⁴⁸⁷ Tamtéž, s. 393, 416, 486.

⁴⁸⁸ V srpnu 1942 šlo o pouhých 19 - 28 pracovníc, v únoru 1944 o 872, po velkých transportech ve 2. polovině r. 1944 pak vždy o nejméně 2 000 osob (2 161 v listopadu 1944, 2 307 v lednu a 2 298 v únoru 1945). Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 402.

Holthöwerové. Oproti hlavnímu táboru neprobíhaly v Siemenslageru až do března 1945 selekce; i ty, k nimž tu došlo v posledních týdnech války, byly oproti hlavnímu táboru a některým *Aussenlagerům* relativně „mírné“. Každá vězeňkyně měla zprvu k dispozici vlastní postel.⁴⁸⁹ Na jednom bloku bylo počátkem r. 1945 umístěno 250 - 300 vězeňkyň, oproti 700 - 800 ženám ve srovnatelně velkých prostorách v hlavním táboře.⁴⁹⁰ Práce byla považována za relativně snesitelnou. V dílnách Siemensu pracovaly ženy od 15 do 48 let věku, na některé lehčí práce byly nasazovány i pěti- až šestileté děti.⁴⁹¹ Jednalo se většinou o jemnou, technicky náročnou práci v osmi- až dvanáctihodinových směnách.⁴⁹² Výhodou bylo i to, že se v kuchyni kradlo méně než v hlavním lágru. Za dobré pracovní výkony dostávaly vězeňkyně dodatečné přiděly jídla, tresty za neuspokojivý výkon se však často neomezovaly na jejich odebírání: vězeňkyně byly bity, v nejhorším případě pak civilní vedoucí z firmy Siemens informovali příslušníky SS. Vzhledem k obecně lepším poměrům v Siemenslageru se vězeňkyně nejvíce obávaly návratu do hlavního tábora, kterému se zpravidla nevyhnuly vážněji nemocné ženy.⁴⁹³ Drahocenný čas k odpočinku ubírala vězeňkyním povinná „kultura“ po práci, spočívající ve sledování propagandistických filmů.⁴⁹⁴ Výživa a sanitární situace byla obdobně špatná jako v hlavním táboře a postupně se zhoršovala. Oběd se skládal z vodové řepné polévky a dvou či tří brambor. Nemocenské oddělení (revír) v Siemenslageru nedisponovalo léky kromě aspirinu. Rozmáhaly se nemoci, především furunkulóza, svrab, TBC, tyfus, srdeční a oční nemoci. Neexistují zprávy o tom, že by v Siemenslageru někdo zemřel. I zde však probíhaly selekce, kdy byly práce (již) neschopné ženy posílány do „zóny smrti“ Uckermark (viz následující kapitolu). Po těžkých náletech v posledních týdnech války byly vězeňkyně 14. dubna 1945 přesunuty ze Siemenslageru do hlavního tábora, výroba

⁴⁸⁹ Tamtéž, s. 416 n.

⁴⁹⁰ Schmolling: Ravensbrück („Siemenslager“), s. 589.

⁴⁹¹ Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 403 n.

⁴⁹² Schmolling: Ravensbrück („Siemenslager“), s. 588 n.

⁴⁹³ Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 412 nn.

⁴⁹⁴ Tamtéž, s. 409 n. V táboře probíhal podle některých svědkyň i skutečný kulturní život, ženy trávily vzácné chvíle společného volného času divadlem a zpěvem. Schmolling: Ravensbrück („Siemenslager“), s. 587 - 591.

v rozbombardovaném továrním komplexu však neustala ani v posledních dvou týdnech nacistického panství.⁴⁹⁵

Pamětnice zpravidla popisují poměry v „Aussenlagerech“ jako lepší než v hlavním táboře, a to i přes náročný charakter prací pro válečný průmysl: vězeňkyně zde nebyly v takové míře vystaveny násilí ze strany dozorců, dozorkyň a „vězeňských funkcionářek“, hladu a chorobám. Na druhé straně i v ravenbrückých pobočných táborech - na rozdíl od těch podléhajících táboru Sachsenhausen - probíhaly selekce, kdy byly těžkou prací vyčerpané ženy posílány do „zóny smrti“ Uckermark a zčásti pak do plynové komory v hlavním táboře. Svědectví pamětnic rovněž přibližují proměnu pobočných táborů Malchow a Retzow-Rechlin v „tábory smrti“, v nichž byly zesláblé a nemocné ženy a děti vydány na pospas rozkladu a smrti na podvýživu a nemoci.

Paní H.R. (narozena r. 1924) byla ze Sredi do Ravensbrücku deportována nejspíše počátkem prosince 1944. Jak uvádí, nejprve pracovala v blízkosti hlavního tábora na poli, později byla přesunuta na práci do Siemenslageru, kde vyráběla díly raket.⁴⁹⁶ V pobočném táboře panovaly zásluhou civilních vedoucích i vzájemné pomoci mezi vězni lidštější životní podmínky, ačkoli přiděly jídla byly zhruba po jednom měsíci omezeny na úroveň tábora hlavního.⁴⁹⁷ I podle R.H. byly poměry v Siemenslageru lepší než v hlavním táboře. Pracovalo se „jen“ dvanáct hodin denně. Po likvidaci pobočného tábora byly ženy přesunuty zpět do přelidněného Ravensbrücku, kde tehdy již panovaly nesnesitelné životní podmínky.⁴⁹⁸

Řada židovských žen ze Slovenska byla přesunuta do tábora Rechlin-Retzow.⁴⁹⁹ Ten fungoval jako „sběrný tábor“ (*Auffanglager*) zejména pro židovské ženy. Tábor, v němž vězeňkyně nepracovaly, se v posledních měsících války stal „hladovým“ táborem, v němž

⁴⁹⁵ Tamtéž, s. 417.

⁴⁹⁶ VHF, rozhovor s paní H.R. (výpověď č. 5059).

⁴⁹⁷ VHF, rozhovor s paní H.R. (výpověď č. 5059).

⁴⁹⁸ VHF, rozhovor s paní R.H. (výpověď č. 30254).

⁴⁹⁹ Původně pracovní tábor byl zřízen v r. 1939 Říšskou pracovní službou (*Reichsarbeitsdienst*). Do poloviny r. 1944 bylo v tehdy mužském táboře vězněno 1 000 - 1 500 mužů, především Poláků. Po jejich odchodu v létě 1944 se z Retzowa stal ženský pobočný tábor Ravensbrücku. Meyer: Rechlin-Retzow, s. 592 n.

život vězeňkyň utvářel hlad a postupný „rozklad zaživa“, podtrhovaný selekcemi, při nichž byly ženy postupně posílány do plynové komory v Ravensbrücku. Od února do května 1945 činil průměrný početní stav v táboře 2 000 - 3 000 žen; během února 1945 jich sem přišlo celkem 800. Část vězeňkyň byla v dubnu 1945 dále evakuována do pobočného tábora Malchow, který se koncem války rovněž změnil v tábor smrti. Rudá armáda dne 1. května 1945 v Retzowě osvobodila 71 zbylých žen a našla zde 56 mrtvol. Později bylo v masových hrobech nalezeno nejméně 224 dalších obětí.⁵⁰⁰

Paní M.A. k věznění v Retzowě uvádí:

„[V Ravensbrücku] sme boli niečo menej ako dva mesiace, potom nás zobrali do toho Rechlinu. [...] Strava tam bola hrozná, skoro žiadna. Sprvu sme dostali asi takých 20 deka chleba denne, no a potom kúsok margarínu alebo nejaký umelý med, spočiatku, a čím ďalej tým menej. [N]akonec sme mali už jeden krajec chleba len, to bola denná dávka. Úplnú avitaminózu... A tí lekári, ktorí nás potom - to boli Nemci, v tej nemocnici už po oslobodení, tí len hlavou krútili. Povedali, že ja by som ešte osem až desať dní žila.“⁵⁰¹ Do téhož tábora se dostala i paní V.G. Vzpomíná, že tam probíhaly selekce, při nichž byly ženy posílány do plynové komory v Ravensbrücku.⁵⁰²

Řada žen byla z přeplněného hlavního tábora Ravensbrück přesunuta do jiných koncentračních táborů, často do „tábora smrti“ Bergen-Belsen. Paní E.B. (narozena r. 1928) byla do Ravensbrücku deportována v lednu 1945 spolu s matkou (narozena r. 1901), která tam zahynula v důsledku pseudovědeckých pokusů. Do Bergen-Belsenu se dostala po třídenní cestě; jako šestnáctiletá tam byla umístěna do dětského bloku. Stejně jako většina žen v táboře nemusela pracovat.⁵⁰³ O asi třídenním transportu výhradně židovských vězeňkyň do Bergen-Belsenu bez jídla a vody, který podstoupila v únoru 1945, hovoří i paní L.G. (narozena r.

⁵⁰⁰ Tamtéž, s. 593.

⁵⁰¹ VHF, rozhovor s paní M.A. (výpověď č. 37389).

⁵⁰² VHF, rozhovor s paní V.G. (výpověď č. 20077).

⁵⁰³ VHF, rozhovor s paní E.B. (výpověď č. 24779).

1917). V Bergen-Belsenu byla umístěna na blok s francouzskými politickými vězeňkyněmi. I paní G. připomíná, že se v táboře nepracovalo, k decimaci vězňů však sloužily nekonečné apely. Vězeňkyně se snažily vypadat ošklivě - dozorci atraktivní ženy znásilňovali.⁵⁰⁴ Paní M.W. byla z Ravensbrücku do Bergen-Belsenu deportována v lednu nebo únoru 1945. Do transportu, který se skládal z otevřených vagónů, byly zařazeny i ženy s malými dětmi. Po cestě došlo k zastávce: matky musely naházet mrtvolu dětí, jež dosavadní cestu nepřežily, na hromadu, pak se jelo dál. V Bergen-Belsenu dostala paní W. tyfus: jak uvádí, za své přežití vděčila vůli žít a shledat se s rodinou. Syn, sestra a švagr paní W. válku přežili.⁵⁰⁵ Paní H.K. uvádí, že byla z Ravensbrücku do Bergen-Belsenu deportována zřejmě osobním vlakem - vybavuje si, že vagóny měly okna. Její mladší bratr zemřel v Bergen-Belsenu den po osvobození.⁵⁰⁶

Řada slovenských Židovek byla počátkem roku 1945 z Ravensbrücku přeložena do dachauského pobočného tábora Burgau. Jednou z nich byla paní A.S. Ta uvádí, že poměry v pobočném táboře byly snesitelnější než v ravenbrückém hlavním táboře. Smrtící však byl samotný transport z Ravensbrücku: z vlaku bylo v Augšpurku nutno vykládat hromady mrtvol.⁵⁰⁷

3. Vyhlazování

V prosinci 1944 bylo v Ravensbrücku evidováno 43 700 vězňů,⁵⁰⁸ z velké části nemocných a práce neschopných, přičemž dále pokračovaly „evakuace“ z východněji umístěných táborů (především z Osvětimi) i deportace přímo z Říše, protektorátu, Slovenska a Maďarska. To vedlo ke katastrofálnímu přelidnění, jemuž se SS rozhodla čelit organizovaným vražděním vězňů. Podle Bernharda Strebela získal Ravensbrück počátkem r.

⁵⁰⁴ VHF, rozhovor s paní L.G. (výpověď č. 51165).

⁵⁰⁵ YFC, výpověď M.W.

⁵⁰⁶ VHF, rozhovor s paní H.K. (výpověď č. 15156).

⁵⁰⁷ VHF, rozhovor s paní A.S. (výpověď č. 36058).

⁵⁰⁸ Leo: Ravensbrück, s. 482.

1945 „charakter vyhlazovacího tábora“.⁵⁰⁹ Téhož názoru je i Daniel Blatman.⁵¹⁰ Tuto tezi odmítá Simone Erpel,⁵¹¹ která přitom ve své práci o závěrečné fázi existence tábora detailně mapuje pozadí a průběh systematické likvidace části vězeňkyň, o níž bylo rozhodnuto zejména v důsledku koncentrace nemocných a práce neschopných vězňů v táboře.⁵¹² Masové vraždění v posledních pěti měsících existence tábora v Ravensbrücku je podle S. Erpel nutno vnímat jako důsledek ad hoc rozhodnutí, jež vedení SS činilo v kontextu rozkladu nacistické moci, spíše než jako cílené pokračování v politice „konečného řešení“.

Na počátku organizovaného vraždění v Ravensbrücku stojí rozkaz říšského vůdce SS Himmlera, který koncem r. 1944 nařídil veliteli tábora Suhrenovi zlikvidovat 12 000 nemocných a zesláblých vězeňkyň.⁵¹³ Vedení tábora v čele se Suhrenem se k tomuto účelu rozhodlo využít dosavadní koncentrační tábor pro mládež („Jugendschutzlager“) Uckermark, ležící 11 km od hlavního tábora Ravensbrück. Likvidace dosavadního mládežnického tábora začala v prosinci 1944, posledních 209 vězňů bylo odtud do hlavního tábora přesunuto dne 24. ledna 1945. O tři dny později sem pak bylo z nemocenského bloku 10 v hlavním táboře přesunuto prvních 32 žen určených k fyzické likvidaci.⁵¹⁴ Od ledna do dubna 1945 prošlo Uckermarkem asi 6 500 osob, z nichž valná většina zahynula.⁵¹⁵ Selektce vězeňkyň určených na smrt, jejichž cílem byl zprvu tábor Uckermark, byly prováděny v hlavním táboře⁵¹⁶ i některých *Aussenlagerech*, mj. v Rechlinu, Malchowě, Neustadtu-Glewe a Neubrandenburgu. Vyňaty z nich byly jen vězeňkyně Siemenslageru (až do března 1945) a k hlavnímu táboru

⁵⁰⁹ Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 464.

⁵¹⁰ Blatman: The Death Marches, s. 128.

⁵¹¹ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 219.

⁵¹² Tamtéž, s. 69.

⁵¹³ Nachum - Porat: Die Geschichte des Konzentrationslagers Ravensbrück, s. 37. Suhren přitom před poválečným soudem v Rastattu svaloval vinu na svého zástupce Alberta Bauera, který zemřel v květnu 1945. Ten měl podle Suhrena vraždění organizovat na povel vedoucího *Amtsgruppe D* v rámci WVHA Richarda Glückse nebo vyššího vůdce SS a policie pro Berlín a Braniborsko Augusta Heissmayera. Suhrenovu verzi „potvrdili“ i bývalý *Schutzhaftlagerführer* Schwarzhuber a táborový lékař Treite. Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 69 n.

⁵¹⁴ Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 468 n.

⁵¹⁵ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 82.

⁵¹⁶ Koncem února 1945 byly selektce rozšířeny z „nemocničních“ a „transportních“ bloků na celý tábor, vyňaty z nich byly v zásadě jen říšské Němky a „Funktionshäftlinge“. Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 96.

rovněž přílehlého, avšak organizačně odděleného „Industriehofu“ a rovněž vězeňské funkcionářky pracující v revíru a správě tábora.⁵¹⁷ Selekcce probíhaly každý den, přičemž do Uckermarku byly vždy posílány skupiny po asi 100 ženách. Selekcce vedl zpravidla Schwarzhuber za účasti vrchní dozorkyně, lékaře, sanitářů a zřejmě i vedoucího *Arbeitsansatzu* Pflauma.⁵¹⁸ Prováděny byly na základě namátkového dojmu při „vizitách“ ze strany dozorkyň, ale i neschopnosti pochodu konstatované lékařem⁵¹⁹ či pouhého nahlédnutí do zdravotní dokumentace. Nejvýše dva dny po selekci byly vybrané ženy naloženy do nákladních vozů a odvezeny do Uckermarku.⁵²⁰ Linde Apel konstatuje, že při selekcích byla hlavním kritériem průčeschnost a schopnost pochodovat, nikoli rasa: židovské vězeňkyně byly posílány na smrt ne jako Židovky, ale jako staré, nemocné a slabé - a takových byl mezi nimi nadprůměrný podíl. Podle L. Apel není doloženo, že by při selekcích v Ravensbrücku docházelo k cílevědomému pokračování v „konečném řešení“. Selekcce ostatně nebyly prováděny byrokraticky „pořádně“, ale chaoticky, což prohlubovalo strach mezi židovskými i nežidovskými vězeňkyněmi.⁵²¹ Do provádění selekcí byly zapojeny i samy vězeňkyně - blokové a lékařky z řad vězeňkyň musely sestavovat selekční seznamy. Německá komunistická vězeňkyně Erika Buchmannová popisuje, jak byly *Funktionshäftlinge* lští zapojeny do organizace masového vraždění, o jehož zahájení zprvu netušily. Když 20. ledna 1945 Treite Buchmannové jako blokové tuberkulózního oddělení nařídil předložit seznam těžce nemocných k přeložení do „Jugendlageru Uckermark“, Buchmannová rozkaz vykonala, aniž tušila, že nad spoluvězeňkyněmi spolupodepisuje rozsudek smrti.⁵²²

B. Strebel uvádí, že systematická fyzická likvidace ravenbrückých vězeňkyň ve společné režii Pflauma, táborových lékařů, dozorkyň a později zejména Schwarzhubera měla

⁵¹⁷ Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 466 n.

⁵¹⁸ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 77, 86 n.

⁵¹⁹ Schopnost vězeňkyň pochodovat byla testována během „generálních apelů“ od února do dubna 1945. Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 96.

⁵²⁰ Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 464 n.

⁵²¹ Apel: Jüdische Frauen, s. 336.

⁵²² Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 83.

čtyři podoby. První z nich - ponechání vyhladovělých a nemocných žen vlastnímu osudu, tedy ve většině případů nevyhnutelné smrti - bylo hlavním účelem transformace tábora Uckermark. Ten byl obdobně jako mnohem větší tábor Bergen-Belsen příkladem nového typu „tábora smrti“: místo plynových komor si jeho vedení z velké části „vystačilo“ s polovičními přiděly potravin oproti hlavnímu táboru či celodenními apely, jimž byly s minimem oblečení a často v krutých mrazech vystaveny staré a zesláblé ženy. Vězeňkyně neměly přístup k vodě a toaletám, přitom byly exemplárně trestány a vražděny za „nečistotu“.⁵²³ V posledních měsících války přitom získaly podobný decimační charakter i některé *Aussenlagery*. Nejvýraznějším příkladem byl smíšený tábor Malchow, mezi jehož vězni bylo v prosinci 1944 celkem 69 % žen.⁵²⁴ Od února 1945 byly práce neschopné vězeňkyně v Malchowě určeny k vyhladovění. Podle svědectví přeživších zůstaly po každém apelu na zemi mrtvé ženy, malchowská vrchní dozorkyně Luisa Danz ubila řadu ženských „heftlinků“ k smrti. Na druhou stranu neprobíhaly v tomto táboře selekce.⁵²⁵ Mezi vězeňkyněmi v Malchowě byla i řada slovenských Židovek.⁵²⁶

Podle Germaine Tillion zemřelo v ravenbrückém hlavním táboře „přirozenou“ smrtí, tedy nikoli zastřelením nebo zplynováním, jen v prosinci 1944 celkem 811 žen (podle údajů z politického oddělení), resp. 727 žen (podle údajů z revíru), v lednu 1945 již 1 221, v únoru 1945 celkem 1 514 (cca. 4 % celkového počtu vězeňkyň) a v březnu 1945 dohromady 1 123 žen - oproti 84 zemřelým za celý rok 1940.⁵²⁷ V posledních měsících války se výrazně zvýšila úmrtnost i v mnohem menším mužském táboře v Ravensbrücku: zatímco ve 3. kvartálu r. 1944 činila 80 osob, ve 4. čtvrtletí šlo o 102 a v 1. kvartálu r. 1945 již o 348, od 1. do 17.

⁵²³ Tamtéž, s. 83.

⁵²⁴ Dublon-Knebel: Malchow, s. 143.

⁵²⁵ Tamtéž, s. 154 - 157.

⁵²⁶ Tamtéž, s. 172 n.

⁵²⁷ Danuta Tulmacka uvádí, že úmrtnost mezi ženami činila v prosinci 1944 celkem 748, v lednu 1945 již 1 189, v únoru 1 429, v březnu 1 529 a v dubnu (do evakuace tábora) pak 280 osob. Leo: Ravensbrück, s. 483; Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 507.

dubna pak o 49 mužů.⁵²⁸ Katastrofální hygienické a sanitární podmínky vedly k řadě životu nebezpečných onemocnění. Podle bývalé vězeňské lékařky Paulette Don Zimmet-Gazel byly v letech 1944/45 nejčastějšími příčinami „přirozených“ úmrtí v Ravensbrücku průjem spojený s vysílením hladem či nezjištěným tyfovým onemocněním (50 % případů), edémy z hladu (20 %), TBC (8 %), zápal plic (7 %), tyfová a paratyfová onemocnění (5 %) a akutní zápaly ledvin (5 % „přirozených“ úmrtí).⁵²⁹

Dalším způsobem vraždění, aplikovaným v „zóně smrti“ Uckermark, bylo podávání jedových injekcí, strychninu či vysokých dávek luminalu. K jejich aplikaci spoluvězeňkyním se poválečnému soudu přiznala sudetská Němka Vera Salvequart,⁵³⁰ jež v Uckermarku působila jako „bloková“. Denně tak podle ní bylo zavražděno 30 - 50 žen.⁵³¹ Třetí metodou bylo hromadné střílení, jež v Ravensbrücku i Sachsenhausenu provádělo „Mordkommando“ pod taktovkou O. Molla.⁵³² Podle Horsta Schmidta, který jako jeden z vězňů mužského tábora sloužil v ravenbrückém spalovacím „Krematoriumskommandu“, bylo v táboře od konce ledna do konce února 1945 postříleno 600 žen.⁵³³ Posledním a nejefektivnějším prostředkem vraždění v Ravensbrücku byla plynová komora, již v lednu 1945 museli postavit vězni mužského tábora; umístěna byla v malém dřevěném baráku v bezprostřední blízkosti táborového krematoria. Do 23. dubna 1945, kdy byla zřejmě využita naposledy, v ní bylo zavražděno 5 - 6 tisíc lidí (ve velké většině žen), převážených sem po selekcích prováděných v táboře Uckermark a v závěrečných týdnech války i přímo v hlavním táboře. Příslušníci vězeňského komanda, kteří museli mrtvolu spalovat, byli v bunkru (táborovém vězení) postříleni dne 25. dubna 1945.⁵³⁴ Kapacita plynové komory umožňovala najednou povraždit

⁵²⁸ Tamtéž, s. 509.

⁵²⁹ Tamtéž, s. 254.

⁵³⁰ V. Salvequart (1919 - 47) byla kvalifikovanou zdravotní sestrou, do tábora Ravensbrück se jako vězeňkyně dostala v prosinci 1944. Po válce byla britským vojenským soudem v Hamburku odsouzena k trestu smrti a popravena.

⁵³¹ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 85; Leo: Ravensbrück, s. 509.

⁵³² Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 72.

⁵³³ Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 475 n.

⁵³⁴ Leo: Ravensbrück, s. 510.

150 - 180 osob.⁵³⁵ Podle Germaine Tillion přicházelo z Uckermarku do plynu denně 50 - 60 žen v lednu a únoru a 150 - 180 lidí v březnu a dubnu 1945. Zplynované vězeňkyně byly v kartotékách označeny poznámkou „Schonungslager Mittwerda“ - tedy názvem fiktivního tábora. Informace o masovém vraždění se záhy rozšířily mezi vězeňkyněmi po celém táboře. Ženy, které byly před selekcemi včas varovány, se zprvu často mohly zachránit. „Kritéria“ pro selekci na smrt byla proměnlivá, za „vstupenku do plynu“ však obecně platily šedé vlasy. Starým ženám barvily spoluvězeňkyně před selekcemi vlasy načerno krémem na boty.⁵³⁶ Jako jediné a neúplné písemné doklady k vraždění v Ravensbrücku se dochovaly dva seznamy, které se podařilo ukrást vězeňkyním pracujícím v táborové písárně: jde o seznam žen poslaných do Uckermarku od 5. do 28. března 1945, datovaný 6. dubnem 1945 a podepsaný samotným velitelem Suhrenem, a „Uckermark-Listen“ - seznamy žen údajně odeslaných do tábora Mittwerda, tj. zplynovaných ve dnech 28. a 29. ledna, 8., 9., 20., 24. a 25. února, 4., 23. a 31. března a 23. dubna 1945.⁵³⁷ Ze 442 identifikovaných žen uvedených na „Mittwerda-Liste“ se ve 147 případech jednalo o Maďarky (většinou židovského původu), ve 139 o Polky (z těch šlo nejméně ve třetině případů o varšavské ženy), dále zde figuruje 40 Francouzek, 33 Rusek, 31 slovenských Židovek a 17 Češek.⁵³⁸ V kartotéce ravenbrückého mužského tábora je celkem 104 jmen označeno poznámkou „Mittwerda 4. April 1945“. U 34 z nich šlo o Poláky, ve 27 případech o vězně ze SSSR, ve 26 případech pak o židovské „heftlinky“, z nichž 15 pocházelo ze Slovenska. Slovenský Žid Hans Alhoff, který do Ravensbrücku přijel prvním transportem z Prešova, zmínil v poválečném procesu selekci 110 - 115 vězňů mužského tábora na smrt. Mezi nimi byl i jeho tehdy dvašedesátiletý otec, který figuruje mezi výše uvedenými 104 muži.⁵³⁹ K metodám vyhlazování uváděným B. Strebelem je nutno doplnit i „černé transporty“ do Hartheimu u Lince, které z Ravensbrücku odjížděly od

⁵³⁵ Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 476.

⁵³⁶ Leo: Ravensbrück, s. 510 n.

⁵³⁷ Buber Agassi: Die fünf Perioden, s. 42

⁵³⁸ Strebel: Das KZ Ravensbrück, s. 484 n.

⁵³⁹ Tamtéž, s. 486.

listopadu 1944 a do nichž byly zařazeny i některé slovenské Židovky. V Hartheimu byly ženy vražděny v plynových komorách, které již od počátku války sloužily fyzické likvidaci postižených Němců v rámci programu „eutanazie“. Decimální charakter měly i transporty do Bergen-Belsenu v únoru a březnu 1945, kam byly záměrně zařazovány i matky s dětmi.⁵⁴⁰ Podle D. Tulmacké ze 375 dětí narozených v Ravensbrücku v posledním roce války zahynulo na tři sta.⁵⁴¹

Slovenské ženy ve svých svědectvích hovoří o masové úmrtnosti v důsledku otřesných pracovních, zdravotních a sanitárních podmínek v táboře Ravensbrück. Paní A.S. (narozena r. 1927), deportovaná do Ravensbrücku 19. prosince 1944 s osmatřicetiletou matkou,⁵⁴² uvádí, že v umyvárně viděla každý den nové mrtvolky.⁵⁴³ Paní H.K. vzpomíná na děsivé výjevy, které skýtal hromady mrtvol žen a dětí v táborové márnici.⁵⁴⁴ Paní F.B. (narozena r. 1918) byla do Ravensbrücku deportována pravděpodobně počátkem prosince 1944. V táboře dělala nosičku mrtvol. Tato práce obnášela „vidieť v pivnici stovky a stovky mŕtvych, ich telá zohavené, hlavne okolo úst, hľadali sa zlaté korunky, zuby zlaté[,] mŕtvola musela mať na prsiach napísané číslo“.⁵⁴⁵

Jednou z nosiček mrtvol byla v Ravensbrücku i L.V. Její matce byla osudná selekce, po níž se dostala do „zóny smrti“ Uckermark. Výpověď paní V. umožňuje mezi vzpomínkami slovenských žen na Ravensbrück nejdetailnější a nejotřesnější vhled do likvidační funkce tohoto tábora.

„Bola výzva, že kto chce, môže sa hlásiť dobrovoľne, ešte v tej karanténe, na nesenie mŕtvol. Jedna v mojom veku, s ktorou som sa ešte vo vagóne spriatelila, mala takisto so sebou matku, ako ja. Sme sa hlásili, tým, že sme mysleli, že sme tým nejakí ako zaistení, že sa

⁵⁴⁰ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 62.

⁵⁴¹ Tamtéž, s. 66.

⁵⁴² Obě přežily, otec paní A.S., deportovaný do Sachsenhausenu, zahynul.

⁵⁴³ VHF, rozhovor s paní A.S. (výpověď č. 36058).

⁵⁴⁴ VHF, rozhovor s paní H.K. (výpověď č. 7123).

⁵⁴⁵ VHF, rozhovor s paní F.B. (výpověď č. 14768).

nedostaneme na transport a môžeme s matkou ďalej tam byť. Takých sedemdesiat, osemdesiat mŕtvol sme denne znášali, len v prostých rukách, žiadny dezinfekčný, to nebolo. Tieto boli vždy umiestnené v takej, povedzme že kúpeľňa to bola. [...] A bola pôlnoc, keď sme sa vrátili, povedala som, že domov, k matke. A to takto trvalo [...] neviem či už dva mesiace, tri mesiace[.] Tak matka moja bola potom zadelená tiež ako do práce, mala tých šesťdesiat rokov a bola ozaj čulá, práceschopná, a jeden deň, keď si pred tým dňom skrz mokré nohy [...] dostala chrípku, ostala doma[.] ja som pracovala a keď som sa vrátila, som sa dozvedela, že ju napísali na transport do takzvaného Jugendlageru. Tak ja som vedela, že čo je ten Jugendlager, že to bol vlastne jeden Vernichtungslager[.] Tak som išla za tou SS-sestrou, volala sa Eka[.] a prosila som, že však vie, že moja matka je práceschopná, tak aby ju do tohto transportu nedávala, a že keď ju už dá, tak prosím, aby som ja mohla ísť s ňou. Tak moju prosbu, aby som ja mohla ísť s ňou, odmietla a ešte ma ukludňovala[.] že aby som nemala starosť, že moja matka tam nebude musieť pracovať, nebude musieť apel stať, že je to vlastne jedno uľahčenie pre ňu. A skutočne, prvého februára prišiel ten strašný deň, keď som [sa] musela odlúčiť. Tak prístup k nej nebol, ale ja som napriek tomu raz s jedným transportom dostala sa [...] do toho tábora a skutočne, našla som tam matku, v jednej malej studenej izbičke, kde boli samé také [...] staršie ženy, trasúca od zimy, od hladu, vrhnú sa na mňa a každý pýta pomoc, tri dni vraj nedostali jesť, vzali im aj kabáty, musia len v tých ľahkých šatách stať apel. Tak keď som zazrela matku, tak to nebol už výraz tváre, ten nežnej, ako bola moja matka, ale hrôza, strach, hlad, zvislé oči. Ja som vedela, že ja jej pomôcť nejako musím. [...] To bol posledný raz, čo som ju videla, a ten obraz je stále pred mnou. Tak vrátiac sa do lágru [...] som môj každodenný chlieb [...] cez jednu Bibelforscherin⁵⁴⁶ [...] mohla matke poslať.“ Jak paní L.V. zjistila, měla její matka v kartotéčním záznamu poznámku „Schonungslager Weimar“, užívanou jako eufemismus pro fyzickou likvidaci.

⁵⁴⁶ Jako „badatelé Bible“ byli v terminologii nacistických koncentračních táborů pojmenováni „heftlinci“ z řad Svědků Jehovových, označovaní fialovým trojúhelníkem na vězeňském stejnokroji.

Jako nosička mrtvol musela pani V. asistovať i pri nakládání ještě živých žen určených do plynové komory:

„mrtvoly [...] sme museli neľudským spôsobom hádzať na rebrinák. [...] Pamätám [...] si na jednu strašnú noc, keď jeden transport prišiel z Rechlina[,] a museli sme tieto nakladať na jedno nákladné auto. Tak, jako my sme to robili, sa zdalo tým SS-Aufseherom príliš ľudské, a tak nám doniesli nejaké stoličky[,] my sme sa na to postavili a museli sme jednu cez druhú hodiť. Boli to ešte všetko živé bytosti, niektoré vedeli o sebe, niektoré nevedeli[,] a že tieto išli do plynu, najlepším dôkazom bolo, že sa auto obrátilo a my sme znova nakládali a videli sme stále, aj na druhý deň ešte, horiaci dym z komína. Bolo nám strašne, že my sme museli podávať pomocnú ruku tým, ktorých vlastne hnali do smrti, a to sme si nikdy nemohli odpustiť, ale nemohli sme konať ináč.“⁵⁴⁷

Pani E.P. se naopak podařilo matku před selekcí zachránit. Její výpověď přitom svědčí o tom, že o výběru lidí určených na smrt do jisté míry spolurozhodovaly i „vězeňské funkcionářky“. Jak uvádí, poprala se s blokovou - německou „asociálkou“, aby si tato nemohla opsat vězeňské číslo její matky za účelem selekce do „Jugendlageru“ Uckermark:

„Končilo to tak, že sa jej strašne páčilo, ako som sa bila, a všetci s hrôzou kúkali, že čo z toho bude, že teda nás zoberú obe preč. No ale my sme mali odvtedy takú priateľku v tejto asociálke. [...] Už som nevedela, či tá kamarátka, tá Češka, ma upozornila, alebo táto esesačka, že bude selekcia a že mám chytiť mamu a z toho bloku odísť a celý deň sa schovávať niekde inde. Tak to sa aj stalo. A keď sme sa vrátili, tak strašne zdecimovaný blok bol[,] vedľa nás bol blok, kde urobili selekciu a potom už s číslami na hrudi a na ruky napísanými, už pripravenými pre to, ich priviedli späť na ten blok a tam čakali, pokiaľ električka, neviem, čo sa tam v tej plynovej komore...“ Pani P. vzpomíná, že popel a kosti obětí byly vysypávány do jezera vedle hlavního tábora.⁵⁴⁸ Pani R.H. dostala v Ravensbrücku

⁵⁴⁷ VHF, rozhovor s pani L.V. (výpověď č. 19535).

⁵⁴⁸ VHF, rozhovor s pani E.P. (výpověď č. 17252).

za úkol hledat zlaté zuby a jiné cennosti v bazénu vedle plynové komory, této práci se jí však podařilo vyhnout.⁵⁴⁹

O selekcích na smrt v hlavním táboře mluví i další bývalé vězeňkyně, mj. paní E.H.:

„Přišla s nami zo Seredi jedna úplna garnitúra z blázince[,] vtedy sme fakticky prišli s nimi, deň sme ich videli, potom už [...] ich zainjekovali, ešte neplynovali. [...] Nevie, aký instinkt mali na to, koho odstrániť.“ Paní H. dodává, že v důsledku strachu příslušníků SS z tyfu „mizely“ zvláště ženy, u nichž našli vši.⁵⁵⁰ Paní H.R. uvádí, že na revíru v hlavním táboře probíhaly selekce každý druhý či třetí den.⁵⁵¹ Paní V.G. zmiňuje selekce v táboře Rechlin-Retzow, odkud byly ženy posílány do ravenšbrücké plynové komory.⁵⁵²

4. Likvidace tábora Ravensbrück, pochod smrti a osvobození

Rozkaz ke konečné evakuaci tábora Ravensbrück obdržel velitel tábora Suhren pravděpodobně koncem března 1945, podle vlastních slov od šéfa *Amtsgruppe D* (Inspekce koncentračních táborů) v rámci WVHA Richarda Glückse a vyššího vůdce SS a policie (HSSPF) pro Berlín a Braniborsko Augusta Heissmeyera. O několik dní dříve bylo asi 7 500 ravenšbrückých vězeňkyň především z Norska a Dánska, ale i z Polska a dalších zemí předáno Švédskému Červenému kříži.⁵⁵³ Ravensbrück tak byl táborem, ze kterého se před osvobozením podařilo evakuovat na svobodu nejvíce lidí (ženy ani muži ze Slovenska mezi nimi nebyli). Ve stejné době přitom pokračovalo masové umírání vězeňkyň - ať už v důsledku vraždění v plynové komoře, jež probíhalo až do 23. dubna 1945, nebo hladu a nemocí. To byl i případ převážně židovských vězeňkyň (včetně žen ze Slovenska) v některých pobočných táborech, zejména v Rechlinu a Malchowě. Ty získaly v posledních dnech před osvobozením do značné míry charakter „táborů smrti“, kde ženy nepracovaly, nedostávaly jídlo a nakonec

⁵⁴⁹ VHF, rozhovor s paní R.H. (výpověď č. 30254).

⁵⁵⁰ VHF, rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 19153).

⁵⁵¹ VHF, rozhovor s paní H.R. (výpověď č. 5059).

⁵⁵² VHF, rozhovor s paní V.G. (výpověď č. 20077).

⁵⁵³ Blatman: *The Death Marches*, s. 166.

byly odchodem SS ponechány vlastnímu osudu, přičemž mnohé se osvobození Rudou armádou nedožily.

Poslední početní stav, zaznamenaný v hlavním táboře dne 26. dubna 1945, činil 30 994 žen. S. Erpel odhaduje, že na 17 000 z nich bylo v té době umístěno v pobočných táborech.⁵⁵⁴ Po následné likvidaci tábora a evakuaci velké většiny žen „pochodem smrti“ zůstalo v Ravensbrücku asi 3 000 převážně nemocných vězeňkyň spolu s vězeňskými lékařkami a ošetřovatelkami. Tyto ženy zde byly 30. dubna osvobozeny jednotkami 49. armády 2. běloruského frontu.⁵⁵⁵ Bývalý HSSPF Hamburku G.-H. Bassewitz-Behr přitom po válce tvrdil, že koncem března 1945 obdržel prostřednictvím Himmlera „Vůdcův“ rozkaz zabránit předávání živých vězňů koncentračních táborů do rukou nepřitele.⁵⁵⁶ Ravensbrücký táborový lékař Winkelmann před poválečným soudem zmínil spekulace o rozkazu nepředávat sovětským vojskům živé vězně, ale odmítl existenci takového rozkazu potvrdit.⁵⁵⁷

Pěší evakuace z Ravensbrücku a těch pobočných táborů, v nichž se ji podařilo zorganizovat, směřovala počínaje 27. dubnem převážně přes Neustrelitz a Malchow na Schwerin; vězeňkyním byly před cestou vydány balíčky Červeného kříže. Pochod byl rozdělen do kolon po 300 - 500 ženách, záhy pak došlo k jeho rozdělení do několika větších skupin, z nichž některé byly Rudou armádou osvobozeny po necelých 24 hodinách, jiné na sovětské či americké osvoboditele narazily až počátkem května. Pochody z Ravensbrücku i jeho pobočných táborů byly obdobně jako sachsenhausenský pochod smrti provázeny násilnostmi. Při pochodu z tábora Rechlin-Retzow byly vězeňkyně dovedeny do lesa, kde si měly „odpočinout“. Následně do nich příslušníci SS začali střílet, ve vzniklé panice část vězeňkyň uprchla. Podíl zavražděných není znám.⁵⁵⁸ SS-Unterscharführer Albin Conrad byl r. 1948 popraven za účast na masakru vězeňkyň pochodujících z Ravensbrücku. Došlo k němu

⁵⁵⁴ Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 167.

⁵⁵⁵ Leo: Ravensbrück, s. 512 n.

⁵⁵⁶ Blatman: The Death Marches, s. 155 n.

⁵⁵⁷ Tamtéž, s. 168.

⁵⁵⁸ Blatman: The Death Marches, s. 169; Erpel: Zwischen Vernichtung und Befreiung, s. 172 nn.

v Neustrelitz-Fürstensee, kde SS vyhodila do vzduchu muniční sklad a zabila tím desítky žen.⁵⁵⁹ Není známo, zda mezi nimi byly ženy ze Slovenska.

Paní E.P. připomíná změnu v chování některých dozorkyň v posledních dnech existence tábora. Jedna z nich ji s matkou chtěla propustit, ačkoli věděla, že jde o židovské vězeňkyně. Nakonec jim sdělila, že propuštění není možné - podle paní P. proto, že jejich bydliště na Slovensku bylo již osvobozeno. E.P. vzpomíná, že v posledních týdnech byly propouštěny Dánky, Francouzky či Nizozemky a podařilo se to i některým Židovkám. Pochodu smrti z Ravensbrücku se E.P. podařilo se štěstím vyhnout: „[b]ola som veľmi oslabená, takže som bola medzi tými dvomi tisícami, čo sa skrývali alebo takto zostali v táboře a neišli na pochod.“⁵⁶⁰

Paní J.S. naopak vzpomíná, že jí E. Buchmannová jako bloková poradila zúčastnit se pochodu a nezůstávat v táboře. Jak uvádí, ke svému štěstí měla dobré boty - to byla otázka života a smrti, řada žen disponovala jen dřeváky. Paní S. vzpomíná i na prozaické okolnosti osvobození - jednoho dne doprovod z řad SS zmizel.⁵⁶¹

Podobně jako v Sachsenhausenu využila SS při vylákání vězeňkyň na „evakuační“ pochod pozitivní motivace v podobě balíčků Červeného kříže.⁵⁶² Paní H.R. připomíná, že od té doby již účastnice pochodu jídlo nedostávaly:⁵⁶³ vězeňkyně ostatně hovoří o „hladovém pochodu“ spíše než o „pochodu smrti“. Paní H.H. uvádí, že kromě jídla obdržela na počátku pochodu i sto cigaret.⁵⁶⁴

Účastnice pochodu si podle svých slov byly vědomy, že cílem jejich „doprovodu“ z řad SS je uniknout Rudé armádě. Podle paní J.G. „se nás snažili dostat tam, kde mysleli, že

⁵⁵⁹ Leo: Ravensbrück, s. 512 n.

⁵⁶⁰ VHF, rozhovor s paní E.P. (výpověď č. 17252).

⁵⁶¹ VHF, rozhovor s paní J.S. (výpověď č. 21687).

⁵⁶² VHF, rozhovor s paní G.S. (výpověď č. 21669).

⁵⁶³ VHF, rozhovor s paní H.R. (výpověď č. 5059).

⁵⁶⁴ VHF, rozhovor s paní H.H. (výpověď č. 19380).

bude americká strana“.⁵⁶⁵ Paní H.K. uvádí: „Chtěli nás předat Američanům, aby ukázali, že s námi dobře zacházeli[.] Měli hrozný strach z Rusů. My jsme chtěly zdržovat, jít co nejpomaleji, aby nás Rusové dostihli.“ Ženy, které nemohly pokračovat, přitom esesmani stříleli.⁵⁶⁶ Taková smrt hrozila i paní H.H.: „[J]eden esesák vytáhl na mne pušku, chtěl mě zastřelit, protože já jsem řekla, já už nemůžu, já nepůjdu dál[.] esesačka mu tenkrát zabránila, už nevím, z jakýho důvodu. A pak jsme přišli do Mirowa v Meklenburku, a tam se najednou ztratili, najednou byli esesáci pryč.“⁵⁶⁷ Paní H.K. vzpomíná, že ještě před zmizením německého „doprovodu“ kamsi zmizely ruské vězeňkyně.⁵⁶⁸ O vraždách během pochodu se slovenské pamětnice Ravensbrücku, na rozdíl od mužů ze Slovenska evakuovaných ze Sachsenhausenu, nezmiňují.

Hodiny před osvobozením se u některých účastnic pochodu neobešly bez dramatických scén provázejících závěrečné boje války. Tak paní G.S. uvádí, že se spolu se dvěma spoluvězeňkyněmi ukryla ve voze Wehrmachtu, jehož příslušníci jim přislíbili ochranu před SS výměnou za poskytnutí svědectví o této pomoci vítězným Spojencům. Dne 2. května 1945 byla „jejich“ kolona Wehrmachtu bombardována, v nebezpečné situaci zachránil paní S. život německý voják, který jí kryl tělo, sám však vykrvácel.⁵⁶⁹

Řada žen ve svých svědectvích připomíná hromadná úmrtí osvobozených vězeňkyň po jídle,⁵⁷⁰ k němuž docházelo i u vězňů jiných táborů včetně účastníků pochodu smrti ze Sachsenhausenu. Paní R.H. uvádí, že k takovým případům docházelo během pochodu z Ravensbrücku, tedy ještě před osvobozením, po požití jídla z balíčku Červeného kříže.⁵⁷¹

⁵⁶⁵ VHF, rozhovor s paní J.G. (výpověď č. 38723).

⁵⁶⁶ VHF, rozhovor s paní H.K. (výpověď č. 7123).

⁵⁶⁷ VHF, rozhovor s paní H.H. (výpověď č. 19380).

⁵⁶⁸ VHF, rozhovor s paní H.K. (výpověď č. 7123).

⁵⁶⁹ VHF, rozhovor s paní G.S. (výpověď č. 21669).

⁵⁷⁰ VHF, rozhovory s paní M.A. (výpověď č. 37389), paní A.R. (výpověď č. 32961) a paní L.V. (výpověď č. 19535).

⁵⁷¹ VHF, rozhovor s paní R.H. (výpověď č. 30254).

O úmrtí po jídle hovoří i slovenské židovské ženy, které byly z Ravensbrücku deportovány do Bergen-Belsenu a tam osvobozeny.⁵⁷² Scény, k nimž došlo po příchodu britských vojsk, popisuje paní E.B.: „většina lidí se rozběhla za jídlem, [někteří] byli ušlapáni[,] byly tam kusy slaniny a podobně. [K]dyž nás nakonec britská armáda osvobodila, donesli velké kastroly s polévkou a na vrcholu byl tuk. [...] Mnozí vězni byli strašně hladoví[,] takže si brali, kolik mohli z vrcholu. Ti umírali mezi prvními, po pár hodinách od osvobození.“⁵⁷³ Podobné případy zmiňuje paní L.G.: „[d]ali nám jídlo ze skladů - plesnivý chleba[,] Otevřeli konzervy se sádlem a masem a tito nemocní lidé se žaludečními potížemi umírali. Nikdy jsme neviděli tolik mrtvých, jako po příchodu Britů.“ Mrtvých, kteří přišli o život tímto způsobem, byla podle paní G. „celá hromada“.⁵⁷⁴

K setkání s většinou sovětskými osvoboditeli se slovenské pamětnice tábora Ravensbrück vyjadřují nejednotně. Paní L.V. uvádí, že se rudoarmějci chovali slušně,⁵⁷⁵ paní E.P. zdůrazňuje vzornou práci sovětských ošetřovatelů.⁵⁷⁶ Paní M.A. uvádí, že „obyčejní vojáci boli veľmi slušní k nám, ale tí dôstojníci boli odporní. Aj tí lekári.“⁵⁷⁷ Paní H.H. hovoří o slušném chování osvoboditelů vůči bývalým vězeňkyním, ale i o znásilňování německých žen: „vypravovala nám ta žena, tam u které jsme [po osvobození] bydlely, že když Rusové přišli, že byla za noc čtyřicetkrát znásilněna. Taky chtěli znásilnit tu holčičku dvanáctiletou, a to prosily, aby nedělaly, a obětovala se ta babička tý holčičky.“⁵⁷⁸

Nepříliš pozitivní jsou vzpomínky některých žen na setkání s čs. spoluobčany po osvobození. Paní J.G. uvádí k setkání s českými politickými vězni v táboře spravovaném

⁵⁷² Např. Sommer-Lefkovitsová: *Aj vy ste v tomto pekle?*, s. 60.

⁵⁷³ VHF, rozhovor s paní E.B. (výpověď č. 24779).

⁵⁷⁴ VHF, rozhovor s paní L.G. (výpověď č. 51165).

⁵⁷⁵ VHF, rozhovor s paní L.V. (výpověď č. 19535).

⁵⁷⁶ VHF, rozhovor s paní E.P. (výpověď č. 17252).

⁵⁷⁷ VHF, rozhovor s paní M.A. (výpověď č. 37389).

⁵⁷⁸ VHF, rozhovor s paní H.H. (výpověď č. 19380).

Rudou armádou, v němž byla provizorně umístěna: „opravdu nás vedle sebe nechtěli snášet, mysleli si, že jsme oproti nim něco podřadného.“⁵⁷⁹

Paní E.P. dodává:

„Přišli spisovat' československé občianky, no a keď sa mňa spýtali, ty jseš Židovka?, ja som povedala, že nie. Mňa to pobúrilo, ja som sa cítila československá občianka. Prečo ma mali po oslobodení ešte tuto čosi diskriminovať, pripomínať a neviem čo. Však oni prišli spisovať československé občianky. Tak co jseš? Ja som povedala, že Ruska, podľa svojho otca.“⁵⁸⁰

⁵⁷⁹ VHF, rozhovor s paní J.G. (výpověď č. 38723).

⁵⁸⁰ VHF, rozhovor s paní E.P. (výpověď č. 17252).

VII. SLOVENŠTÍ ŽIDÉ V BERGEN-BELSENU

1. „Pobytový“, „ozdravný“ a likvidační tábor Bergen-Belsen, 1943 - 1945

Tábor Bergen-Belsen severně od Celle v tehdejší pruské hannoverské provincii byl zřízen v dubnu roku 1943 na Himmlerův rozkaz v sousedství tábora zajateckého, který v Belsenu fungoval od roku 1940 a v němž zahynuly tisíce především sovětských válečných zajatců. Belsenský tábor, určený původně jako „pobytový tábor“ (*Aufenthalslager*) pro některé kategorie židovských cizích státních příslušníků (hlavně občanů neutrálních zemí), byl zřízen jako jeden z posledních velkých koncentračních táborů ovládaných WVHA. Za vznikem tábora stála společná iniciativa Zahraničního úřadu a RSHA, kde Eichmannův referát fakticky rozhodoval i o zacházení se Židy cizí státní příslušnosti.⁵⁸¹

Prvním velitelem belsenského koncentračního tábora byl až do svého odvelení na frontu počátkem prosince SS-Hauptsturmführer Adolf Haas.⁵⁸² Lhostejnost líného byrokrata Haase i nezájem jemu nadřízeného Pohlova WVHA o tábor, který nebyl zařazen do válečné ekonomiky, vedla k postupnému zhoršování životních podmínek v táboře. Ty však byly až do Haasova odvelení na frontu⁵⁸³ počátkem prosince 1944 a jeho nahrazení dosavadním velitelem v Osvětimi-Birkenau Josefem Kramerem snesitelnější než ve většině německých koncentračních táborů. Veliteli tábora byli podřízení vedoucí administrativy (*Verwaltungsführer*), *Schutzhaftlagerführer* (jemu podléhaly osoby ve funkci *Rapportführerů* a těm pak *Blockführeri*) a *Arbeitsdienstführer*, jehož podřízení s v hodnosti *Kommandoführer* veleli jednotlivým vězeňským pracovním komandům.⁵⁸⁴

Zlomovým bodem ve vývoji belsenského tábora bylo rozhodnutí WVHA rozšířit jej o „ozdravný tábor“ (*Erholungslager*), jak bylo cynicky označeno odkladiště otrockou prací,

⁵⁸¹ Kolb: Bergen-Belsen, s. 33 - 37.

⁵⁸² Haas (1893 - 1945) působil před nástupem do čela tábora Bergen-Belsen jako *Schutzhaftlagerführer* v Sachsenhausenu a později jako velitel ve Wewelsburgu - nejmenším ze systému hlavních koncentračních táborů ve Třetí říši. V prosinci převzal velení 18. praporu pancéřových granátníků SS, od počátku května 1945 je považován za nezvěstného. Kolb: Bergen-Belsen, s. 81 n.

⁵⁸³ Haas v roce 1944 upadl postupně v nemilost svého původního ochránce, šéfa WVHA Oswalda Pohla. Kolb: Bergen-Belsen, s. 81 n.

⁵⁸⁴ Tamtéž, s. 80 n.

nemocemi a podvýživou vyčerpaných vězňů koncentračních táborů, kteří již nebyli pro práci využitelní. První z „odlehčovacích“ transportů nemocných heftlinků dorazil do Belsenu dne 27. března 1944 z tábora Dora, později známého jako koncentrační tábor Mittelbau-Dora.⁵⁸⁵ Postupná evakuace vězňů z východněji umístěných táborů před postupující Rudou armádou vedla v Belsenu od podzimu 1944 ke stále většímu přelidnění; jen v první ze dvou ženských části belsenského tábora, zřízené v létě 1944, se asi 15 000 vězeňkyň tísnilo v prostorách s kapacitou pro 2 200 osob.⁵⁸⁶

SS-Hauptsturmführer Josef Kramer, který dne 2. prosince 1944 nahradil Haase v čele tábora, byl v uplynulém půlroce ve funkci velitele v Birkenau zodpovědný za povraždění zhruba půl milionu lidí, většinou maďarských Židů.⁵⁸⁷ V Belsenu se Kramer uvedl likvidací židovské samosprávy, reprezentující většinu vězňů tábora, když sesadil radu starších v čele se židovským starším - řeckým Židem Jacquesem Albalou. Jeho dosavadní zástupce Josef Weiss, německý sionista deportovaný z Nizozemska, pak až do osvobození působil jako „židovský starší“ podřízený táborovému staršímu, kriminálnímu vězni Walterovi Hankemu.⁵⁸⁸

Dne 1. prosince 1944 bylo v koncentračním táboře Bergen-Belsen vězněno 15 257 lidí. Další spolehlivý údaj o počtu heftlinků pochází až z 1. března 1945, kdy bylo v táboře 41 520 vězňů, z toho přes 64 % žen. I přes příliv tisíců vězňů evakuovaných v prvním čtvrtletí 1945 z Osvětimi, Sachsenhausenu, Ravensbrücku, Mittelbau-Dory a dalších táborů kleslo osazenstvo vzhledem k masové úmrtnosti do 6. dubna 1945 na 39 789 osob. Od počátku roku 1945 do osvobození dne 15. dubna toho roku zahynulo v Bergen-Belsenu na 35 000 lidí, dalších asi 13 tisíc bývalých vězňů tam zemřelo ještě po osvobození.⁵⁸⁹

⁵⁸⁵ Tamtéž, s. 105 n.

⁵⁸⁶ Tamtéž, s. 142.

⁵⁸⁷ Kramer (1906 - 1945) byl do Osvětimi převelen z funkce velitele tábora Natzweiler v Alsasku. Byl odsouzen k smrti britským vojenským soudem a v prosinci 1945 popraven v Hameln. Kolb: Bergen-Belsen, s. 122 nn.

⁵⁸⁸ Tamtéž, s. 125.

⁵⁸⁹ Tamtéž, s. 128, 134, 137.

Hlavním důvodem masové úmrtnosti v Belsenu byl nezájem táborového velení o přežití vězňů, s jejichž pracovním nasazením se nepočítalo. To se projevovalo zejména cíleným zhoršováním hygienických a sanitárních podmínek, omezováním či zastavením přidělu zdravotní péče, léků, nekontaminované vody a jídla a každodenním šikanováním, projevujícím se zejména dvou- až pětihodinovými (někdy i devítihodinovými) ranními apely, jež museli stát všichni vězni kromě nemocných, dětí do tří let věku a jejich matek.⁵⁹⁰ V únoru 1945 dostávali ještě vězni denně dva krajíce chleba, půl litru vodové polévky s kusem bramboru nebo řepy a dvakrát týdně pak čajovou lžičku másla s kusem sýra nebo salámu. V některých březnových dnech a zejména pak v několika dnech před osvobozením tábora nebyl již přidělován ani chléb.⁵⁹¹ V tzv. Häftlingslageru II byly jediným zdrojem vody pro tisíce mužů kontaminované venkovní nádrže. Osobní hygiena v této části tábora, která byla v Belsenu považována za nejhorší, nepřipadala v úvahu. Skutečné peklo v rámci této části tábora představoval blok 10 - infikovaní vězni zde mnohdy při vysokých horečkách a s otevřenými ranami leželi na zemi, velká část z nich nebyla schopna pohybu a proto defekovali přímo na podlahu bloku. Nizozemský židovský lékař dr. Leo byl právě v tomto bloku poprvé svědkem kanibalismu; jak uvedl před poválečným soudem, až do osvobození se v Belsenu setkal s 200 - 300 dalšími případy. Několik francouzských heftlinků, jež kápa přichytila při shánění potravin na těle zemřelých spoluvězňů, dozorcí pro výstrahu oběsili.⁵⁹²

Do konce roku 1944 vězni z příchozích transportů procházeli odvěšiváním. Po nástupu Kramera do čela tábora přestala být desinfekce a desinsekce nových vězňů prováděna. To vedlo mj. k epidemii skvrnitého tyfu od ledna 1945. Ta spolu s předchozími, resp. paralelními

⁵⁹⁰ V posledních týdnech existence tábora zemřelo podle svědků při každém apelu několik desítek vězňů. Osobní vinu za svévolné vraždy vězňů, z nichž řada byla schopna fyzické práce, nese Kramer a jeho podřízení muži a ženy. Zbytečné protahování apelů během teplot pod bodem mrazu zakázal šéf WVHA Pohl dne 7. listopadu 1944 všem velitelům koncentračních táborů včetně Kramera. Kolb: Bergen-Belsen, s. 140 n.; Buser: Überleben von Kindern und Jugendlichen, s. 240. Slovenský pamětník, který byl v Seredi a Belsenu vězněn jako dítě, potvrzuje informaci o vynětí nemocných z apelů: „[m]alo to len jednu výhodu v tom revíre, že sme nemuseli chodiť na Zählapelle“. ABB, videorozhovor s panem P.K.

⁵⁹¹ Kolb: Bergen-Belsen, s. 146.

⁵⁹² Tamtéž, s. 141, 147.

epidemiemi břišního tyfu (v létě 1944 a na přelomu let 1944-45) a TBC a s celkovým přelidněním přispěla ke zvýšení úmrtnosti v posledním půlroce existence tábora. 90 % úmrtí si však vyžádal hlad, žaludeční nemoci a úplavice.⁵⁹³

V polovině února 1945 přestala dostačovat kapacita belsenského krematoria. Mrtvoly byly patrově kladeny na dřevěné rošty, hranice byly následně zapáleny. Vzhledem k zákazu „plýtvání“ dřevem ze strany lesní správy a stížnostem důstojníků Wehrmachtu ze sousedního vojenského cvičiště na zápach z palících se těl byla během března i tato praxe opuštěna. Infikované mrtvoly nyní v táboře ležely volně na zemi, hromady mrtvol byly naházeny v bloku 11, známém jako „Leichenblock“, v Häftlingslageru II. Ve čtyřech dnech bezprostředně před osvobozením bylo na 2 000 vězňů nasazeno k nošení mrtvol do hromadných hrobů. Při této morbidní práci, již nechal Kramer doprovázet hudbou dvou vězeňských kapel, se pochopitelně dále šířily infekční nemoci.⁵⁹⁴

V sektoru tábora známé jako „Sternlager“, kam byla zařazena i část lidí deportovaných do Belsenu ze Seredi, museli židovští vězni jako v jediné části belsenského komplexu nosit žlutou hvězdu.⁵⁹⁵ V „dětském baráku“ byly v době krátce před osvobozením umístěny děti ve věku od 8 měsíců do 15 let věku z Nizozemska, Polska a Slovenska.⁵⁹⁶ Kolem 18 % vězňů ve „Sternlageru“ bylo ve věku do 18 let. Úmrtnost nezletilých ve „Sternlageru“ byla na rozdíl od většiny koncentračních táborů nižší než u dospělých vězňů: z lidí zemřelých v této části tábora bylo jen 4,6 % ve věku do 14 let. Děti byly umístěny na barácích zpravidla spolu s matkami, výjimečně pak s otci.⁵⁹⁷ Vězni museli v interním provozu tábora pracovat od 15 let věku; děti od práce byly - na rozdíl od velké většiny nacistických táborů - osvobozeny, přes den byly s výjimkou sirotků většinou bez dohledu, který nad ostatními „heftlinky“ vykonávali

⁵⁹³ Tamtéž, s. 144 nn.

⁵⁹⁴ Tamtéž, s. 147 n.

⁵⁹⁵ Tamtéž, s. 63.

⁵⁹⁶ Buser: Überleben von Kindern und Jugendlichen, s. 255.

⁵⁹⁷ Tábořem Bergen-Belsen prošlo celkem na 3 000 dětí; asi 500 z nich se zde dočkalo osvobození. Buser: Überleben von Kindern und Jugendlichen, s. 267, 270.

„vězeňští funkcionáři“. Rodiny se mohly setkávat během večerů, většinou mezi 19. a 20. hodinou.⁵⁹⁸

Tragické události v závěru války, poznamenaném v Bergen-Belsenu humanitární katastrofou, se odehrávaly na pozadí mocenských konfliktů otřásajících nacistickým vládním a bezpečnostním aparátem a ovlivňujících rozporná rozhodnutí Heinricha Himmlera jako jeho klíčového představitele. Ten v posledních týdnech války - před konečnou zradou „Vůdce“ - osciloval mezi loajalitou k Hitlerovi a oportunistickou politikou „vstřícných gest“ vůči Angloameričanům, založenou na chimérické představě o separátním míru mezi SS a západními Spojenci - či později alespoň v jejich shovívavější zacházení vůči sobě a svým podřízeným. Nejen v případě Bergen-Belsenu se Himmlerovým podřízeným koncem války dařilo rozkazy „říšského vůdce“ SS blokovat. Skutečnost, že Himmler v téže době prosazoval fatální evakuaci některých jiných koncentračních táborů, mj. Sachsenhausenu a Ravensbrücku, je důkazem, že jeho nařízení z posledních týdnů války nebyla motivována zájmem o přežití otroků v moci SS. Himmler po schůzce se svým finským masérem baltskoněmeckého původu Felixem Kerstenem dne 10. března 1945, při níž mu Kersten předal urgentní apel Světového židovského kongresu na záchranu životů vězňů v Bergen-Belsenu, nařídil šéfům WVHA a RSHA Oswaldu Pohlovi a Ernstu Kaltenbrunnerovi (1903 - 1946), jakož i vedoucímu *Amtsgruppe D* v rámci WVHA (dřívější Inspekce koncentračních táborů) SS-Gruppenführerovi Richardu Glücksovi a „říšskému lékaři“ SS a policie a hlavě Německého Červeného kříže, SS-Obergruppenführerovi a generálovi Zbraní SS Ernstu-Robertu Grawitzovi, aby při potlačování epidemie mezi vězni tábora Bergen-Belsen „nešetřili na lékařích ani na lécích“. Himmlerovi podřízení ve vedení tábora v čele s rutinérem masového vraždění Josefem Kramerem toto nařízení, jež jim 18. či 19. března přijeli osobně předat Pohl spolu s vedoucími oddělení D I (*Zentralamt*) a D III (*Sanitätswesen*) v rámci

⁵⁹⁸

Tamtéž, s. 238 n.

Amtsgruppe D - bývalým osvětimským velitelem Rudolfem Hössem a SS-Standartenführerem Dr. Ennem Lollingem - ignorovali, zatímco se humanitární katastrofa v Bergen-Belsenu s příjezdem dalších transportů jen prohlubovala.⁵⁹⁹ Jak před britským vojenským soudem vypověděl bývalý „židovský starší“ Josef Weiss, sdělil mu Kramer: „čím víc mrtvých Židů mi dodáte, tím líp.“ Kramer v Bergen-Belsenu prováděl masové vraždění „úsporným“ způsobem - na rozdíl od Ravensbrücku či Sachsenhausenu si vedení tábora Bergen-Belsen v posledních měsících války vystačilo bez plynových komor. Až do dní bezprostředně před osvobozením dovolil Kramer vydávat jen minimální množství léků, ačkoli jich SS měla v táborovém skladu velké zásoby. Masovou úmrtnost na TBC, břišní a později i skvrnitý tyfus, již Kramerova politika zvyšovala, doplňoval hladomor. V prostoru sousedního cvičiště Wehrmachtu Bergen-Hohne byly k dispozici obrovské zásoby potravin, jež vojsko nebylo schopno spotřebovat. Kramer o vydání potravin pro vězně nepožádal. Zakázal rovněž vydat vězňům balíčky, jež do tábora dopravil Mezinárodní Červený kříž. Ve třítydenním období od 23. března 1945 přitom nebyl vězňům vydáván ani chléb.⁶⁰⁰

6. dubna odjel z Belsenu první evakuační transport židovských rukojmích („*Austauschjuden*“), následovaný v dalších dvou dnech ještě dvěma transporty. Ani jeden nedorazil na místo určení, tj. do Terezína; jednotlivé skupiny vězňů byly na trati osvobozeny spojeneckými vojsky. Eberhard Kolb uvádí, že Hitlerovi oddaný vedoucí RSHA Kaltenbrunner rozhodl o evakuaci skupiny *Austauschjuden* z Belsenu, aby je dostal z rukou lavírujícího Himmlera. Ten byl podezříván, že chce některé židovské vězně vydat do neutrální ciziny, aby si zvýšil kredit u západních Spojenců. K vydání došlo již 4. března 1945 v případě židovských vězňů turecké státní příslušnosti, kteří z Belsenu odjeli přes Göteborg do Istanbulu.⁶⁰¹

⁵⁹⁹ Kolb: Bergen-Belsen, s. 191 nn., 222 n.

⁶⁰⁰ Tamtéž, s. 196 nn.

⁶⁰¹ Tamtéž, s. 196 nn.

Dne 11. dubna 1944 nařídil Himmler místně omezenou kapitulaci jednotek SS do rukou britských sil v táboře Bergen-Belsen a jeho okolí. Dle dohody s Brity ze 12. dubna předala SS následujícího dne kontrolu nad táborem Wehrmachtu.⁶⁰² Dne 15. dubna převzaly tábor bez boje britské jednotky, jejichž příslušníci zde dokumentovali pravou tvář nacionálně socialistického režimu.

2. Slovenští Židé v Bergen-Belsenu - umírání a osvobození, 1944-1945

Podle záznamů čs. repatriační komise uložených v NA ČR byly v Bergen-Belsenu osvobozeny stovky lidí z českých zemí, Slovenska a Podkarpatské Rusi a dalších několik set Čechoslováků tu - především v posledních pěti měsících před osvobozením dne 15. dubna a dále do konce června 1945 - zahynulo. Další - včetně části mužů deportovaných koncem roku 1944 ze Seredi do Belsenu - byli osvobozeni během evakuace části vězňů počínaje 6. dubnem 1945, jejímž cílem měl být Terezín. Rekonstrukce původu značné části osvobozených a zejména zemřelých čs. vězňů v Belsenu a někdy i jejich vězeňské kategorie (židovští, političtí, romští a další vězni) je obtížná. Ještě neurčitější jsou vzhledem ke zničení většiny belsenské táborové dokumentace příslušníky SS i nedostupnosti kartotečních záznamů ze seredského sběrného tábora za období do 18. listopadu 1944 údaje o počtu a identitě těch vězňů, kteří se do Belsenu dostali dvěma transporty přímo ze Seredi v listopadu a prosinci 1944. Další židovští vězni ze Slovenska byli do Belsenu evakuováni z Osvětimi, Ravensbrücku a Sachsenhausenu: mezi ženami a muži, kteří odjeli ze dvou posledně zmíněných táborů, byli i lidé deportovaní od listopadu 1944 ze Seredi, Prešova a Kežmarku.

S ohledem na torzovitost archivní dokumentace a omezenost okruhu svědectví přeživších i jejich často dětský věk v době války mají pro odhalování okolností deportací Židů ze Slovenska do Bergen-Belsenu, jejich věznění, umírání a osvobození klíčový význam

⁶⁰²

Tamtéž, s. 160 nn.

prameny spojené s osobou JUDr. Karola Kučery (1913 - 2005), který byl v belsenském táboře jednou z vůdčích figur slovenské skupiny. Vedle *oral histories* zachycených v období od 90. let má zvláštní význam část kartotéčních záznamů k živým i zemřelým belsenským vězňům ze Slovenska, jež se Kučerovi podařilo ukrást jednomu z dozorců a spolu s dalšími dokumenty včetně vlastního deníku uchovat i po deportaci z Belsenu dne 7. dubna 1945.⁶⁰³

Podle karty z politického oddělení (tj. Gestapa) přijel Kučera do tábora dne 7. prosince 1944 ze Seredi. Jako důvod „ochranné vazby“ je uveden (jím úspěšně deklarovaný) status míšence; ve videorozhovoru pro památník Bergen-Belsen Karol Kučera dodal, že mu při stylizaci do míšence podobně jako předtím v Seredi pomohla skutečnost, že nebyl obřezán. Na kartě je zaznamenána skutečnost, že žil ve smíšeném manželství, a informace o jeho evangelickém vyznání.

Jak K. Kučera uvádí, byl v táboře Bergen-Belsen umístěn v bloku, který obývalo celkem 120 vězňů ze Slovenska. Ve slovenské skupině vznikla vlastní rudimentární forma samosprávy: v bloku zasedal tříčlenný slovenský táborový soud (*Lagergericht*). Jeho členy byli zřejmě Karol Kučera, JUDr. Jozef (Aurel) Stark⁶⁰⁴ a Ing. Ernest Biheller.⁶⁰⁵ „Soud“ vyřizoval podání slovenských spoluvězňů. Dochovala se např. stížnost vězně D. Kalksteina kvůli nepřiděleným lístkům na chleba z března 1945, kdy hlad a nemoci v táboře vyvolaly humanitární katastrofu, ale také záznam o rozdělení pozůstalosti po zesnulém Eugenu Hoffmannovi (zemřel 9. března 1945) mezi slovenské spoluvězně. Podle Kučerových slov se

⁶⁰³ Jak Kučera uvádí v rozhovoru pořázeném v projektu *oral history* památníku Bergen-Belsen, část z táborových záznamů ukradl Juraj Philadelphy (narozen r. 1897 v Liptovském Jamníku), který byl členem samosprávy bývalých čs. vězňů v *DP Campu* Hillersleben a měl vzhledem ke svému působení v Belsenu „máslo na hlavě“. ABB, Karol Kučera - sbírka digitalizovaných písemností z osobního archivu.

⁶⁰⁴ J. Stark (narozen dne 2. května 1909 v Liptovském Sv. Mikuláši) byl dne 30. listopadu 1944 deportován z Nitry do Seredi a odtud o dva či tři dny později do Bergen-Belsenu. V seredském táboře byl evidován jako míšenec. Žil ve smíšeném manželství, uzavřeném dne 15. dubna 1939. ABB, K. Kučera - sbírka digitalizovaných písemností; SNA, KS.

⁶⁰⁵ Stavební inženýr E. Biheller (narozen dne 29. ledna 1909 v Ružomberku) se do Seredi dostal dne 28. listopadu 1944 z Piešťan, 2. či 3. prosince byl deportován do Belsenu. Podle kartotéčního záznamu ze Seredi uzavřel v r. 1937 sňatek s árijskou ženou, která byla údajně koncem roku 1944 spolu s jejím dítětem v (nespecifikovaném) vězení. ABB, K. Kučera - sbírka digitalizovaných písemností; SNA, KS.

soud snažil zamezit neetickému jednání mezi heftlinky. Ve slovenské skupině byli podle něj dva nebo tři zloději, časté bylo kradení lístků na chleba po zemřelých.

Deník Karola Kučery, pokrývající část období věznění v Bergen-Belsenu od 1. ledna 1945 do evakuace dne 7. dubna, následné osvobození americkým vojskem a práci pro čs. repatriační komisi v DP Campu Hillersleben, je jediným dochovaným dokumentem svého typu vytvořeným slovenským vězněm v některém ze čtyř sledovaných táborů. Část záznamů umožňuje nahlédnout do podmínek života v táboře: K. Kučera dokumentuje, že ve dnech 13. ledna a 18. března 1945 obdržel injekce proti tyfu, k 27. únoru zaznamenává: „Dôkladné umývanie, holenie a upratanie (sic) vši, blch, ploštíc v prádle.“ Dne 3. března si všímá (dočasného, pozn. autora) zlepšení stravy: vězni obdrželi salám a margarín. Kučera v deníku popisuje i své tehdejší duševní rozpoložení. Dne 9. února píše: „sen o otcovi a Novákovi, ťažký úder a údol. Bezhlavosť. Hľadanie miesta a pokoja. [...] Neuveriteľnosť všetkého. Dieta. Ťažké srdce. Lahnutie sa. Brom na spánok.“ Jiné záznamy se vztahují ke snění o životě na svobodě. Dne 25. února zaznamenává K. Kučera sen o novinách. O dva dny později uvádí, že den strávil „v znamení narodenín najdr. manželky. Spomienanie na ňu. Modlenie sa za jej dobré zdravie.“

Slovenští vězni v Belsenu většinou nepracovali. Jejich dny byly povětšinou rozděleny mezi několikahodinové apely, shánění vody a potravin, zabíjení všudypřítomných vši, krátký spánek a diskuse o budoucnosti. Karol Kučera uvádí, že byl po celou dobu věznění optimistický; to kontrastuje s depresivním tónem části jeho deníkových zápisků z belsenského tábora. Svůj optimismus staví ve svém svědectví z počátku 21. století do kontrastu s velkou většinou českých vězňů,⁶⁰⁶ kteří za sebou obvykle měli výrazně delší dobu věznění. O vývoji války byl K. Kučera dobře informován polskými heftlinky, menší informační hodnotu měla komunikace s Ukrajinci - židovští spoluvězni k nim měli menší důvěru. Jak Kučera uvádí, v

⁶⁰⁶ Kučera uvádí, že měl v táboře kontakty i Josefem Čapkem. Ten byl v Belsenu vězněn od 25. února 1945 do své smrti krátce před osvobozením.

Belsenu mu dvakrát zachránila život ukrajinská „kápo“, kterou tam přivedl velitel Kramer z Osvětimi jako svou milenkou; Kučera od ní dostával dodatečné přiděly. Po válce si bývalého spoluvězně ze Slovenska chtěla vzít, což Kučera odmítl. Jeho neteř Marta Spátová, rovněž evakuovaná z Osvětimi, byla také „Funktionshäftling“, měla na starosti umyvárny.

Každý den byli vězni svědky masového umírání v důsledku nemocí, vyhladovění i vraždění ze strany příslušníků SS i „vězeňských funkcionářů“. K. Kučera vzpomíná na házení mrtvých a umírajících na hromadu jako na jednu z mála „pracovních“ zkušeností v Belsenu. Vězeňský kuchař mu bez ostychu sdělil, že vraždí spoluvězně za větší přiděl jídla. Kučera vzpomíná i na popravu skupiny francouzských vězňů přistižených při kanibalismu: tito vyhladovělí lidé se snažili nasytit zbytky svaloviny na kostrách zemřelých spoluvězňů.⁶⁰⁷ Pan P.K. uvádí, že byl svědkem vraždy maďarské židovské ženy jednou z dozorkyň při výdeji jídla.⁶⁰⁸

Paní V.M. (narozena r. 1934) vzpomíná, že při jejím příjezdu ze Sredi do Belsenu ve druhé polovině listopadu 1944 byla z vlaku vyložena těla několika zemřelých dětí. V baráku v belsenském táboře s ní, mladším bratrem a matkou, jež se později kvůli nemoci nemohla o děti starat, byli hlavně další vězni příchozí ze Sredi, ale i lidé z jiných evropských zemí. V Bergen-Belsenu byl osvobozen i její otec, který sem přijel po evakuaci z Buchenwaldu. Do posledně zmíněného tábora se dostal ze Sachsenhausenu, kam přijel ze Sredi. Paní M. vzpomíná na šikanu, již byli vězni vystaveni ze strany židovských káp. R.R. (narozen r. 1937) a T. Reichental (narozen r. 1935) se zmiňují o židovské vězeňské funkcionářce Zuzaně Grossové, původem z Prešova, která před evakuací do Belsenu strávila přes dva roky v Osvětimi. V Belsenu šikanovala spoluvězeňkyně, jež nutila stát apel po delší dobu, než bylo nutné.⁶⁰⁹ Reichental „neviděl, že by někoho bičovala nebo fyzicky týrala[,] ale rozhodně prosazovala přísné tresty jako odepření jídla nebo uvěznění na samotce, zvláště pokud

⁶⁰⁷ ABB, K. Kučera - sbírka digitalizovaných písemností; videorozhovor s K. Kučerou.

⁶⁰⁸ Tamtéž.

⁶⁰⁹ VHF, rozhovor s paní V.M. (výpověď č. 32749).

některou z žen přistihla, jak se snaží promluvit s mužským vězněm z vedlejšího bloku.“ Tvrдост vůči spoluvězeňkyním dávala najevo zejména před německými dozorci. Reichental vzpomíná, že se jeho teta jednou „rozhodla zajít za Zuzou do kanceláře a požádat ji, jestli by nemohla sehnat víc jídla pro děti. Teta si jistě myslela, že se s takovou prosbou na Slovenku, s níž při předešlých návštěvách rozmlouvala, může obrátit. Zuza však vybuchla vzteky a dokonce Margo shodila ze schodů před svými dveřmi. Křičela na ni tak, aby to všichni slyšeli: „Jak se za mnou opovažuješ takhle lézt?“ Za pár dnů se nám ale nepatrně zvýšily příděly.“⁶¹⁰

Tehdy šestiletý P.K. přijel do Belsenu počátkem prosince 1944 spolu s matkou, evidován byl jako evangelík. V baráku s ním a jeho matkou byly nizozemské židovské děti, s nimiž však vrstevníci ze Slovenska nesměli přijít do styku. Jak P.K. vzpomíná, „největší strach bol z toho, že ma zoberú od mamy preč[,] bez matky sa jednoducho nedalo prežiť.“⁶¹¹ Strýc mu „sem tam zaopatril [...] nejaké lieky, ktoré samozrejme sa museli zaplatiť, to nebolo zadarmo, a moja matka si odoprela svoj chlieb alebo svoje jedlo“. To sestávalo z několika kousků chleba a tuřínové polévky; „jedine raz nám dali, to bolo na vianoce, ešte keď tam nebol Kramer, tak sme dostali tuším kvargle raz.“ Naivitu dětských vězňů, kteří byli ještě o několik týdnů dříve na svobodě, ilustruje jedna ze vzpomínek pana K.: po příjezdu do Belsenu odmítl první přiděl, protože si kus chleba dovezl ze Slovenska. Z posledních týdnů před osvobozením vzpomíná pan K. na návštěvu zástupců Červeného kříže ze Švýcarska: „pred ich príchodom sa robil veľký poriadok a upratovanie všade, [my] sme museli mať všetko čisté“.⁶¹²

Pan R.R. (narozen r. 1937) přijel do Belsenu ve druhé polovině listopadu s matkou a dvěma sestrami. Jeho otec byl ze Seredi deportován pravděpodobně rovněž 16. listopadu 1944, jel však v jednom z vagónů směřujících do Sachsenhausenu; po evakuaci přes

⁶¹⁰ Reichental: V pekle jménem Bergen-Belsen, s. 124 nn.

⁶¹¹ Tehdy desetiletá paní V.M., deportovaná ze Seredi o dva týdny dříve, oproti tomu uvádí, že se ve svém věku již musela starat sama o sebe, když její matka v táboře onemocněla. VHF, rozhovor s paní V.M. (výpověď č. 32749).

⁶¹² ABB, videorozhovor s panem P.K.; obdobně VHF, rozhovor s paní V.M. (výpověď č. 32749).

Buchenwald zemřel prý později v Bergen-Belsenu, kde se ale s rodinnými příslušníky setkat nemohl. Mladší sestra pana R. zemřela v belsenském DP Campu dne 7. května 1945. Dysenterii onemocněla až krátce před osvobozením, její „konec“ začal však podle jejího bratra již záhy po příjezdu do tábora, kdy se poddala úplné rezignaci a ztratila vůli k životu. V důsledku hladu a nemocí zemřela podle R.R. v táboře řada dětí ze Slovenska; on sám onemocněl břišním i skvrnitým tyfem. Pan R. uvádí, že životní podmínky v táboře pod velením Josefa Kramera se zhoršovaly zejména po Vánocích 1944. Vězni nadále dostávali jídlo jen v minimálním množství.⁶¹³

Dne 6. dubna 1945 byla zahájena evakuace části vězňů, mezi nimiž byli zejména židovští vězni s občanstvím neutrálních států a příslušníci zdánlivě „privilegovaných“ kategorií, mezi něž patřili i slovenští Židé žijící ve smíšených manželstvích, míšenci a ti, kteří se za ně úspěšně vydávali. Karol Kučera byl deportován dne 7. dubna spolu s řadou slovenských vězňů, kteří přišli ze Seredi. K tomuto datu ve svém deníku uvádí: „[s]koré vstávanie po noci, kedy nebol ani vyslečený. Čakanie rozkazu k odchodu. [...] O 3:45 nástup k odchodu. Lúčenie sa so všetkými známymi.“ Mnoho z doprovázejících příslušníků SS bylo opilých, jednotliví dozorcí postupně utíkali. Dne 12. dubna Kučera spolu s pěti dalšími vězni - včetně bratrů Löwyových ze Slovenska⁶¹⁴ - utekl u Farslebenu z vlaku do lesa, následujícího dne byli osvobozeni Američany. Ve svých 32 letech vážil Karol Kučera 34 kg. Přesunut byl do DP Campu Hillersleben, kde byl až do své vlastní repatriace předsedou čs. národního výboru a vedoucím repatričního oddělení. Jak vzpomíná, na základě přísných instrukcí z Prahy jako člen komise přezkušoval bývalé vězně, zda byli skutečně „političtí“. Bývalého vězně J. Philadelphého, který byl spolu s ním členem čs. národního výboru v Hillerslebenu, Kučera obviňuje z ukradení pro něj údajně kompromitujících materiálů dochovaných z Belsenu. Dr. Stark, další z bývalých slovenských „funkcionářů“ v Belsenu a později v

⁶¹³ VHF, rozhovor s panem R.R. (výpověď č. 15720).

⁶¹⁴ Jedním z nich byl Jozef Löwy, narozený r. 1909 v Trnavě.

Hillersleбену, posléze „zmizel“. Kučera uvádí, že neměl důvěru ve Starka ani dalšího ze svých válečných kolegů, E. Bihellera. I sám Kučera, po válce dlouholetý funkcionář Svazu protifašistických bojovníků, se bál obvinění z kolaborace. Atmosféra doby přála mstě v duchu „zub za zub“: zejména osvobození polští vězni zabíjeli své bývalé otrokáře.⁶¹⁵ R.R. potvrzuje informace dalších vězňů ze Slovenska osvobozených v Bergen-Belsenu, podle nichž řada vězňů zemřela po osvobození v důsledku konzumace jídla, s jehož větším množstvím se jejich organismus nedokázal vyrovnat.⁶¹⁶

Pana P.K. s matkou Britové po osvobození přesunuli nejprve do provizorních prostor v blízkých kasárnách v Bergenu, 1. května 1945 pak do nově zřízeného belsenského DP Campu. Jejich repatriace z Belsenu se stejně jako u tisíců dalších vězňů zdržela: matka pana K. se musela léčit z malárie. Domů se synem odjela na přelomu června a července, do Bratislavy dorazili 6. července 1945.⁶¹⁷

⁶¹⁵ ABB, Karol Kučera - sbírka digitalizovaných písemností z osobního archivu; tamtéž, videorozhovor s panem Karolem Kučerou.

⁶¹⁶ VHF, rozhovor s panem R.R. (výpověď č. 15720).

⁶¹⁷ ABB, videorozhovor s panem P.K.

VIII. ZÁVĚR

V závěrečném období holocaustu evropských Židů, po zastavení masového vyhlazování v Osvětimi-Birkenau na přelomu října a listopadu 1944, bylo ze Slovenského štátu do táborů na území Německé říše a do terezínského ghetta deportováno kolem 5 tisíc osob židovského původu a také několik set politických vězňů a Romů. Do Terezína bylo ze sběrného tábora v Sereďi od 19. prosince 1944 do 31. března 1945 dopraveno 1 454 až 1 467 židovských vězňů. Pravděpodobně kolem 1 600 většinou židovských žen a až 478 mužů židovského a romského původu i politických vězňů bylo od listopadu 1944 do 16. ledna 1945 odvezeno ze Sereďi a v menší míře i z Prešova a Kežmarku do Ravensbrücku, kde byly ženy umístěny v hlavním ženském táboře Třetí říše a muži v přilehlém táboře mužském. Zhruba 1 550 - 1 750 mužů, z velké většiny židovského původu, bylo od 16. listopadu 1944 do 16. ledna 1945 deportováno ze Sereďi do koncentračního tábora Sachsenhausen. Odhadem mezi dvěma a třemi stovkami žen, mužů i dětí židovského původu bylo v transpotech z poloviny listopadu a počátku prosince odvezeno ze Sereďi do Bergen-Belsenu a obdobný počet v dominantní míře politických vězňů v únoru a březnu 1945 do Mauthausenu.

Jména a základní údaje o téměř všech osobách deportovaných ze Sereďi do Terezína je možno dohledat v původních kartotékách uložených v NA ČR a v databázi spravované Institutem Terezínské iniciativy. Početní údaje o této skupině jsou dokumentovány v publikovaných monografiích a člancích o historii ghetta; méně to již platí o specifikách zkušenosti slovenských Židů zavlčených do Terezína. Údaje k vězňům deportovaným od listopadu 1944 do ledna 1945 ze Slovenska do dalších táborů, na něž se tato práce zaměřuje, jsou v dostupných archivních pramenech, databázích vězňů i sekundární literatuře podstatně méně úplné. Důvodem je zničení většiny spisů příslušníky komandatur v Sachsenhausenu, Bergen-Belsenu i Ravensbrücku v posledních dnech války i skutečnost, že přežila jen menší část svědků z řad bývalých vězňů těchto táborů. Na základě výzkumu zejména v archivech v

ČR, SR a Německu a v databázích orálně- a vizuálně-historických výpovědí pamětníků, doplněných o několik autorem této práce pořázených rozhovorů, a částečně i studia sekundární literatury včetně memoárů dospěl autor k přesnějším, byť z početního ani kvalitativního hlediska nikterak vyčerpávajícím údajům o počtu a identitě deportovaných a specifikách jejich zkušenosti deportace a věznění, jakož i o metodice, podle níž byli vězni zařazováni do transportů do jednotlivých táborů.

Oběti druhé vlny židovských deportací ze Slovenska do Osvětimi i táborů, na něž se zaměřuje tato práce, patřily vesměs k menší části slovenské židovské populace, již před první vlnou deportací v roce 1942 uchránil systém výjimek udělovaných orgány Slovenského štátu. Šlo zejména o osoby, jejichž kvalifikace byla potřebná pro fungování národního hospodářství a veřejného sektoru, a spolu s nimi i o jejich nejbližší rodinné příslušníky; před válkou patřili tito lidé vesměs ke střednímu stavu. Výrazně nižší je naproti tomu ve sledované skupině podíl lidí z dříve početných chudých vrstev židovského obyvatelstva, jež byly první vlnou deportací naprosto zdecimovány. Významná část osob deportovaných ve sledovaném období se podle dobových záznamů hlásila k některé z křesťanských církví. Až do obsazení Slovenska německými vojsky byli Židé pokřtěni do září 1941 vedle Židů „hospodářsky důležitých“ další kategorií „chráněnou“ slovenskými orgány. I s ohledem na vyjádření samotných pamětníků je však nutno dodat, že v řadě případů vězni udávali o svém údajném křtu nepravdivé informace.

Svědectví pamětníků umožňují lépe rekonstruovat okolnosti zatýkání lidí náležejících ke sledované skupině, k němuž došlo mezi listopadem 1944 a březnem 1945. Podle dostupných pramenů žily tyto osoby v době zatčení většinou již v úkrytu, nejčastěji pod ochranou některé křesťanské rodiny, či pod falešnou identitou. Řada lidí deportovaných ze Seredi v předchozích dvou měsících do Osvětimi byla oproti tomu - někdy jen několik hodin či dní po příchodu německých vojsk - zadržena v místě svého dosud legálního bydliště či pracoviště. Necelá polovina záznamů o příchodu jednotlivých vězňů do Seredi v době od 19.

listopadu 1944 uvádí jako místo, odkud byli do tamního tábora vypraveni, Bratislavu. Někteří z lidí deportovaných do seredského tranzitního tábora z menších a středně velkých měst a z venkova byli předtím zadrženi v lesích, kam se uchýlili po porážce Slovenského národního povstání. Mnoho pamětníků zmiňuje, že byli zatčeni na základě udání; většina uvádí, že je zadrželi Němci (zpravidla příslušníci SS, resp. Bezpečnostní policie a SD), méně často pak orgány slovenské. Výpovědi potvrzují závěry vyplývající z analýzy dobových záznamů, podle nichž většina vězňů příchozích v době od listopadu 1944 strávila v seredském sběrném táboře jen několik dní, načež byli zařazeni do následujícího transportu na západ.⁶¹⁸

Vedle socioekonomické struktury a okolností zatýkání je sledovaná skupina v kontextu slovenské židovské komunity specifická i tím, že ji z velké většiny tvoří osoby ze západní a střední části země: systematické vysídlování Židů z východního Slovenska orgány ľudáckého režimu redukovalo již před německou okupací dříve velmi početnou židovskou populaci této části země na minimum. Kartotéční záznamy ze Sereďi a Terezína přitom dokládají, že část Židů deportovaných v letech 1944/45 přes Sereď ze západního a středního Slovenska tvořili lidé evakuovaní během války z východu země.

Zastavení masového vraždění v osvětimských plynových komorách počátkem listopadu 1944 představuje zlom ve vývoji nacistického „konečného řešení“: po zhruba třech letech skončila praxe židovských transportů ze zemí pod kontrolou německého nacismu „na Východ“, jejichž hlavním cílem byla fyzická likvidace většiny deportovaných hned po příjezdu do táborů v okupovaném Polsku, Bělorusku a Pobaltí. Tato změna se projevila i v německé okupační politice na Slovensku: většina lidí deportovaných ze Slovenska od listopadu 1944 do března 1945 věznění přežila, na rozdíl od valné většiny z desetitisíců slovenských Židů deportovaných slovenskými orgány v roce 1942 i v režii německých okupačních orgánů v září a říjnu 1944 do Osvětimi a vyhlazovacích táborů v Generálním

⁶¹⁸ Přes nedostatek dochovaných pramenů z období od začátku září do 18. listopadu lze i s přihlédnutím k dochovaným výpovědím předpokládat, že i jednotlivé osvětimské transporty v roce 1944 vedly vždy krátkodobě k téměř úplnému vyprázdnění tábora v Sereďi.

gouvernementu. S přihlédnutím k celistvěji dochovaným údajům o věznicích v Terezíně ze závěru války a z období krátce po osvobození, podle nichž 98 % slovenských vězňů v ghettu přežilo, byla v úvodu této práce formulována hypotéza, že přežila i výrazná většina vězňů deportovaných od listopadu 1944 ze Slovenska do Ravensbrücku a Sachsenhausenu.⁶¹⁹ Tuto hypotézu se na základě analýzy pramenů, jež jsou pro deportace ze Slovenska od listopadu 1944 k dispozici, podařilo vyvrátit. Studium těchto pramenů vede k diferencovanějšímu pohledu nejen na poslední fázi holocaustu slovenských Židů, ale i na změnu prostředků a v omezené míře i cílů nacistické politiky vůči Židům a dalším „nepřátelským elementům“ v závěrečném období války obecně. Z celkem 476 konkrétních mužů, kteří byli identifikováni jako deportovaní ze Seredi do Sachsenhausenu, přežilo 54,6 % a zahynulo 18,3 %, přičemž osudy zbylých 27,1 % mužů jsou nejisté. V případě Ravensbrücku bylo možno závěry vyvodit jen na základě seznamu 367 až na výjimky židovských žen, které tam byly prokazatelně dopraveny ze Seredi. Z nich zahynulo 58,6 % a přežilo 24,3 %; autorovi se nepodařilo zjistit informace o osudu zbylých více než 17 % žen. Jakkoli vypovídací hodnotu údajů o ženách ze Slovenska v Ravensbrücku mohla ovlivnit skutečnost, že značná část dostupných informací pochází z dochovaných seznamů zemřelých a zavražděných, je v případě tohoto tábora pravděpodobné, že zde zahynula většina z celkového počtu žen deportovaných do Ravensbrücku ze Slovenska. Dostupné materiály k asi 200 - 300 osobám deportovaným ze Seredi do Bergen-Belsenu mají torzovitý charakter. Z výpovědí pamětníků a dalších pramenů lze však usoudit, že v belsenském táboře zahynulo asi 30 - 50 % osob z této skupiny. Úmrtnost mezi slovenskými Židy deportovanými do Terezína byla mnohonásobně nižší - činila okolo 2 %. V terezínském ghettu na rozdíl od ostatních sledovaných táborů nedocházelo k masovému vraždění zastřelením, plynem ani hladem; dalším důvodem nižší úmrtnosti v Terezíně oproti většině nacistických lágrů byla absence těžké práce, ale také

⁶¹⁹ Mezi slovenskými přeživšími byla navíc řada vězeňkyň a vězňů ze Slovenského štátu i z Maďarskem anektovaných částí Slovenska, evakuovaných rovněž na přelomu let 1944 a 1945 především z Osvětimi. Jejich ještě méně dokumentovanými osudy se tato práce nezabývá.

několikahodinových apelů a teroru ze strany dozorců a rovněž káp a dalších „vězeňských funkcionářů“. Nápadným rysem slovenské skupiny v Terezíně byl oproti jiným táborům výrazně nižší věkový průměr: mezi deportovanými byla v době osvobození řada dětí.⁶²⁰

Originální dokumenty centrálních orgánů (především pak RSHA jako hlavní instituce zodpovědné za organizaci transportů i za „konečné řešení židovské otázky“ a WVHA jako orgánu řídicího sítě nacistických koncentračních táborů), které by zachycovaly samotný proces plánování a organizace transportů ze Slovenska ve sledovaném období, se nedochovaly. Hlavní faktory, jež tento proces ovlivňovaly, bylo možno rekonstruovat především na základě komparativní analýzy údajů vztahujících se k paralelním transportům různých skupin židovských vězňů ze Seredi do jednotlivých sledovaných táborů. Nejpresnější vodítko k odpovědi na otázku po metodice rozdělování vězňů do paralelních transportů⁶²¹ poskytuje rozbor dostupných údajů k osobám deportovaným 19. prosince 1944 a 16. ledna 1945, kdy byly po předchozích selekcích ze Seredi vypraveny paralelní transporty do Terezína, Sachsenhausenu a Ravensbrücku.⁶²² Evidenční listy ze seredského tábora obsahují ručně psanou poznámku, že do Terezína směřovaly ženy s dětmi a nemocní (pozn. autora: do této kategorie zjevně náleželi i staří vězni), ostatní ženy odjely do Ravensbrücku a muži do Sachsenhausenu; jiné prameny toto dělení potvrzují. Z analýzy dostupných pramenů je zjevné, že hlavním kritériem aplikovaným při selekcích předcházejících předmětným transportům byla (předpokládaná) schopnost jednotlivých vězňů fyzicky pracovat. To

⁶²⁰ Svědectví pamětníků, kteří byli v době války v dětském věku, představují specifický typ pramenů, který si vyžaduje obzvlášť kritický přístup; část pamětníků v rozhovorech připouští, že jejich vzpomínky mohou být z větší části založeny na poválečném podání jejich rodičů a dalších osob.

⁶²¹ Na širě položenou otázku, proč byly cílem právě Sachsenhausen, Bergen-Belsen, Ravensbrück a Terezín a nikoli jiné, často bližší tábory, kam v téže době rovněž směřovala vlna evakuačních transportů (např. Mauthausen, kam byli deportováni slovenští političtí vězni), se autorovi této práce na základě studia relativně úzké pramenné základny nepodařilo odpovědět.

⁶²² K selekcím před paralelními transporty do Sachsenhausenu a Bergen-Belsenu v listopadu 1944 a do Ravensbrücku a Bergen-Belsenu začátkem měsíce následujícího neexistují podrobnější statistické údaje. Z výpovědí pamětníků je přitom zjevné, že po selekci v Seredi byly do Bergen-Belsenu posílány matky s dětmi (někdy i celé rodiny), Židé žijící ve smíšených manželstvích a osoby evidované jako míšenci. Zbývající práce schopní židovští vězni, kteří příslušníky SS nepřesvědčili o existenci „árijských“ příbuzných, byli deportováni do Sachsenhausenu (muži) a Ravensbrücku (ženy).

odpovídalo důrazu na maximální využití pracovní síly všech práceschopných vězňů včetně Židů v táborech pod správou WVHA v posledních měsících války, jemuž muselo přechodně ustoupit i konsekventní plnění plánu „konečného řešení židovské otázky“. V té souvislosti je nutno zdůraznit, že využívání židovských i jiných pracovních sil mělo v sobě zakalkulován i paralelní cíl - jejich postupnou fyzickou likvidaci. Úmrtnost mezi slovenskými ženami a muži odvezenými do Ravensbrücku a Sachsenhausenu za prací ve válečném průmyslu byla výrazně vyšší než mezi převážně „práce neschopnými“ osobami (dětmi s matkami, starými a nemocnými vězni) deportovanými paralelně ze Slovenska do Terezína.⁶²³ Z dostupných údajů o paralelních transportech ze Sereď z 19. prosince 1944 a 16. ledna 1945 vyplývá překvapivý závěr, že předpokládaná neschopnost pracovat byla při selekcích předcházejících těmto transportům faktorem relativně zvyšujícím naději na přežití.⁶²⁴ To kontrastuje s předchozí praxí transportů ze Sereď do Osvětimi, kde byli ještě na přelomu října a listopadu 1944 po vstupních selekcích systematicky vražděni především „práce neschopní“ staří a nemocní vězni, děti a těhotné ženy.

Praxe nacistického pronásledování Židů prošla od listopadu 1944 nejen na Slovensku zásadními, někdy paradoxními změnami. Dostupné prameny však nesvědčí o tom, že by tyto změny byly důsledkem principiální revize plánu „konečného řešení židovské otázky“ v Evropě. Rozhodování říšského vůdce SS a policie a ministra vnitra Himmlera a jemu podřízených orgánů v závěrečné fázi války svědčí spíše o tom, že vedle úsilí o maximální

⁶²³ Za celou dobu existence sledovaných táborů na původním říšském území byla celková úmrtnost vězňů nejvyšší právě v posledních šesti měsících války; naopak mortalita v terezínském ghettu byla ve stejné době výrazně nižší než v období 1942 - 1944.

⁶²⁴ V případě vězňů ze Slovenska zařazených do předcházejících paralelních transportů v listopadu a počátkem prosince 1944 byla pravděpodobně nižší úmrtnost mezi převážně „práce neschopnými“ lidmi deportovanými do Bergen-Belsenu než mezi ženami odvezenými za otrockou práci do Ravensbrücku. Vzhledem k neúplnosti pramenů je obtížné srovnání úmrtnosti mezi muži deportovanými na jedné straně do Sachsenhausenu a do mužského tábora v Ravensbrücku a na straně druhé pak do Bergen-Belsenu: do posledně zmíněného tábora byli přesunuti jak staří lidé a děti, tak práceschopní míšenci a Židé žijících ve smíšených manželstvích. Deportace lidí ze dvou posledně zmíněných kategorií do Bergen-Belsenu svědčí o reziduálním vnímání tohoto tábora v daném období (tedy ještě před přísunem desetitisíců vězňů evakuovaných z jiných táborů, který v Belsenu od začátku roku 1945 vedl k humanitární katastrofě) jako místa pro koncentraci „privilegovaných“ židovských vězňů.

využití židovských vězňů jako otrocké pracovní síly, jež bylo v kompetenci WVHA, hrály roli i jiné politické a ekonomické zájmy. To je zjevné na příkladě terezínského ghetta, jež bylo na rozdíl od Ravensbrücku a Sachsenhausenu pod správou RSHA a jeho hospodářský význam byl minimální. Na příkladě Židů žijících ve smíšených manželstvích, kteří byli po většinu války nacistickými orgány před transporty „chráněni“ a až od podzimu 1944 došlo k jejich deportaci z Říše, protektorátu a v jednotlivých případech i ze Slovenska do Terezína, lze demonstrovat stálý proces radikalizace protižidovské politiky ze strany nacistických orgánů v čele s RSHA, projevující se perzekucí a ožebračováním stále širšího okruhu lidí židovského původu. „Židovské sídelní území“ v Terezíně plnilo zároveň až do konce války zvláštní politickou a propagandistickou úlohu, o čemž svědčí druhá vlna „zkrášlování“, předcházející návštěvě delegace Mezinárodního Červeného kříže v březnu 1945. Dokud měl Himmler spolu s RSHA zájem na pokračování existence terezínského ghetta, měl zájem i na tom, aby v něm žil určitý počet vězňů, přičemž na škodu nebyla ani jejich neschopnost fyzicky pracovat.

Nejpřekvapivějším závěrem vyplývajícím z práce na této disertaci je pro jejího autora vysoká úmrtnost mezi slovenskými Židy deportovanými do Sachsenhausenu a Ravensbrücku. Z vyhodnocení dostupných údajů vyplývá, že řada z nich zahynula v těchto táborech (často zde byli zastřeleni nebo zavražděni v plynových komorách) či po dalším přesunu do „táborů smrti“ Bergen-Belsen, Uckermark, Malchow a Rechlin-Retzow, případně na „pochodech smrti“ v posledních týdnech války. Překvapivě vysoký podíl zemřelých mezi deportovanými do Ravensbrücku (je pravděpodobné, že zahynula většina žen deportovaných ze Seredi do tohoto tábora) a Sachsenhausenu⁶²⁵ oproti Terezínu má dvě hlavní strukturální příčiny.

Jednak v posledních měsících války mezi prostředky nacistické protižidovské politiky nad systematickým vražděním židovských vězňů v likvidačních táborech převážilo maximální

⁶²⁵ Méně podrobné doklady o rovněž poměrně vysoké úmrtnosti mezi slovenskými židovskými vězni deportovanými do Bergen-Belsenu přímo ze Seredi i z Osvětimi, Sachsenhausenu a Ravensbrücku korelují s obecnými údaji o masivní úmrtnosti publikovanými v pracích k táboru Bergen-Belsen (zejm. Kolb, Eberhard: Bergen-Belsen. Geschichte des „Aufenthaltslagers“ 1943 - 1945, Berlin 2011).

využití otrocké pracovní síly všech práceschopných vězňů, v němž byla zakalkulována postupná fyzická likvidace v důsledku vysílení v duchu hesla „Vernichtung durch Arbeit“. V konečném efektu vedl důraz na maximální pracovní nasazení k tomu, že oproti předchozímu průběhu války přežila v jejích posledních měsících poměrně větší část nově zadržených vězňů. Vraždění bylo v tomto období motivováno primárně neschopností vězeňkyň a vězňů (dále) otrocky pracovat, nikoli úsilím dovést do konce „konečné řešení židovské otázky“. Zcela v souladu s prioritami válečného hospodářství nařídil Himmler v posledních měsících války zlikvidovat tisíce práce neschopných vězňů koncentračních táborů bez ohledu na rasovou či národnostní příslušnost. Na základě jeho rozkazu nechali velitelé táborů Sachsenhausen a Ravensbrück - většinou zřejmě v nově zprovozněných plynových komorách - povraždit i řadu mužů a žen ze Slovenska, vysílených v důsledku těžké práce, podvýživy a nemocí. Mezi těmito oběťmi byla - stejně jako mezi deportovanými ze Slovenska obecně - jasná většina Židů. V případě ženského tábora Ravensbrück, k němuž je pramenů o fyzické likvidaci vězňů v posledních měsících války dochováno více než k Sachsenhausenu, je nicméně zjevné, že v celkovém měřítku Židovky mezi zavražděnými nedominovaly: nejvíce obětí bylo mezi nežidovskými polskými vězeňkyněmi. Přihlédneme-li k celkovému podílu židovských a nežidovských vězňů zavražděných v táborech a během transportů a pochodů v posledních měsících války, je možno konstatovat, že přímá fyzická likvidace se oproti předchozím třem letům nevztahovala v tak dominantní míře na rasově definovaný okruh obětí. Ve většině případů vyplývalo rozhodování o životě vězňů či jejich zavraždění plynem, jedovými injekcemi, zastřelením, oběšením, ubitím k smrti či zahubením hladem a nemocemi z posouzení schopnosti daných vězňů pracovat, případně pochodovat, ze strany lékařů a dalších důstojníků SS. Bylo by ovšem nesprávné spatřovat v posunu v motivaci masového vraždění důsledek principiální změny cílů nacistického vedení, zejména pak struktur SS v čele s Himmlerem, v „židovské otázce“: podle názoru autora této práce

nelze tuto změnu interpretovat jako důsledek revize neveřejného, ale dosud konzistentně prováděného úkolu zbavit nacistickou „novou Evropu“ židovského obyvatelstva, ale spíše jako důsledek převrstvení priorit s ohledem na potřeby totální války. Prameny, které by svědčily o změně cíle fyzicky zlikvidovat evropské Židy v politice nacistického režimu v posledních měsících války, nejsou k dispozici. Při hodnocení údajů o úmrtnosti v táborech nelze přitom prostředky genocidy, ať už šlo o vraždění v plynových komorách v Ravensbrücku a Sachsenhausenu, ponechání desetitisíců lidí pomalému rozkladu a smrti hladem a nemocemi v „táboře smrti“ Bergen-Belsen nebo střílení vězňů během pochodů smrti, striktně oddělovat od jejích cílů. Pachatelům - od Hitlera přes kapitány německého válečného průmyslu, Himmlera a klíčové aktéry v RSHA a WVHA po velení i nižší stupně hierarchie SS v jednotlivých táborech - nijak nezáleželo na tom, kolik obětí si mezi využitelnými vězni vyžádá otrocká práce, pokud poslouží konečnému vítězství. Vedle práce schopnosti měla v posledních měsících války na osud některých vězňů koncentračních táborů vliv Himmlerova domněle sebezáchovná snaha naklonit si před definitivní porážkou Německa západní Spojence „vstřícnými gesty“, mezi něž patřilo i propouštění vězňů koncentračních táborů včetně některých židovských „heftlinků“ (nikoli však osob ze Slovenska) do neutrálních zemí. Podle Richarda Breitmana Himmler pod vlivem svého přesvědčení o velkém významu, který měli Spojenci záchraně Židů přikládat, „doufal, že několika tisíců židovských rukojmí využije k získání peněz nebo zboží ze Západu a zároveň si zejména ke konci války sám vyslouží jistou dobrou vůli“ Američanů a Britů.⁶²⁶ Ze strany Himmlera - nejdůležitějšího z přímých strůjců holocaustu - šlo o projev alibismu: ve stejné době nařídil evakuaci Sachsenhausenu, Ravensbrücku a dalších táborů, která si nemohla nevyžádat značné ztráty na životech. K vydávání vybraných vězňů do Švýcarska (mj. z Terezína) a Švédska (zejména z Ravensbrücku) prostřednictvím Červeného kříže docházelo

⁶²⁶

Breitman: Himmler and Bergen-Belsen, s. 82.

paralelně s vražděním práce neschopných vězňů v Ravensbrücku a Sachsenhausenu a s humanitární katastrofou v Bergen-Belsenu.

Druhým klíčovým faktorem vedle práceschopnosti byl rozšiřující se prostor pro lokální iniciativu na úrovni velitelů táborů a dokonce i na nižších stupních nacistické bezpečnostní hierarchie. V případě jednotlivých osob deportovaných ze Slovenska záviselo přežití či smrt často na svévoli příslušníků SS. To je vidět i na případě selekcí předcházejících paralelním transportům ze Seredi do Terezína, Sachsenhausenu a Ravensbrücku. Metodika, podle níž měli být práceschopní muži deportováni do Sachsenhausenu, práceschopné ženy bez malých dětí do Ravensbrücku a ostatní do Terezína, nebyla aplikována jednotně. Do prvních dvou zmíněných táborů byli deportováni lidé ve věku přes 80 let, s jejichž zařazením do pracovního procesu nebylo možno počítat a kteří v táborech zahynuli. Naopak práceschopné osoby byly mnohdy „nesystémově“ deportovány do terezínského ghetta, kde mělo využívání vězňů k nucené práci mnohem omezenější rozsah a kde byly koncem války šance vězňů na přežití podstatně vyšší. V Ravensbrücku přežily ženy v poměrně vysokém věku, zatímco některé mladé ženy a dívky byly zavražděny plynem, ačkoli dochované záznamy nehovoří o tom, že by byly těžce nemocné či z jiného důvodu práce neschopné. Nejvýrazněji se svévole dozorců v přístupu k vězňům projevila během „pochodů smrti“, do nichž byla v posledních týdnech války zařazena i velká většina vězňů ze Sachsenhausenu a Ravensbrücku. Samotné Himmlerovo rozhodnutí „evakuovat“ tyto a další tábory prostřednictvím nucených pochodů bylo motivováno snahou zabránit polapení příslušníků SS spolu s vězni Rudou armádou. Himmler i jeho podřízení nepochybně počítali s masivními fyzickými ztrátami během pochodů. Koncem dubna a počátkem května 1945, kdy se spolu se Třetí říší hroutil i aparát teroru v rukách SS, docházelo, nezřídka před očima zástupců Mezinárodního Červeného kříže, k vražděním vězňů neschopných pochodu. Mezi oběťmi těchto zločinů v posledních dnech války, jež dozorcí prováděli z vlastní iniciativy, byla i řada Židů deportovaných od

listopadu 1944 ze Slovenska do Sachsenhausenu. Redukování významu pochodů smrti na poslední dějství „konečného řešení židovské otázky“ a tedy na projev fanatického „eliminačního antisemitismu“ jejich strůjců z řad SS, se kterým se setkáváme u D. J. Goldhagena⁶²⁷, by však bylo chybou už proto, že mezi účastníky pochodů tvořili židovští vězni jen menší část.

Srovnání elementů poválečných svědectví bývalých vězňů deportovaných ze Slovenského státu do Terezína, Sachsenhausenu, Ravensbrücku a Bergen-Belsenu a slovenských Židů deportovaných v letech 1942 a 1944 do Osvětimi⁶²⁸ vztahujících se k samotné deportaci ze Slovenska a následnému věznění ve sledovaných táborech až do osvobození, jemuž u řady vězňů předcházela evakuace do jiných táborů či „pochody smrti“, dodává vývoji nacistické protižidovské politiky a utrpení jejích obět lidskou dimenzi.

Téměř v žádném z dostupných svědectví přeživších slovenských vězňů nechybí zmínka o transportu ze Slovenska. Ten v případě velké většiny lidí deportovaných od září 1944 do března 1945 vedl přes sběrný tábor v Seredi. Deportaci věnují oproti bývalým vězňům osvětimského tábora větší pozornost lidé deportovaní v době od poloviny listopadu 1944 do března 1945. Transporty do Říše a v menší míře i do Terezína trvaly markantně delší dobu než cesta do Osvětimi, ležící necelých 80 km od hranic Slovenska. Bývalí vězni, kteří byli zařazeni do paralelních transportů ze Seredi do různých táborů od listopadu 1944 do ledna 1945, popisují obvykle jako zlomový moment selekci před transportem, spojenou s rozdělováním rodin; někteří z pamětníků se při ní naposledy setkali se svými dětmi, partnery a rodiči.

⁶²⁷ Goldhagen, Daniel Jonah: Hitlerovi ochotní katani. Obyčejní Němci a holokaust, Praha 1997.

⁶²⁸ Většina Židů byla ze Slovenského státu deportována do vyhlazovacích táborů v lublinské provincii Generálního gouvěrnementu, kde bylo asi 39 000 lidí přichozích ze Slovenska v roce 1942 až na výjimky zavražděno hned po příjezdu do táborů, především Majdanku a Sobibóru. Svědectví o zkušenostech této skupiny se nedochovala. Jen útržkovité jsou zprostředkované informace o zkušenosti celkově asi 25 000 slovenských Židů, kteří byli v letech 1942 a 1944 deportováni do Osvětimi a zahynuli většinou v plynových komorách po selekcích (po příjezdu i v dalším průběhu věznění); několik stovek slovenských Židů odvezených do Osvětimi podlehl hladu, nemocem a násilím ze strany dozorců či spoluvězňů či zahynulo po „evakuaci“ z Osvětimi do dalších táborů, mezi nimiž byl i Ravensbrück, Sachsenhausen a Bergen-Belsen.

Svědectví pamětníků zůstávají jedinými dostupnými prameny hovořícími o údajné deportaci ze Slovenska do sledovaných táborů přes Osvětim a o pokusech o útěk z některých transportů do Osvětimi, Sachsenhausenu, Ravensbrücku a Terezína⁶²⁹ - většinou neúspěšných a nezřídka tragických. Hlavním důvodem útěků bylo podle pamětníků povědomí o vraždění v Osvětimi mezi zejména dospělými Židy deportovanými ze Slovenska v letech 1944/45. Někteří pamětníci přitom poukazují na rozdíly, jež mezi deportovanými (a mezi slovenskými Židy obecně) v informovanosti o vraždění v nacistických táborech, resp. v interpretaci zpráv o něm jako pravdivých, panovaly. Někteří ze svědků, kteří okolnosti pokusů o útěk popisují podrobněji, tematizují i diskuse mezi deportovanými, při nichž zejména starší lidé vyjadřovali obavy o osud těch, jimž se uprchnout nepodaří; jiní podle podání pamětníků proti plánům na útěk argumentovali předpokládanou potřebností vězňů jako pracovních sil pro německé válečné hospodářství.

Vzhledem k torzovitosti dochované dokumentace, zlikvidované z větší části pachateli, nebylo jinde než v řadě výpovědí přeživších možno nalézt informace o tom, zda některé z transportů ze Slovenska do Říše a do Terezína ve druhé polovině listopadu a v prosinci 1944 směřovaly nejprve do tábora Osvětim. Podle autora této práce tomu tak nebylo: analýza svědectví vězňů hovoří spíše pro tezi o poválečném kolektivním předávání mezi bývalými vězni, již někteří z nich přímo či nepřímo potvrzují.

Pro valnou většinu deportovaných do Osvětimi je zlomovým momentem příjezd do tábora spojený se selekcí, při níž byli často zavražděni jejich nejbližší. Vstupní selekcí prošly všechny slovenské transporty s cílem v Osvětimi kromě několika prvních pracovních transportů⁶³⁰ z přelomu března a dubna 1942 a posledního transportu z počátku listopadu

⁶²⁹ Dostupná svědectví lidí deportovaných ze Seredi do Bergen-Belsenu o pokusech o útěk nehovoří.

⁶³⁰ Pani M.H. byla zařazena do prvního židovského transportu ze Slovenska, který odjel 25. března 1942 z Popradu a následujícího dne dorazil do Osvětimi. Transport, složený z mladých žen, neprošel po příjezdu selekcí a tetováním: s oběma fenomény se M.H. setkala až po přesunu z hlavního tábora Auschwitz 1 do Birkenau v srpnu 1942. Všechny deportované byly po přijímací proceduře, spojené s ostříháním vlasů, zprvu

1944.⁶³¹ Lidé deportovaní ze Slovenska do dalších táborů počínaje listopadem 1944 vstupní selekcí neprocházeli. Mezi obrazem zkušenosti příjezdu do Terezína a do táborů v Německu ve svědectvích pamětníků přitom panují značné rozdíly: zejména bývalí vězni Sachsenhausenu a Ravensbrücku popisují adaptační šok spojený zejména s všudypřítomným umíráním na hlad a nemoci a s násilím ze strany dozorců i spoluvězňů, včetně vražd, k nimž docházelo během každodenních apelů. O strachu ze sprchování při příjezdu ze Seredi se v souvislosti s informovaností o masovém vyhlazování „na Východě“ zmiňují jednotliví bývalí vězni Sachsenhausenu, Ravensbrücku i Terezína.

V Sachsenhausenu a Ravensbrücku sice neprobíhaly vstupní selekce, v posledních válečných měsících zde však byli - na rozdíl od táborů Bergen-Belsen a Terezín - na smrt průběžně selektováni práce neschopní vězni, zpravidla po „vizitě“ lékařů SS. S výjimkou dvou posledně zmíněných táborů poukazuje většina pamětníků na práceschopnost jako na hlavní kritérium aplikované při selekcích a obecněji jako na zásadní podmínku přežití. Tento obraz je do značné míry zkreslený: je nutno si uvědomit, že přeživší tvoří jen malou část z celkového počtu deportovaných, přičemž zkušenost zavražděných a zahynulých je zprostředkována nanejvýš nepřímou. Výrazná většina deportovaných ze Slovenska byla po příjezdu do Osvětimi či do táborů smrti v lublinské provincii v roce 1942 zavražděna bez ohledu na schopnost pracovat. Arbitrární rozhodování příslušníků SS o osudech vězňů si však vyžádalo řadu obětí i mezi práceschopnými ženami a muži deportovanými v letech 1944/45 zejména do Osvětimi, Ravensbrücku a Bergen-Belsenu, ačkoli pracovní exploatace dostala zejména od listopadu 1944 obecně přednost před přímou fyzickou likvidací.

zařazeny do pracovního procesu, z velké většiny však později zahynuly v osvětimském táboře či po evakuaci do dalších táborů od listopadu 1944 do ledna 1945. VHF, rozhovor s paní M.H. (výpověď č. 15410).

⁶³¹ Paní E.B. (narozena r. 1931) byla ze Seredi do Osvětimi deportována dne 19. října 1944 spolu s rodiči, kteří byli hned po příjezdu posláni do plynu; z tisícíhlavého transportu přežilo podle paní B. asi 80 lidí. VHF, rozhovor s paní E.B. (výpověď č. 17731). Pan M.F. (narozen r. 1918) odjel ze Seredi zřejmě týž transportem; jak uvádí, deportovaným byl znám cíl cesty, méně již praxe selekcí - zprvu jim unikalo smysl oddělování starších lidí a dětí. VHF, rozhovor s panem M.F. (výpověď č. 34027).

I zkušenost lidí deportovaných do různých táborů - a nezdá se, že i žen a mužů různých věkových kategorií v jednom táboře - se samotnou nucenou prací se navzájem značně liší. Většina slovenských Židů deportovaných do Sachsenhausenu a Ravensbrücku byla z hlavního tábora přesunuta do některého z pobočných táborů, kde vykonávali zpravidla těžkou práci pro válečný průmysl a v případě části sachsenhausenských vězňů i při úklidu rozbombardovaného říšského hlavního města. Mezi ženami deportovanými ze Slovenska do Ravensbrücku byl však na rozdíl od slovenských mužů v Sachsenhausenu nezanedbatelný počet těch, jež nebyly přesunuty do pobočného tábora a práci vykonávaly v rámci vnitřního chodu tábora kmenového: často se jednalo o manipulaci s mrtvými a umírajícími spoluvězeňkyněmi. Nejvíce psychicky devastující byly práce související s nakládáním spoluvězňů na korby vozů směřujících do plynových komor, jak je popisují bývalé slovenské vězeňkyně táborů Ravensbrück i Osvětim. I přes náročnost práce byly životní podmínky v ravenbrückých a sachsenhausenských pobočných táborech, ať už šlo o násilí proti vězňům, hlad či nemoci, lepší než v táborech kmenových. Ve většině svědectví bývalých vězňů je pracovní nasazení, ať už šlo o otrockou práci pro německý válečný průmysl v pobočných táborech Ravensbrücku a Sachsenhausenu⁶³² či při úklidu ruin po náletech na Berlín, o práce v terezínských zemědělských provozech či v osvětimském *Aussenkommandu* nebo o zodpovědnou administrativní práci v písárně v Birkenau, popisováno v relativně příznivém světle: bývalí vězni často přímo či nepřímo reflektují skutečnost, že právě práce jim umožnila přežít. Ženy působící na revíru v Osvětimi⁶³³ či Ravensbrücku braly svou práci, která umožnila zachránit alespoň některé životy, jako poslání.

⁶³² Tehdy čtrnáctiletá paní E.B. byla z Osvětimi evakuována do Ravensbrücku a odtud pak do sachsenhausenského pobočného tábora Genshagen, kde byly oproti prvním dvěma zmíněným táborům lepší životní podmínky. Ani práce, spočívající ve výrobě součástí letadlových motorů, zde podle jejích slov nebyla špatná. Hlavním problémem byl hlad - ke konci války byly přiděly jídla omezovány na naprosté minimum, E.B. po osvobození vážila 28 kg. VHF, rozhovor s paní E.B. (výpověď č. 17731).

⁶³³ Srv. Hradská, Katarína (ed.): *Žila som životy druhých: zo spomienok lekárky na Osvienčim*, Bratislava 2001. Kniha je založena na svědectví bývalé táborové lékařky v Osvětimi, slovenské Židovky Margity Schwalbové.

Bergen-Belsen se s příchodem transportů převážně práce neschopných vězňů z jiných koncentračních táborů (včetně Seredi) od podzimu 1944 postupně měnil v „tábor smrti“, kde desetitisíce lidí zemřely v důsledku podvýživy či na infekční choroby při záměrném neposkytování zdravotní péče a léků a vystavování vyčerpaných vězňů (kromě matek s malými dětmi) mnohahodinovým apelům. Věznění v Bergen-Belsenu bylo podle svědectví bývalých vězňů ze Slovenska, kteří do tábora přišli koncem roku 1944 ze Seredi a z Osvětimi i později z Ravensbrücku a Sachsenhausenu, spojeno s bojem o přežití v konfrontaci s masovým umíráním, ačkoli zde vězni až na výjimky práci nevykonávali. Vzhledem ke krajnímu nedostatku či absenci jídla, čisté vody a zdravotní péče byly nejvíce ohroženy děti, jež tvořily významnou část deportovaných ze sběrného tábora v Seredi do Bergen-Belsenu (a později do Terezína), zatímco v „pracovních“ transportech ze Seredi do Sachsenhausenu a Ravensbrücku až na výjimky chyběly. V Belsenu byla obdobně jako v celé síti koncentračních táborů pod správou WVHA naděje dětí na přežití velmi malá.

Obraz boje o přežití, který je v centru většiny svědectví bývalých vězňů táborů v Osvětimi, Sachsenhausenu, Ravensbrücku a Bergen-Belsenu deportovaných ze Slovenska, zpravidla chybí ve výpovědích slovenských pamětníků terezínského ghetta. V Terezíně mezi slovenskými vězni - včetně nejohroženějších skupin, tedy dětí, starých a nemocných - došlo k výrazně menším ztrátám na životech než ve výše zmíněných koncentračních táborech. Oproti pamětníkům Sachsenhausenu a Ravensbrücku, kteří zpravidla museli vykonávat těžkou práci ve zbrojním průmyslu, není ve většině dostupných svědectví bývalých slovenských vězňů ekonomicky relativně bezvýznamného terezínského ghetta pracovní činnost v centru výkladu o době věznění. Práce, kterou v Terezíně vykonávali prakticky všichni vězni kromě menších dětí a starých osob, byla zpravidla relativně lehká: slovenští pamětníci hovoří zejména o práci v zemědělství a ve vnitřním chodu ghetta. Významným rozdílem oproti jiným táborům byla absence apelů a obecně omezenější kontakt s německými dozorci. Některé faktory ovlivňující

životní podmínky vězňů v Terezíně byly v ostatních sledovaných táborech nemyslitelné, případně se vyskytovaly jen v rudimentární formě: slovenští pamětníci terezínského ghetta se zmiňují mj. o fungujícím systému zdravotní a sociální péče vybudovaném židovskou samosprávou a zahrnujícím i péči o děti v „kinderheimech“, ale také o životě kulturním, zahrnujícím divadelní a hudební představení, a náboženském.

Přeživší slovenští Židé - kromě lidí deportovaných ze Seredi do Terezína - ve svých svědectvích často zmiňují násilí a šikanu ze strany dozorců i káp a dalších „vězeňských funkcionářů“, jejíž hlavní formu představovaly každodenní několikahodinové apely, a masovou úmrtnost a utrpení v důsledku hladu, nemocí i vražd. Se systematickým vražděním se vedle osvětimských vězňů setkávaly zejména ženy v táboře Ravensbrück. Na rozdíl od sachsenhausenského táborového systému probíhaly selekce i v ravenbrückých pobočných táborech; některé z nich (konkrétně Malchow a Rechlin-Retzow) se závěrem války - podobně jako tábor Bergen-Belsen - měnily v tábory smrti, kde byly ženy, děti a v menší míře i dospělí muži bez asistence ponecháni smrti v důsledku podvýživy a chorob.

Svědectví bývalých vězňů ze Slovenska o zkušenosti posledních týdnů věznění a o osvobození spojeneckými vojsky představují vzhledem k odlišným okolnostem zániku jednotlivých táborů dosti nesourodý okruh pramenů. V řadě z nich je zkušenost samotného osvobození zastíněna konfrontací s masovým umíráním ve dnech bezprostředně před a po osvobození v důsledku podvýživy a nemocí a v případě pěší evakuace ze Sachsenhausenu i svévolného vraždění pochodu neschopných vězňů příslušníky SS. Oproti zkušenosti evakuačního pochodu se na samotné osvobození a následující dny obecně více soustředí bývalé vězeňkyně hlavního ženského koncentračního tábora Ravensbrück než pamětníci tábora Sachsenhausen, odkud byla formou pochodu rovněž evakuována velká většina vězňů, kteří se v něm ve dnech před rozpuštěním nacházeli. Důvodem je zejména skutečnost, že pro většinu vězňů evakuovaných ze Sachsenhausenu byl pochod výrazně delší než pro

„evakuované“ z Ravensbrücku. Roli však hraje i odlišná - ne vždy pouze pozitivní - zkušenost vězeňkyň deportovaných ze Slovenska s osvoboditeli, jimiž byli většinou vojáci Rudé armády. Častá tematizace chování sovětských vojáků vůči osvobozeným vězeňkyním představuje nejvýraznější rozdíl mezi dochovanými okruhy svědectví o době bezprostředně po osvobození ze strany dospělých či dospívajících žen deportovaných ze Slovenska do Ravensbrücku a Terezína na jedné straně a výpověďmi mužských pamětníků deportovaných ze Seredi ve stejném období na straně druhé.

Oproti židovským vězňům deportovaným do jiných táborů se slovenští vězni v Terezíně s pravými důsledky nacistické genocidy, jež připravila o život většinu jejich rodin a blízkých, setkali jen zprostředkovaně a až v posledních třech týdnech války. Ve vyprávění většiny z nich představuje cesuru příjezd evakuačních transportů, jimiž do ghetta počínaje 20. dubnem 1945 z koncentračních táborů na říšském území přijely tisíce zubožených vězňů šířících nemoci včetně skvrnitého tyfu, ale také řada mrtvých.⁶³⁴ Skutečnost, že slovenští židovští vězni deportovaní do Terezína měli s evakuačními transporty jen nepřímou - byť v jejich svědectvích zásadním způsobem akcentovanou - zkušenost,⁶³⁵ jen dokresluje specifičnost podmínek věznění v tamním ghettu v závěrečném období války, tolik odlišných od ostatních nacistických koncentračních táborů. Svědectví bývalých vězňů deportovaných ze Slovenska do Sachsenhausenu, Bergen-Belsenu a Ravensbrücku jsou v mnohém lépe srovnatelná se svědectvími pamětníků, kteří se během druhé vlny deportací ze Slovenského štátu dostali do Osvětimi, než s těmi, jež zanechali lidé deportovaní ze Slovenska do Terezína.

⁶³⁴ Někteří slovenští vězni se v Terezíně i dalších táborech koncem války setkali se svými osvobozenými příbuznými a přáteli, kteří přišli evakuačními transporty.

⁶³⁵ Část vězňů ze Slovenska se podílela na poskytování zdravotní a jiné péče zbědovaným „evakuantům“; někteří se od nich nakazili tyfem, úplavicí či jinými chorobami.

SUMMARY

During the final stage of the Holocaust of European Jews, after the termination of organised mass murder in Auschwitz-Birkenau in early November 1944, some 5 000 Jews were deported by German authorities from the occupied Slovak State into the Sachsenhausen, Ravensbrück, Bergen-Belsen and Theresienstadt concentration camps, along with hundreds of Slovak Roma (Gypsies) and political prisoners who were sent to Ravensbrück, Sachsenhausen and Mauthausen. 1 454 to 1 467 Jewish prisoners were transported from the Sered transit camp in Western Slovakia to Theresienstadt from 19 December 1944 until 31 March 1945. Based on the estimation by the present writer, some 1 600 mostly Jewish female deportees as well as up to 478 Jewish, Roma and political male prisoners - were taken from Sered and the Eastern Slovakian towns of Prešov and Kežmarok to Ravensbrück from November 1944 until January 1945 while, over the same period, some 1 550 to 1 750 mostly Jewish Slovak men came from Sered to Sachsenhausen. Some 200 to 300 people, often Jews living in mixed marriages or „Mischlinge“, came from Sered to Bergen-Belsen in two transports during the last two months of 1944; a similar number of predominantly political prisoners came from Slovakia to the Mauthausen concentration camp in February and March 1945. Four transports of Jewish prisoners, having left Sered from mid-November 1944 until mid-January 1945, were divided *en route*, after prior selections in the transit camp motivated primarily by the attempt to maximise the exploitation of the slave labour force. Individual cars ended up in Ravensbrück (women, mostly those able to work who were not accompanied by little children), Sachsenhausen (men, mostly those capable of slave labour) and, until early December, Bergen-Belsen (mostly whole families and Jews living in mixed marriages and „Mischlinge“) or, later, Theresienstadt (the elderly as well as women with little children, some complete families and orphans).

The names, along with basic personal data, of nearly all persons who arrived at the Theresienstadt ghetto from December 1944 until April 1945 from the Jewish transit camp in Sered in Western Slovakia can be found in the original prisoner files from Theresienstadt, currently stored in the National Archives of the Czech Republic in Prague, as well as in the database of former inmates administrated by the Terezín Initiative Institute. Numerical data on the group - and less so, the details of their experience in the ghetto - have been published in books and articles about Theresienstadt. When it comes to those inmates who were deported from November 1944 until January 1945 from Sered, Prešov and Kežmarok to the Bergen-Belsen, Sachsenhausen and Ravensbrück concentration camps, information to be gathered from archival resources, databases and secondary literature is much less extensive. The principal reason for the lack of primary sources is that most of the camp files were destroyed by the SS staff in those three camps at the German soil. Compared with Theresienstadt, a smaller proportion of inmates from Slovakia survived the imprisonment in Bergen-Belsen, Sachsenhausen and Ravensbrück; accordingly, the group of witnesses was also substantially smaller.

Based on research in archives in the Czech Republic, Slovakia and Germany as well as in oral history and video history databases - especially the Shoah Foundation Visual History Archives - and, in part, on oral history interviews conducted by the writer and on secondary sources, the writer was able to present more accurate, yet far from exhaustive, information as regards the number and identity of Slovak Jewish deportees and the peculiarities of their experience of deportation and imprisonment, as well as the logic behind the decisions to send various prisoners to different camps.

The suspension of mass murder by gas in Auschwitz by decision of the SS *Reichsführer* Heinrich Himmler in early November 1944 was followed by the discontinuation, after some three years, of Jewish transports from countries under Nazi control „to the East“ – i.e., to the

concentration and death camps and killing grounds in occupied Poland, Belarus and the Baltic countries where most deportees were killed immediately after their arrival. Most Jewish prisoners who were deported from the Slovak State from November 1944 until March 1945 survived the war while a vast majority of those deported by the Slovak authorities in 1942 and by the German occupying power in September and October 1944 perished in Auschwitz or in death camps at the occupied Polish territory.

Among the Slovak Jews deported to the Theresienstadt ghetto, some 98 % survived the war. As opposed to the other camps covered in the present dissertation, mass murder by shooting, gas or hunger did not take place in Theresienstadt at the end of the war. The lack of hard physical labour as well as of roll calls and acts of direct physical violence by the SS staff and „prisoner functionaries“ were other reasons for the lower level of mortality of inmates in Theresienstadt during the last six months of the war, compared with most Nazi concentration camps. By contrast, the present writer was able to find out, on the basis of available sources, that a significant part of those inmates who were deported from Slovakia to Sachsenhausen and Ravensbrück in 1944 to 1945 perished (often, they were shot or gassed) in those and other camps or during the „death marches“ at the end of the war. Among the 476 men who were identified as deportees from Sered to Sachsenhausen, 54,6 % survived and 18,3 % perished while the fates of the remaining 27,1 % are uncertain. Only 367 individual women among those deported from Sered to Ravensbrück were identified by name: of these, 58,6 % perished and 24,3 % survived. The present writer was unable to ascertain the fates of the remaining 17,2 %. A large part of those female prisoners who were identified as deportees from Slovakia to Ravensbrück are included in the lists of those murdered in the camp, mostly in the Ravensbrück gas chamber, in the last months of the war. Although the writer was unable to determine the fates of most women, and especially men, who were deported from Slovakia to Ravensbrück, it is likely that most of them perished there or after a subsequent evacuation

from the camp. In the light of fragmentary evidence related to the imprisonment of Slovak Jews in Bergen-Belsen as well as of the publicised figures documenting the level of mortality among inmates in that camp, the writer concludes that about 30 - 50 % of those deported directly from Sered died in Belsen.

The two main German institutions involved in the planning and execution of prisoner transports from Slovakia both worked under the aegis of the SS *Reichsführer* and the Chief of German Police, Heinrich Himmler. The Main Office of Reich Security (RSHA), including the Gestapo, was responsible for the organisation of transports and the implementation of the „Final Solution of the Jewish Question“ in general while the Economic and Administrative Main Office of the SS (WVHA) managed the network of Nazi concentration camps. No original documents by those two central agencies related to the planning and organisation of transports from Slovakia from November 1944 until March 1945 have been preserved. It was, however, possible to identify, based on a comparative analysis of available sources, the main factors which influenced the related decision-making process. In this regard, sources related to the various groups of Jewish inmates who were simultaneously deported from Sered to Theresienstadt, Sachsenhausen and Ravensbrück on 19 December 1944 and 16 January 1945 are most instructive. After the individual cars were separated *en route*, the cars carrying women accompanied by little children as well as elderly prisoners were sent to Theresienstadt while those with women able to work who were not accompanied by little children were bound for Ravensbrück and those with men able to work for Sachsenhausen. The ability of individual inmates to work physically was the main criterium applied during the selections prior to these transports, as an analysis of the available sources makes sufficiently clear. This reflects the general tendency towards increasing the exploitation of the labour force provided by all prisoners able to work, including Jews, to the utmost level. In the last months of the war, the ruthless slave labour exploitation by the German war industry was considered a

matter of higher priority than a consequent fulfillment of the „Final Solution of the Jewish Question“. Besides the immediate economic utility, the exploitation of the inmates for hard labour under inhuman conditions also aimed at their physical liquidation. The level of mortality among the Slovak Jewish women and men who were sent for labour to Ravensbrück and Sachsenhausen was significantly higher than among those „unable to work“ who were sent from Slovakia to Theresienstadt at the same time. During the selections in Sered prior to the transports on 19 December 1944 and 16 January 1945, the real or perceived inability of certain inmates to work actually increased their chances to survive. This stands in contrast to the transports from Slovakia in the period until October 1944 when deportees who were considered to be „unable to work“ were systematically murdered after the selections upon their arrival to Auschwitz.

In addition to the attempt to maximise the exploitation of - Jewish and other - slave labour force in concentration camps like Ravensbrück and Sachsenhausen which were integrated into the war industry machine, relevant decisions and measures taken by Himmler as the head of the SS, the German Police and the Reich Ministry of Interior as well as by his subordinates during the final stage of the war were informed by other persisting political and economic interests. This is particularly clear in the case of the Theresienstadt ghetto which was relatively insignificant to the war economy. During the last months of the war, Jews living in „mixed marriages“ with „Aryans“ - a category that had, so far, been protected from deportation - were sent to Theresienstadt from the territory of the German Reich as well as from the Protectorate of Bohemia and Moravia and, in a few cases, from Slovakia. This demonstrates the steady process of radicalisation of the Nazi anti-Jewish policy, as manifested by the persecution and pauperisation of a widening circle of people of Jewish origin. On the other hand, the „Jewish area of settlement“ in Theresienstadt still had a specific political and propagandistic role in the last months of the war, as manifested by the efforts taken by the SS

command to prepare the ghetto for a visit of an International Red Cross Delegation in March 1945. As long as Himmler and the RSHA had an interest in maintaining the ghetto, they also had an interest in keeping prisoners there. In this case, their inability to work did not constitute an obstacle.

In the light of previous knowledge, the high proportion of casualties among the people deported from Slovakia to Sachsenhausen and Ravensbrück⁶³⁶ is, for the writer, the most surprising conclusion of the research conducted in view of the present dissertation. The surprisingly high level of mortality among the Slovak (mostly Jewish) prisoners in both camps can be explained by two main factors, as discussed below:

1) During the final months of the Second World War, the principal means of Nazi anti-Jewish policy shifted from systematic physical extermination towards a restless exploitation of the labour force, with gradual physical liquidation of the labour slaves as a welcome, and indeed calculated, secondary outcome. The survival of a higher proportion of those arrested, imprisoned and deported by the Nazi regime during the final months of its existence was an unintended effect of a shift towards a maximisation of labour exploitation by the German war industry. The higher percentage of survivors among the Jewish prisoners deported from Slovakia in the last months of the war, compared with the three previous war years, was a result of this change in priorities. The decision by the SS *Reichsführer* Heinrich Himmler to eliminate thousands of concentration camp inmates incapable of work, regardless of their race or ethnicity, in the last months of the war was also entirely consistent with the efforts to step up the exploitation of the prisoners' physical strengths. Based on this decision by Himmler, hundreds of Slovak Jews, among other (mostly non-Jewish) inmates were murdered by orders of the Sachsenhausen and Ravensbrück concentration camp commanders.

⁶³⁶ The available but far from exhaustive data on the mortality among Slovak Jews who were deported to Bergen-Belsen from Sered as well as from Auschwitz, Sachsenhausen and Ravensbrück are less surprising as they correspond with the general figures published, i.a., by Eberhard Kolb (*Bergen-Belsen. Geschichte des „Aufenthaltslagers“ 1943 - 1945, Berlin 2011*).

From January until April 1945, when mass murder of inmates was underway in Ravensbrück and Sachsenhausen, the selections for death were primarily motivated by the inability of individual female and male prisoners to (continue to) work, rather than by an effort to complete the „Final Solution of the Jewish Question“ in Europe. In Ravensbrück, a comparatively detailed and representative body of wartime sources has been preserved to document the process of mass murder at the end of the war. According to the preserved documents, Polish non-Jewish women, rather than Jewish inmates, constituted the largest group among those murdered in the main female concentration camp of the Third Reich since January 1945. In most cases, the assessment of the ability to work and/or march conducted by the camp physicians and other SS officials, rather than racial profiling, formed the basis for decisions over the life of prisoners or their murder by gas, lethal injections, shooting, hanging, beating or denial of food, medicine and winter clothing. According to the present writer, the fact that Jewish inmates were not automatically slated for murder does not reflect a decisive turn in the German National Socialist anti-Jewish policy; it was, rather, a result of the change in the order of priorities necessitated by the total war effort. In addition to the exploitability of prisoners for slave labour in the German war industry, Himmler's attempts to improve his position vis-à-vis the Western Allies by symbolic gestures of „good will“, especially by the release of certain inmates (among them, some Jews but none from Slovakia) and their transport to neutral countries played a role in the survival of some prisoners at the end of the war. The release of selected inmates to Switzerland (including Jewish prisoners from Theresienstadt) and Sweden (most of them from Ravensbrück) took place at a time when indiscriminate mass murder of prisoners incapable of labour was under way in the gas chambers of Ravensbrück and Sachsenhausen as well as in Bergen-Belsen where inmates were left to die of hunger and diseases.

2) The second key factor, besides the ability to work, was the widening of the scope of local initiative on the part of concentration camp commanders, and even officers lower on the SS chain of command, at the end of the war. The lives of some of those deported from Slovakia depended on arbitrary decisions by often low-ranking members of the SS. During the selections in the Sered camp prior to parallel transports to various camps in December 1944 and January 1945, men capable of labour were supposed to be sent to Sachsenhausen, women able to work not accompanied by small children to Ravensbrück and others to Theresienstadt. However, this logic was not applied consistently: some men and women who were over 80 years old were deported to Sachsenhausen and Ravensbrück where they perished while certain young people who were able to work ended up in Theresienstadt where the exploitation of inmates for slave labour was much less intensive and where the chances of survival were significantly higher at the end of the war. Especially in Ravensbrück, some older inmates survived while younger ones were killed in gas chambers, although the preserved documentation does not indicate severe illness or other reasons to assume that they were unable to work. Most strikingly, the arbitrariness in the treatment of prisoners was manifested during the „death marches“ onto which the vast majority of inmates of some camps, including Sachsenhausen and Ravensbrück, were forced in the final weeks of the war. Himmler's decision to „evacuate“ these camps by forced marches was motivated by the attempt to avoid the capture of SS members, and the liberation of their prisoners, by the Red Army. Himmler and his subordinates certainly calculated with mass losses of life in the wake of the marches. At the end of April and in the first days of May 1945, many inmates, including a number of Jews deported from Slovakia to Sachsenhausen, were deliberately murdered at the initiative of SS guards, often in front of representatives of the International Red Cross. However, evidence contradicts the assumption that the „death marches“ at the end

of the war were essentially a final stage of the Holocaust of European Jews: most participants, and most of the victims, of the death marches were non-Jewish prisoners.

A comparative analysis of the postwar testimonies by former Slovak Jewish prisoners deported to Theresienstadt, Sachsenhausen, Ravensbrück and Bergen-Belsen and by those who were taken from Slovakia to Auschwitz in 1942 and 1944 provides an insight into the development of Nazi anti-Jewish policy as reflected by its victims. According to available sources, the bulk of those Jewish inhabitants who were arrested in Slovakia from November 1944 until March 1945 had assumed a false identity or had gone into hiding, mostly with the support of Slovak Christian inhabitants, prior to their arrest. By contrast, a substantial part of those who were deported from Sered to Auschwitz during the previous two months were arrested at their legal workplace or place of dwelling; often, they were detained several days, or even hours, after the arrival of German forces. Nearly one half of the inmates who were registered in Sered from 19 November 1944 arrived from Bratislava. Some of those who came to Sered from smaller and medium sized towns and from the country were detained in forests where they had found temporary shelter after the defeat of the Slovak National Uprising. Some witnesses state that they were arrested as a result of denunciation by local inhabitants. Most survivors mention that they were arrested by the German SS security apparatus; only a smaller part was detained by the Slovak police. Testimonies by survivors as well as original documents from the wartime and the immediate postwar period indicate that most inmates who came to Sered from November 1944 until March 1945 had only spent a few days in the transit camp before they were deported by the next transport to the west.

Practically all survivors whose testimonies were studied by the writer reference the transport from Slovakia as a crucial element of their wartime experience. The focus on this episode is, generally, stronger in the testimonies of former inmates who were deported from mid-November 1944 until March 1945 than in those by Slovak survivors of Auschwitz.

Transports to the camps in Germany and to Theresienstadt lasted far longer than those bound for Auschwitz which is situated less than 80 km from the Slovak border. Those survivors who were deported by parallel transports which left Sered for various camps from November 1944 until January 1945 often describe the selection process prior to the transport as a turning point in their lives: some of them saw their children, spouses and/or parents for the last time during the selection in Sered.

Testimonies by survivors constitute the only available group of sources referring to the alleged transport route leading from Slovakia to Ravensbrück, Sachsenhausen and Theresienstadt through Auschwitz as well as to the mostly unsuccessful and sometimes tragic attempts by the inmates to escape from some of the transports from Sered. Awareness of the systematic extermination in Birkenau is cited by a number of survivors as the key motivating factor behind the attempts to escape from the transports from Slovakia in 1944/45. When it comes to the belief in the veracity of the reports about mass extermination in Auschwitz, opinions among the deportees varied, sometimes to the point of conflict, according to the survivors.

Due to the lack of original archival sources, most of which were destroyed by the Nazi perpetrators, it was impossible to verify the reports by a number of survivors that some transports from Slovakia to the camps in Germany and to Theresienstadt led through Auschwitz. According to the present writer, these reports are not substantiated. An analysis of the available testimonies leads to the conclusion that the reports about transports via Auschwitz were spread among the former prisoners after the war, as some of them admit.

All transports from Slovakia to Auschwitz, except for some of the early ones in late March and early April 1942 and the last one in early November 1944, went through a selection upon arrival; during these selections, most of the deportees from Slovakia were sent to the gas chambers. In contrast to Auschwitz, no selections upon arrival took place at the

camps which became the final stations for transports of Jewish prisoners from Slovakia from November 1944 until March 1945. Inmates of the Sachsenhausen and Ravensbrück camps who were already registered there but were no longer capable of work were, however, gradually selected for death based on decisions made by the SS physicians during the final months of the war. With the exception of Bergen-Belsen and Theresienstadt (no selections took place in those two camps), most survivors cite the ability to work as the main criterium applied during selections and, more generally, as the main condition of survival in the camps. Most of the prisoners who were deported from Slovakia to Sachsenhausen and Ravensbrück were later transferred to one of the auxilliary camps where they performed hard labour in the service of the German war industry or, as was the case with some men deported to Sachsenhausen, in the effort to clean up the rubble remaining after the air strikes on Berlin. Unlike in Sachsenhausen, a relatively significant portion of the inmates from Slovakia in Ravensbrück remained in the main camp and worked there, some of them until the evacuation of the main female concentration camp at the end of the war. Former female inmates of Auschwitz and Ravensbrück mention the loading of prisoners on lorries bound for gas chambers and the subsequent removal and burning of corpses as some of the most psychologically damaging aspects of their wartime experience. Most survivors, however, mention the forced labour performed in the camps in relatively positive terms; some of them reflect upon the fact that slave labour allowed them to survive.

At the end of 1944, Bergen-Belsen started to change into a „death camp“ where dozens of thousands of prisoners, mostly people evacuated from other camps due to their inability to work, perished as a result of malnutrition and diseases. The humanitarian catastrophe was further exacerbated by the denial of medical care to the prisoners and by daily roll calls which, even during the coldest winter days, often lasted for hours. Survivors from Slovakia who came to Bergen-Belsen at the end of 1944 portray the period of incarceration in that

camp as one of a continuous struggle for survival in the face of mass death, even though most inmates in Belsen did not work. The nearly total lack of food, water safe for drinking and medical assistance presented a special danger for children who constituted an important part of the deportees from Sered to Bergen-Belsen (as, later, to Theresienstadt) but were virtually absent in the transports of men and women able to work from Sered to Sachsenhausen and Ravensbrück. Like in other camps under the WVHA administration, the chances of survival for children were very limited in Bergen-Belsen.

The image of a struggle for survival is at the heart of most testimonies of Slovak Jewish survivors of the Auschwitz, Sachsenhausen, Ravensbrück and Bergen-Belsen concentration camps but is largely absent in the memories related by the former prisoners who were deported from Slovakia to the Theresienstadt ghetto. In contrast to the former inmates of Sachsenhausen and Ravensbrück, the majority of whom had to perform hard labour in the war industry, the comparatively lighter work in and around the ghetto (often, in agriculture) is a topic of smaller importance in the testimonies by Slovak survivors of Theresienstadt. The absence of roll calls and the generally more limited personal contact between the inmates and the SS members also distinguish Theresienstadt from the other places of incarceration of Slovak Jews by the Nazi regime. Certain aspects of life in Theresienstadt described by the former prisoners of the ghetto were non-existent, or only present in a rudimentary form, in other Nazi concentration camps: survivors from Slovakia describe the surprisingly high standard of the health and social care system maintained by the Jewish self-administration as well as the cultural life, including music and theatre performances, and religious practice in Theresienstadt at the end of the war.

In their testimonies, Slovak Jews who survived the Holocaust - those deported from Sered to Theresienstadt being a notable exception - often mention the high level of mortality in the concentration camps due to hunger and diseases, beating and other forms of bullying by

the SS guards as well as by „kapos“ and other prisoners who were entrusted by the SS with roles in the camp hierarchy of terror. Besides the testimonies by survivors of Auschwitz, systematic mass murder of fellow prisoners is most frequently mentioned by women who were deported from Slovakia to Ravensbrück. Former Slovak Jewish inmates who were liberated in Malchow a Retzow-Rechlin describe the transformation of these Ravensbrück auxilliary camps into „death camps“ at the end of the war. Much like in Bergen-Belsen, women and children as well as a limited number of adult men were left to die of hunger and diseases in both Malchow and Rechlin, without food provisions, water or medical aid.

In many testimonies by former prisoners from Slovakia, the description of the liberation by Allied forces is overshadowed by the account of mass death among the prisoners in the days before and after the liberation due to starvation, diseases and, among those prisoners who were evacuated from Sachsenhausen by forced marches, to an arbitrary killing of those unable to walk by the SS.

As opposed to the Slovak Jewish prisoners deported to other camps, the encounter with the actual results of the Nazi genocide was only a indirect one, and a late one, for the Slovak inmates at Theresienstadt. The arrival of the evacuation transports from various concentration camps in Germany which brought thousands of nearly starved and often infected prisoners as well as many corpses to Theresienstadt in the last three weeks of the war is described as a turning point in most narratives by the Slovak survivors of the ghetto. The fact that Slovak Jewish inmates who were deported to Theresienstadt only had an indirect experience with the evacuation transports at the end of the war serves as another example of the fundamental difference between their experience and the lot of those who were sent from Slovakia to other camps. The testimonies by former inmates who were deported from Slovakia to Sachsenhausen, Bergen-Belsen and Ravensbrück from November 1944 until January 1945 are, in many respects, more comparable to those by the survivors of mass deportation from

Slovakia to Auschwitz in 1944 than to those by former prisoners who were deported from Slovakia to Theresienstadt.

PRAMENY

ARCHIVNÍ PRAMENY

Archiv der Gedenkstätte Bergen-Belsen (ABB)

Databáze vězňů

Karol Kučera - sbírka digitalizovaných písemností z osobního archivu

Archiv der Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen (AS), Oranienburg

Databáze vězňů

Národní archiv ČR (NA ČR), Praha

Fond Okupační vězeňské spisy (OVS)

Bergen-Belsen (Inv. č. 7, kart. 5)

Buchenwald - Spisy (Inv. č. 12, kart. 7 - 15)

Ravensbrück (Inv. č. 53, kart. 34 - 35)

Sachsenhausen (Inv. č. 58, kart. 35 - 36)

Terezín - Kartotéka zemřelých (Inv. č. 104, kart. 13)

Terezín - Matrika zemřelých (Inv. č. 64, kart. 40)

Terezín - Originální kartotéka osob (Inv. č. 101, kart. 10)

Terezín - Protokoly ze zasedání rady starších (Inv. č. 64, kart. 44)

Terezín - Aktenvermerke listopad 1944 - červenec 1945 (Inv. č. 64, kart. 45)

Terezín - Různé spisy, březen 1945 (Inv. č. 64, kart. 45)

Ravensbrück Archiv (RA)

Databáze vězňů

Nr. 440 (Slovenský transport Židovek ze Seredu, který přišel do Ravensbrücku v listopadu 1944)

Slovenský národní archiv (SNA), Bratislava

Fond Koncentračný tábor v Seredi (KS)

Štátny archív v Bratislave (ŠAB)

OLS BA (Trestná vec: Ing. Emanuel Kolm, č. fólií: 126/46)

Archiv Ústavu pamäti národa (ÚPN)

Fond KS BA-V, V-995

YIVO Archives (YIVO), New York

Benjamin Eichler Collection

Territorial Collection: Czechoslovakia

VÝPOVĚDI PAMĚTNÍKŮ - ROZHOVORY POŘÍZENÉ AUTOREM

(V ARCHIVU AUTORA)

Rozhovor autora s paní V.A., 18.12.2009 v Bratislavě

Rozhovor autora s panem P.B., 10.1.2008 v Bratislavě

Rozhovor autora s paní V.M., 31.8.2008 v Tel Avivu

Rozhovor autora s panem J.P., 10.9.2009 v Bratislavě

Rozhovor autora s paní Z. V., 4.3.2008 a 8.4.2008 v Praze

VÝPOVĚDI PAMĚTNÍKŮ - PRAMENY ORÁLNÍ A VIZUÁLNÍ HISTORIE

Archiv der Gedenkstätte Bergen-Belsen

Videorozhovor s panem Karolem Kučerou

Videorozhovor s panem P.K.

Audiorozhovor s paní M.N.

Audiorozhovor s paní R.O.

Archiv der Gedenkstätte und Museum Sachsenhausen (AS), Oranienburg

P3 (Personenbezogene Unterlagen), Brand Maximilian Michael/1, Blatt 67-72

P3, Morgenbesser, Eduard

P3, Morgenbesser, Walter

Nadácia Milana Šimečku, Bratislava (Archív Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust)

Výpoveď pana F.F. (výpoveď č. 048)

Výpoveď pana P.G. (výpoveď č. 084)

Survivors of the Shoah Visual History Foundation (VHF)⁶³⁷

Rozhovor s paní M.A. (výpoveď č. 37389)

Rozhovor s paní E.B. (výpoveď č. 19548)

Rozhovor s paní E.B. (výpoveď č. 17731)

Rozhovor s panem E.B. (výpoveď č. 25342)

Rozhovor s paní M.B. (výpoveď č. 23264)

Rozhovor s paní E.B. (výpoveď č. 24779)

Rozhovor s paní E.B. (výpoveď č. 32494)

Rozhovor s paní F.B. (výpoveď č. 14768)

Rozhovor s paní E.B. (výpoveď č. 19109)

Rozhovor s panem L.B. (výpoveď č. 22502)

Rozhovor s paní E.B. (výpoveď č. 44443)

Rozhovor s panem A.B. (výpoveď č. 36626)

Rozhovor s paní A.B. (výpoveď č. 1689)

Rozhovor s panem T.B. (výpoveď č. 03996)

Rozhovor s panem I.B. (výpoveď č. 51103)

Rozhovor s panem J.C. (výpoveď č. 10122)

Rozhovor s panem W.D. (výpoveď č. 21337)

Rozhovor s paní H.D. (výpoveď č. 24656)

⁶³⁷

Seřazeno abecedně podle příjmení.

Rozhovor s paní A.D. (výpověď č. 15831)

Rozhovor s panem M.D. (výpověď č. 36997)

Rozhovor s panem P.D. (výpověď č. 01288)

Rozhovor s paní A.D. (výpověď č. 12721)

Rozhovor s panem C.D. (výpověď č. 24649)

Rozhovor s paní L.E. (výpověď č. 36381)

Rozhovor s panem K.E. (výpověď č. 32722)

Rozhovor s panem M.E. (výpověď č. 12370)

Rozhovor s panem M.E. (výpověď č. 25613)

Rozhovor s panem E.F. (výpověď č. 41972)

Rozhovor s paní A.F. (výpověď č. 12701)

Rozhovor s panem T.F. (výpověď č. 03799)

Rozhovor s panem D.F. (výpověď č. 42823)

Rozhovor s panem J.F. (výpověď č. 26830)

Rozhovor s paní E.F. (výpověď č. 17171)

Rozhovor s panem K.F. (výpověď č. 28049)

Rozhovor s paní A.F. (výpověď č. 34031)

Rozhovor s paní E.F. (výpověď č. 40145)

Rozhovor s paní I.F. (výpověď č. 1131)

Rozhovor s panem M.F. (výpověď č. 34027)

Rozhovor s paní M.F. (výpověď č. 23294)

Rozhovor s panem P.F. (výpověď č. 29834)

Rozhovor s panem A.F. (výpověď č. 37061)

Rozhovor s panem A.F. (výpověď č. 20944)

Rozhovor s panem E.G. (výpověď č. 24996)

Rozhovor s paní K.G. (výpověď č. 31124)

Rozhovor s panem P.G. (výpověď č. 16274)

Rozhovor s panem E.G. (výpověď č. 11803)

Rozhovor s panem M.G. (výpověď č. 16984)

Rozhovor s panem S.G. (výpověď č. 22932)

Rozhovor s paní J.G. (výpověď č. 38723)

Rozhovor s paní R.G. (výpověď č. 20201)

Rozhovor s panem F.G. (výpověď č. 13963)

Rozhovor s paní V.G. (výpověď č. 20077)

Rozhovor s panem A.G. (výpověď č. 18885)

Rozhovor s panem A.G. (výpověď č. 51560)

Rozhovor s paní L.G. (výpověď č. 51165)

Rozhovor s panem B.G. (výpověď č. 16951)

Rozhovor s panem P.G. (výpověď č. 17333)

Rozhovor s panem S.H. (výpověď č. 20314)

Rozhovor s paní M.H. (výpověď č. 8341)

Rozhovor s panem Y.H. (výpověď č. 25792)

Rozhovor s paní I.H. (výpověď č. 19955)

Rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 19294)

Rozhovor s paní H.H. (výpověď č. 19380)

Rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 19153)

Rozhovor s paní H.H. (výpověď č. 13748)

Rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 45398)

Rozhovor s paní E.H. (výpověď č. 17074)

Rozhovor s paní M.H. (výpověď č. 15410)

Rozhovor s paní P.H. (výpověď č. 34486)

Rozhovor s paní R.H. (výpověď č. 30254)

Rozhovor s paní S.Ch. (výpověď č. 24480)

Rozhovor s paní M.J. (výpověď č. 22679)

Rozhovor s paní M.K. (výpověď č. 27697)

Rozhovor s paní H.K. (výpověď č. 7123)

Rozhovor s paní H.K. (výpověď č. 15156)

Rozhovor s paní H.K. (výpověď č. 51884)

Rozhovor s paní G.K. (výpověď č. 25010)

Rozhovor s paní E.K. (výpověď č. 01325)

Rozhovor s panem E.K. (výpověď č. 19793)

Rozhovor s panem Z.K. (výpověď č. 11861)

Rozhovor s panem L.K. (výpověď č. 35585)

Rozhovor s paní D.K. (výpověď č. 33929)

Rozhovor s paní M.K. (výpověď č. 40614)

Rozhovor s paní E.K. (výpověď č. 34575)

Rozhovor s panem M.K. (výpověď č. 25737)

Rozhovor s panem P.K. (výpověď č. 1604)

Rozhovor s panem K.K. (výpověď č. 39326)

Rozhovor s panem P.K. (výpověď č. 32006)

Rozhovor s panem E.L. (výpověď č. 30741)

Rozhovor s paní M.L. (výpověď č. 28117)

Rozhovor s panem Z.L. (výpověď č. 17151)

Rozhovor s panem J.L. (výpověď č. 21293)

Rozhovor s paní V.M. (výpověď č. 41785)

Rozhovor s paní V.M. (výpověď č. 32749)

Rozhovor s panem Y.M. (výpověď č. 33387)

Rozhovor s paní M.M. (výpověď č. 51469)

Rozhovor s paní H.M. (výpověď č. 29317)

Rozhovor s paní E.M. (výpověď č. 26773)

Rozhovor s paní R.M. (výpověď č. 30884)

Rozhovor s panem T.M. (výpověď č. 03134)

Rozhovor s panem E.N. (výpověď č. 21783)

Rozhovor s paní E.P. (výpověď č. 17252)

Rozhovor s panem E.P. (výpověď č. 36112)

Rozhovor s paní V.P. (výpověď č. 36116)

Rozhovor s panem P.P. (výpověď č. 01506)

Rozhovor s panem B.P. (výpověď č. 01381)

Rozhovor s panem A.P. (výpověď č. 47954)

Rozhovor s panem J.P. (výpověď č. 15739)

Rozhovor s panem E.R. (výpověď č. 31478)

Rozhovor s panem M.R. (výpověď č. 46153)

Rozhovor s paní H.R. (výpověď č. 5059)

Rozhovor s paní Z.R. (výpověď č. 19420)

Rozhovor s panem F.R. (výpověď č. 03519)

Rozhovor s panem Y.R. (výpověď č. 51534)

Rozhovor s paní A.R. (výpověď č. 32961)

Rozhovor s paní N.R. (výpověď č. 03625)

Rozhovor s panem R.R. (výpověď č. 15720)

Rozhovor s panem I.R. (výpověď č. 27910)

Rozhovor s paní I.R. (výpověď č. 12093)

Rozhovor s panem M.R. (výpověď č. 23833)

Rozhovor s panem N.S. (výpověď č. 8858)

Rozhovor s paní M.S. (výpověď č. 42718)

Rozhovor s paní J.S. (výpověď č. 21687)

Rozhovor s paní A.S. (výpověď č. 36058)

Rozhovor s panem O.S. (výpověď č. 44254)

Rozhovor s panem E.S. (výpověď č. 15740)

Rozhovor s panem E.S. (výpověď č. 12622)

Rozhovor s panem L.S. (výpověď č. 16326)

Rozhovor s panem R.S. (výpověď č. 37281)

Rozhovor s paní M.S. (výpověď č. 18377)

Rozhovor s paní H.S. (výpověď č. 40366)

Rozhovor s panem N.S. (výpověď č. 47943)

Rozhovor s paní C.S. (výpověď č. 44910)

Rozhovor s paní A.S. (výpověď č. 04357)

Rozhovor s paní J.S. (výpověď č. 47633)

Rozhovor s panem R.S. (výpověď č. 22722)

Rozhovor s panem M.S. (výpověď č. 34175)

Rozhovor s paní N.S. (výpověď č. 36460)

Rozhovor s panem I.S. (výpověď č. 25783)

Rozhovor s paní G.S. (výpověď č. 21169)

Rozhovor s panem J.S. (výpověď č. 48978)

Rozhovor s panem D.T. (výpověď č. 01256)

Rozhovor s paní M.V. (výpověď č. 33145)

Rozhovor s panem Z.V. (výpověď č. 33165)

Rozhovor s paní Z.V. (výpověď č. 13681)

Rozhovor s panem T.V. (výpověď č. 34312)

Rozhovor s panem W.V. (výpověď č. 9375)

Rozhovor s paní L.V. (výpověď č. 19535)

Rozhovor s paní M.W. (výpověď č. 38845)

Rozhovor s panem A.W. (výpověď č. 24848)

Rozhovor s paní A.W. (výpověď č. 11428)

Rozhovor s paní R.W. (výpověď č. 310590)

Rozhovor s panem B.Y. (výpověď č. 07747)

Rozhovor s panem L.Z. (výpověď č. 17085)

Yale Fortunoff Collection (YFC)

Rozhovor s paní S.B. (výpověď HVT-66)

Rozhovor s paní H.M. (výpověď HVT-184)

Rozhovor s paní M.W. (výpověď HVT-1624)

Židovské muzeum v Praze (ŽMP)

Sbírka Rozhovory s pamětníky:

Rozhovor s panem D.K. (kazeta 394)

Rozhovor s panem E.L. (kazeta 454)

Rozhovor s paní M.S. (kazeta 729 ab)

Rozhovor s paní M.Š. (DP i.č. 80)

Rozhovor s paní Z.V. (kazeta 198)

NEPUBLIKOVANÉ PRAMENY

Denský, Rudolf: Putování po vláknech tkaniny (autobiografie, nedatováno)

Deník E.N.M. (nedatováno)

Register of all persons saved from antijewish persecution in Slovakia (3 svazky). American Joint Distribution Committee, Bratislava 1945

Seidlová, Veronika: Synagogální kantor Ladislav Blum, Praha 2003 (nepublikovaná bakalářská práce, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy)

PUBLIKOVANÉ PRAMENY

Adler, H. G. (ed.): Die verheimlichte Wahrheit, Tübingen 1958

Engel, Štefan (ed.): Tragédia slovenských Židov - dokumenty a fotografie, Bratislava 1949

Hradská, Katarína (ed.): Holocaust na Slovensku 3. Listy Gisely Fleischmannovej (1942-1944). Snahy Pracovnej skupiny o záchranu slovenských a európskych židov. Dokumenty, Bratislava 2003

Hradská, Katarína (ed.): Holocaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov (1940 - 1944). Dokumenty, Bratislava 2008

Hubenák, Ladislav (ed.): Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1938-1945) dokumenty 1. časť, Bratislava 1994

Týž (ed.): Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1938-1945) dokumenty 2. časť, Bratislava 1994

Týž (ed.): Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1938-1945) dokumenty 3. časť, Bratislava 1994

Týž (ed.): Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1938-1945) dokumenty 4. časť, Bratislava 1999

Týž (ed.): Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1938-1945) dokumenty 5. časť, Bratislava 2000

- Hyndráková, Anna - Machatková, Raisa - Milotová Jaroslava (ed.): Denní rozkazy Rady starších a Sdělení židovské samosprávy Terezín 1941-1945 (Regesta), Praha 2003
- Nariadenie o právnom postavení Židov (dokumenty), Bratislava 2000
- Nižňanský, Eduard (ed.): Obdobie autonómie (6. 10. 1938 - 14. 3. 1939). Dokumenty, Bratislava 2001
- Nižňanský, Eduard - Kamenec, Ivan (ed.): Holokaust na Slovensku 2. Prezident, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 - 1945), Bratislava 2003
- Nižňanský, Eduard (ed.): Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939 - 1945), Bratislava 2004
- Nižňanský, Eduard (ed.): Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Dokumenty, Bratislava 2005
- Nižňanský, Eduard - Baka, Igor - Kamenec, Ivan (ed.): Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938 - 1944. Dokumenty, Bratislava 2004
- Prečan, Vilém (ed.): Slovenské národné povstanie: dokumenty, Bratislava 1966

LITERATURA

- Abbati, Caterina: Ich, Carmen Mory. Das Leben einer Berner Arzttochter und Gestapo-Agentin (1906-1947), Zürich 1999
- Adler, H. G.: Terezín. Tvář nuceného společenství. I. Dějiny, Brno 2003
- Týž: Terezín. Tvář nuceného společenství. II. Sociologie, Brno 2006
- Týž: Terezín. Tvář nuceného společenství. III. Psychologie, Brno 2007
- Týž: Theresienstadt. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft 1941-1945, Tübingen 1960
- Aly, Götz - Heim, Susanne: Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung, Frankfurt am Main 1995

- Amesbergerová, Helga - Auerová, Katrin - Halbmayrová, Brigitte: Sexualizované násilí. Ženské zkušenosti z nacistických koncentračních táborů, Praha 2005
- Anderl, Gabriele (ed.): Theresienstädter Gedenkbuch. Österreichische Jüdinnen und Juden in Theresienstadt 1942-1945, Praha 2005
- Apel, Linde: Jüdische Frauen im Konzentrationslager Ravensbrück 1939-1945, Berlin 2003
- Assmann, Aleida: Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik, München 2006
- Táž: Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses, München 2003
- Baker, Leonard: Hirt der Verfolgten: Leo Baeck im Dritten Reich, Stuttgart, 1982
- Bauer, Yehuda: Freikauf von Juden? Verhandlungen zwischen dem nationalsozialistischen Deutschland und jüdischen Repräsentanten, Frankfurt am Main 1996
- Beneš, František - Tošnerová, Patricia: Pošta v ghettu Terezín - Die Post im Ghetto Theresienstadt - Mail service in the ghetto Terezín 1941-1945, Praha 1996
- Ben-Tov, Arie: Das Rote Kreuz kam zu spät. Die Auseinandersetzung mit dem jüdischen Volk und dem IKRK im Zweiten Weltkrieg, Zürich 1990
- Benz, Wolfgang (Hrsg.): Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus, München 1991
- Benz, Wolfgang - Distel, Barbara (ed.): Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 1: Die Organisation des Terrors, München 2006
- Tíž (ed.): Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 3: Sachsenhausen - Buchenwald, München 2006
- Tíž (ed.): Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 4: Flossenbürg - Mauthausen - Ravensbrück, München 2006

Tíž (ed.): Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 5: Hinzert - Auschwitz - Neuengamme, München 2007

Tíž (ed.): Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 7: Niederhagen/Wewelsburg - Lublin-Majdanek - Arbeitsdorf - Herzogenbusch (Vught) - Bergen-Belsen - Mittelbau-Dora, München 2008

Blatman, Daniel: The Death Marches. The Final Stage of Nazi Genocide, Cambridge, MA, 2011

Bondyová, Ruth: Jakob Edelstein, Praha 2001

Braham, Randolph: Eichmann and the Destruction of Hungarian Jewry, New York 1961

Týž: The Hungarian Jewish Catastrophe, New York 1984

Breitman, Richard: Architekt „konečného řešení“. Himmler a vyvraždění evropských Židů, Praha 2004

Bridgman, Jon: The End of the Holocaust: the Liberation of the Camps, Portland 1990

Buchmann, Erika: Die Frauen von Ravensbrück. Tatsachenbericht, Berlin 1959

Buser, Verena: Überleben von Kindern und Jugendlichen in den Konzentrationslagern Sachsenhausen, Auschwitz und Bergen-Belsen, Berlin 2011

Dieckwisch, Heike (ed.): Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte, Münster 1994

Distel, Barbara: Die Frauen im Holocaust, Gerlingen 2001

Dublon-Knebel, Irith (Hrsg.): Schnittpunkt des Holocaust: Jüdische Frauen und Kinder im Konzentrationslager Ravensbrück, Berlin 2009

Eibach, Joachim - Lottes, Günther (ed.): Kompass der Geschichtswissenschaft (2. Auflage). Ein Handbuch, Göttingen 2006

Erpel, Simone: Zwischen Vernichtung und Befreiung. Das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück in der letzten Kriegsphase, Berlin 2005

Eschebach, Insa - Jacobeit, Sigrid - Wenk, Silke (ed.): Gedächtnis und Geschlecht, Deutungsmuster in Darstellungen des nationalsozialistischen Genozids, Frankfurt am Main 2002

Fatranová, Gila: Boj o prežitie, Bratislava 2007

Friedlander, Albert H.: Leo Baeck: Teacher of Theresienstadt, New York - Woodstock 1991

Gál, Fedor - Skálová, Dita - Zádorová, Markéta: Trojí svědectví, Praha 2000

Gerlach, Christian - Aly, Götz: Das Letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden 1944/1945, Stuttgart - München 2002

Halaj, Dušan (ed.): Fašistické represálie na Slovensku, Bratislava 1990

Hilberg, Raul: The Destruction of the European Jews, New York 1979

Hlavinka, Ján - Nižňanský, Eduard: Pracovný a koncentračný tábor v Sereďi, Bratislava 2009

Hradská, Katarína: Gizi Fleischmannová. Návrat nežiadúci, Bratislava 2012

Táž: Prípád Wisliceny. Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku, Bratislava 1999

Táž (ed.): Žila som životy druhých: zo spomienok lekárky na Osvienčim, Bratislava 2001

Hrbek, Jaroslav - Smetana, Vít - Kokoška, Stanislav - Pilát, Vladimír - Hofman, Petr: Drazé zaplacená svoboda. Osvobození Československa 1944-1945 (Svazek I, II), Praha 2009

Chlamtáčová, Klára: Pramienok života, Bratislava 1995

Chrtek, Břetislav (ed.): Ravensbrück, Praha 1960

Jacobeit, Sigrid - Philipp, Grit (ed.): Forschungsschwerpunkt Ravensbrück. Beiträge zur Geschichte des Frauen-Konzentrationslagers, Berlin 1997

Jelínek, Yeshayahu: Dávidova hviezda pod Tatrami, Praha 2009

Jureit, Ulrike: Erinnerungsmuster. Zur Methodik lebensgeschichtlicher Interviews mit Überlebenden der Konzentrations- und Vernichtungslager, Hamburg 1999

- Kaiser, Johann: Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939-1945. Ein Beitrag zur Erforschung der nationalsozialistischen Satellitenpolitik in Südosteuropa, Bochum 1969
- Kamenec, Ivan: Po stopách tragédie, Bratislava 1991
- Kárný, Miroslav: Genocida českých Židů. Z terezínské pamětní knihy, Praha 1996
- Kárný, Miroslav - Blodig, Vojtěch (ed.): Terezín v konečném řešení židovské otázky: mezinárodní konference historiků k 50. výročí vzniku terezínského ghetta 1941-1945, Praha 1992
- Kárný, Miroslav a kol. (ed.): Terezínská pamětní kniha, 1. a 2. sv., Praha 1995
- Kárný, Miroslav - Frankl, Michal a kol.: Theresienstädter Gedenkbuch. Die Opfer der Judentransporte aus Deutschland 1942 - 1945, Praha 2000
- Kohút, Leo: Tu bola kedysi ulica..., Bratislava 2004
- Kolb, Eberhard: Bergen-Belsen. Geschichte des „Aufenthaltslagers“ 1943 - 1945, Berlin 2011
- Korček, Ján: Slovenská republika 1943 - 1945. K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu, Bratislava 1999
- Kováč, Dušan: Dějiny Slovenska, Praha 1998
- Kováčová, Viera (ed.): Druhá vlna deportácií Židov zo Slovenska, Zvolen 2010
- Krausnick, Helmut: Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938 - 42, Frankfurt am Main 1998.
- Langley-Dános, Eva: Zug ins Verderben. Von Ravenbrück nach Burgau, Einsiedeln 2001
- Lánik, Jozef: Čo Dante nevidel, Bratislava 1964
- Le Goff, Jacques: Paměť a dějiny, Praha 2007
- Lipscher, Ladislav: Die Juden im slowakischen Staat 1939-1945, München - Wien 1980
- Týž: Židia v slovenskom štáte 1939-1945, Bratislava 1992
- Malá, Irena - Kubátová, Ludmila: Pochody smrti, Praha 1965

Morsch, Günter (ed.): Mord und Massenmord im Konzentrationslager Sachsenhausen 1936-1945, Berlin 2008

Morsch, Günter - Reckendrees, Alfred (ed.): Befreiung Sachsenhausen 1945, Berlin 1996

Morsch, Günter - zur Nieden, Susanne (ed.): Jüdische Häftlinge im Konzentrationslager Sachsenhausen 1936 bis 1945, Berlin 2004

Neumann, J.O.: Im Schatten des Todes. Ein Tatsachenbericht vom Schicksalskampf des slowakischen Judentums, Tel Aviv 1956

Petranský, Ivan A.: Život pod hviezdou. Osudy Tomáša Dezidera Munka, Prešov 2008

Philipp, Grit: Kalendarium der Ereignisse im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück 1939-1945, Berlin 1999

Polák, Josef - Lagus, Karel: Město za mřížemi, Praha 1964

Popper, Karl Raimund: Logika vědeckého bádání, Praha 1997

Reichental, Tomi: V pekle jménem Bergen-Belsen, Líbeznice 2013

Reilly, Jo - Cesarani, David - Kushner, Tony - Richmond, Colin: Belsen in History and Memory, London - Portland 1997

Reiss, Frank: Potíže s hrdiny, Praha 2004

Röhr, Werner - Berlekamp, Brigitte (ed.): Tod oder Überleben? Neue Forschungen zur Geschichte des KZ Ravensbrück, Berlin 2001

Roseman, Mark: Setkání ve vile u jezera. Konference ve Wannsee a konečné řešení židovské otázky, Praha 2004.

Rothkirchen, Livia: The Destruction of Slovak Jewry, Jerusalem 1982

Salner, Peter: Prežili holokaust, Bratislava 1997

Schieder, Wolfgang - Sellin, Volker (eds.): Sozialgeschichte in Deutschland. Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang (Band I: Die Sozialgeschichte innerhalb der Geschichtswissenschaft), Göttingen 1986

- Schulze, Rainer - Wiedemann, Winfried (eds.): AugenZeugen. Fotos, Filme und Zeitzeugenberichte in der neuen Dauerausstellung der Gedenkstätte Bergen-Belsen. Hintergrund und Kontext, Celle 2007
- Sommer-Lefkovitsová, Elisabeth: Aj vy ste v tomto pekle? Spomienky na zlovestné časy 1944-1945, Košice 1995
- Strebel, Bernhard: Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes, Paderborn - München - Wien - Zürich 2003
- Strzelecki, Andrzej: Endphase des KL Auschwitz. Evakuierung, Liquidierung und Befreiung des Lagers, Oświęcim 1995
- Sulaček, Jozef: Biele plášte. Tragické osudy židovských lékařů na Slovensku v období Druhé světové vojny. 1. část, Bratislava 2005
- Týž: Biele plášte. Tragické osudy židovských lékařů na Slovensku v období Druhé světové vojny. 2. část, Bratislava 2006
- Šindelářová, Lenka: Einsatzgruppe H. Působení operační skupiny H na Slovensku 1944/1945 a poválečné trestní stíhání jejích příslušníků, Praha - Banská Bystrica 2015
- Táž: Finale der Vernichtung. Die Einsatzgruppe H in der Slowakei 1944/1945, Darmstadt 2013
- Tillion, Germaine: Frauenkonzentrationslager Ravenbrück, Lüneburg 1998
- Tóth, Dezider (ed.): Tragédia slovenských Židov, materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25.-27. marca 1992, Banská Bystrica 1992
- Vaněk, Miroslav - Mücke, Pavel - Pelikánová, Hana: Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie, Praha 2007
- Vaněk, Miroslav: Orální historie ve výzkumu soudobých dějin, Praha 2004
- Vaněk, Miroslav a kol.: Orální historie. Metodické a technické postupy, Olomouc 2003
- Vrzgulová, Monika - Salner, Peter: Reflexie holocaustu, Bratislava 2010

Wehler, Hans-Ulrich (ed.): Moderne deutsche Sozialgeschichte, Köln - Berlin 1966

Young, James Edward: Beschreiben des Holocaust. Darstellung und Folgen der Interpretation, Frankfurt am Main 1992

Zinn-Collis, Zoltan: Přežil jsem peklo Bergen-Belsen, Líbeznice 2010

Zudová - Lešková, Zlatica (ed.): Židé v boji a odboji. Rezistence československých Židů v letech druhé světové války, Praha 2007

ČLÁNKY

Blodig, Vojtěch: Poslední dny války, první měsíce míru. Terezín v roce osvobození. In: Terezínské listy, č. 23 (1995), s. 7 - 23

Týž: Poznámky ke zprávě Maurice Rossela. In: Terezínské studie a dokumenty, 1996, s. 207 - 223

Breckner, Roswitha: Von den Zeitzeugen zu den Biographen. Methoden der Erhebung und Auswertung lebensgeschichtlicher Interviews. In: Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte, Münster 1994, s. 204 - 208

Breitman, Richard: Himmler and Bergen-Belsen. In: Belsen in History and Memory, London - Portland 1997, s. 72 - 84

Broszat, Martin: Das deutsch-slowakische Verhältnis und seine Rückwirkung auf die slowakische Judenpolitik. In: Gutachten IfZ, München 1958, s. 221 - 229

Buber Agassi, Judith: Die fünf Perioden in der Geschichte jüdischer Häftlinge im Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. In: Schnittpunkt des Holocaust, Berlin 2009, s. 41 - 60

Burghartz, Susanna: Historische Anthropologie/Mikrogeschichte. In: Kompass der Geschichtswissenschaft (2. Auflage), Göttingen 2006, s. 206 - 218

Conze, Werner: Sozialgeschichte. In: Moderne deutsche Sozialgeschichte, Köln - Berlin 1966, s. 19 - 26

de Rudder, Anneke: Zwangsarbeit im Zeichen des Völkermords 1942 bis 1945. In: Jüdische Häftlinge im Konzentrationslager Sachsenhausen, Berlin 2004, s. 200 - 242

Dublon-Knebel, Irith: Die Karten des Krankenreviers - Ravensbrück, August 1944. In: Schnittpunkt des Holocaust, Berlin 2009, s. 175 - 197

Táž: Malchow: Ein Außenlager Ravensbrücks. In: Schnittpunkt des Holocaust, Berlin 2009, s. 137 - 174

Dublon-Knebel, Irith - Herzog, Hanna: Einleitung. Schnittpunkt des Holocaust: Eine soziohistorische Perspektive. In: Schnittpunkt des Holocaust, Berlin 2009, s. 9 - 26

Duktová, Regina: Patnáctý duben 1945 v Terezíně. In: Židovská ročenka na rok 5740 (1979/1980), s. 78 - 80

Fedorovič, Tomáš: Slovenští Židé v terezínském ghettu. In: Druhá vlna deportací Židov zo Slovenska, Zvolen 2010, s. 81 - 87

Feldenkirchen, Wilfried: Berlin - Haselhorst. In: Der Ort des Terrors. Band 3, München 2006, s. 82 - 84

Franková, Anita - Hyndráková, Anna: Die jüdische Selbstverwaltung im Ghetto von Theresienstadt. In: Judaica Bohemiae XVIII 1 (1972), s. 36 - 54

Freund, Florian - Perz, Bertrand: Mauthausen - Stammlager. In: Der Ort des Terrors. Band 4, München 2006, s. 293 - 346

Gál, Fedor: Fragmenty. In: Gál, Fedor - Skálová, Dita - Zádorová, Markéta: Trojí svědectví, Praha 2000, s. 51 - 75

Gring, Diana - Theilen, Karin: Fragmente der Erinnerung. Audiovisuelle Medien in der neuen Dauerausstellung der Gedenkstätte Bergen-Belsen. In: AugenZeugen. Fotos, Filme und

- Zeitzeugenberichte in der neuen Dauerausstellung der Gedenkstätte Bergen-Belsen. Hintergrund und Kontext, Celle 2007, s. 153 - 219
- Hájková, Anna: Osm transportů z Říšského komisariátu Nizozemí do Terezína. In: Terezínské studie a dokumenty, 2001, s. 181 - 199
- Táž: Židé z Nizozemí a Terezín. In: Terezínské studie a dokumenty, 2002, s. 145 - 202
- Hradská, Katarína: Predhistória slovenských transportov do Terezína. In: Terezínské studie a dokumenty, 1996, s. 84 - 98
- Hrbek, Jaroslav: Slovensko v roce 1944 a přípravy povstání. In: Draze zaplacená svoboda (Svazek I), Praha 2009, s. 222 - 254
- Týž: Slovensko v závěru války. In: Draze zaplacená svoboda (Svazek II), Praha 2009, s. 102-120
- Hrbek, Jaroslav - Smetana, Vít: Povstání na Slovensku. In: Draze zaplacená svoboda (Svazek I), Praha 2009, s. 255 - 310
- Chládková, Ludmila: Terezínské děti - bilance. In: Terezín v konečném řešení židovské otázky: mezinárodní konference historiků k 50. výročí vzniku terezínského ghetta 1941-1945, Praha 1992, s. 144 - 148
- Jahn, Franziska - Machunsky, Niklaas: Oranienburg (Heinkel-Werke). In: Der Ort des Terrors. Band 3, München 2006, s. 245 - 248
- Kaienburg, Hermann: Sachsenhausen - Stammlager. In: Der Ort des Terrors. Band 3, München 2006, s. 17 - 72
- Týž: Zwangsarbeit: KZ und Wirtschaft im Zweiten Weltkrieg. In: Der Ort des Terrors. Band 1, München 2006, s. 179 - 194
- Kalivodová, Vlasta: Osudy židovských transportů ze Slovenska v Osvětimi. In: Tragédia slovenských Židov, Banská Bystrica 1992, s. 139 - 166

Kárný, Miroslav: Geschichte des Theresienstädter Transports in die Schweiz, Februar 1945.
In: *Judaica Bohemiae* XXVII 1 - 2 (1991), s. 4 - 16

Týž: Historie osvětinské zprávy Wetzlera a Vrby. In: *Tragédia slovenských Židov*, Banská Bystrica 1992, s. 167 - 186

Týž: Terezínské podzimní transporty 1944. In: *Terezínské studie a dokumenty* 1996, s. 10 - 39.

Týž: Vorgeschichte, Sinn und Folge des 23. Juni 1944 in Theresienstadt. In: *Judaica Bohemiae* XIX 2 (1983), s. 72 - 98

Když Maurice Rossel promluvil. „I dnes bych ji podepsal...“. In: *Terezínské studie a dokumenty*, 2000, s. 355 - 378 (úvod Miroslav Kárný).

Kessler, Erich: 20. duben 1945 v Terezíně a dny následující. In: *Terezínské studie a dokumenty*, 1996, s. 275 - 292

Knop, Monika: Jüdische Häftlinge in den Außenlagern 1944 bis 1945. In: *Jüdische Häftlinge im Konzentrationslager Sachsenhausen*, Berlin 2004, s. 243 - 272

Kocka, Jürgen: Sozialgeschichte zwischen Strukturgeschichte und Erfahrungsgeschichte. In: *Sozialgeschichte in Deutschland (Band I)*, Göttingen 1986, s. 67 - 88

Lappin, Eleonore: Die Deportationen ungarischer Juden nach Theresienstadt. In: *Theresienstadter Gedenkbuch. Österreichische Jüdinnen und Juden in Theresienstadt 1942-1945*, Praha 2005, s. 113 - 145

Lappinová, Eleonore: Maďarští Židé v Terezíně. Osud „privilegovaných“ pracovních otroků. In: *Terezínské studie a dokumenty*, 2005, s. 136 - 150

Lazar, Arnold (Bumi): Reminiscences from Fascist Slovakia. In: *Yad Vashem Bulletin*, No. 18, April 1966 (Nissan 5726), s. 17 - 25

Leo, Annette: Ravensbrück - Stammlager. In: *Der Ort des Terrors. Band 4*, München 2006, s. 473 - 520

- Margry, Karel: Nacistický propagandistický film o Terezíně. In: Terezín v konečném řešení židovské otázky, Praha 1992, s. 208 - 224
- Meyer, Angelika: Rechlin-Retzow. In: Der Ort des Terrors. Band 4, München 2006, s. 592 - 594
- Moser, Jonny: Dr. Benjamin Murelstein - navždy obviněným? In: Terezín v konečném řešení židovské otázky: mezinárodní konference historiků k 50. výročí vzniku terezínského ghetta 1941-1945, Praha 1992, s. 144 - 148
- Týž: Dr. Benjamin Murelstein, der dritte „Judenälteste“ von Theresienstadt. In: Theresienstadter Gedenkbuch. Österreichische Jüdinnen und Juden in Theresienstadt 1942-1945, Praha 2005, s. 147 - 156
- Nachum, Iris - Porat, Dina: Die Geschichte des Konzentrationslagers Ravensbrück im Spiegel seiner Funktionen. In: Schnittpunkt des Holocaust, Berlin 2009, s. 27 - 40
- Neumann, Annette: Funktionshäftlinge im Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. In: Tod oder Überleben, Berlin 2001, s. 25 - 87
- Novotná, Hedvika: Konstrukce individuální a kolektivní paměti na příkladu židovské menšiny v českých zemích po druhé světové válce. In: Reflexie holocaustu, Bratislava 2010, s. 57 – 71
- Petranský, Ivan A.: Tomáš Munk - jezuitský novic obětou protizidovských represí. In: Památ' národa. Roč. 2007, č. 3, s. 70 - 76
- Poloncarz, Marek: Evakuační transporty do Terezína (duben-květen 1945). In: Terezínské studie a dokumenty, 1999, s. 263 - 280
- Porjes, Ladislav: Šestý židovský robotný praporek v utrpení i ozbrojeném boji. In: Židé v boji a odboji, Praha 2007, s. 135 - 138
- Putík, Daniel: Slovenští Židé v ghettu Terezín (1944-1945). In: Historický časopis, roč. 61, č. 2 (2013), s. 289 - 311

- Rabinovici, Doron: Prvky a následky totální bezmoci. Modelová situace Benjamina Murmelsteina. In: Terezínské studie a dokumenty, 2006, s. 117 - 143
- Rahe, Thomas: Bergen-Belsen - Stammlager. In: Der Ort des Terrors. Band 7, München 2008, s. 187 - 217
- Týž: Jewish Religious Life in the Concentration Camp Bergen-Belsen. In: Belsen in History and Memory, London - Portland 1997, s. 85 - 121
- Raschke, Helga: Ohrdruf („S III“). In: Der Ort des Terrors. Band 3, München 2006, s. 539 - 544
- Riegner, Gerhart M.: Vztah Červeného kříže k Terezínu v závěrečné fázi války. In: Terezínské studie a dokumenty, 1996, s. 177 - 187
- Rychlík, Jan: Postavení slovenských Židů v Protektorátě Čechy a Morava. In: Tragédia slovenských Židov, Banská Bystrica 1992, s. 235 - 246
- Schmidt, Christine: Berga/Elster („Schwalbe V“). In: Der Ort des Terrors. Band 3, München 2006, s. 386 - 388
- Schmidt-Hartmann, Tschechoslowakei. In: Dimension des Völkermords, München 1991, s. 353 - 380
- Schmolling, Rolf: Ravensbrück („Siemenslager“). In: Der Ort des Terrors. Band 4, München 2006, s. 587 - 591
- Schulte, Jan Erik: Das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt und die Expansion des KZ-Systems. In: Der Ort des Terrors. Band 1, München 2006, s. 141 - 155
- Stanislav, Ján - Mičev, Stanislav: Protižidovské represálie na Slovensku od septembra 1944 do apríla 1945. In: Tragédia slovenských Židov, Banská Bystrica 1992, s. 195 - 233
- Topolski, Jerzy: Methodology of History, Warszawa - Dordrecht - Boston 1976
- Tóth, Dezider: Represálie nacistov a príslušníkov POHG proti židovskému obyvateľstvu na Slovensku v rokoch 1944-1945. In: Židé v boji a odboji, Praha 2007, s. 105 - 120

Trouvé, Christel: Oranienburg (Klinkerwerk). In: Der Ort des Terrors. Band 3, München 2006, s. 248 - 254

Wögerbauer, Michael: „Případ Marmelstein“. Vyšetřování Benjamina Marmelsteina pro podezření z kolaborace (1945-1955). In: Tereziánské studie a dokumenty, 2006, s. 144 - 167

Zantow, Ruth: Berlin - Lichtenrade. In: Der Ort des Terrors. Band 3, München 2006, s. 85 - 88

Zpráva Maurice Rossela o prohlídce Tereziína. In: Tereziánské studie a dokumenty, 1996, s. 188 - 206 (úvod Miroslav Kárný, přeložil Pavel Stránský)